شێخ مەحمود لە تەرازووی مێژوودا

پێشکەشە بەبرای عەرەب
محەمەد ئیبراهیم محەمەد

من شێخ محەمەد ساڵح بەرزەنجیم خۆش دەوێت، وای بۆ دەچم هەستی کوردایەتی رەسەن و خۆشەویستی شێخ مەحمود لە قوڵایی دەروونیدا جۆش بدەن، هەر لەبەر ئەوەش بەش بەحاڵی خۆم حەزم دەکرد ئەو برایە لە ناو کۆڕی مامۆستایانی زانکۆدا بوایە نەک ئەو شوێنەی ئێستەی.

شێخ زۆر تورەیە لە ئەندازیاری نووسەر ئازاد هەمەوەندی لەسەر ئەوەی لە **«رەنگین»**دا وێراوییە بڵێت ستراتیجییەتی شێخ مەحمود لە شەڕی دەربەندی بازیاندا دروست نەبووە. پێم وایە کەمێکیش دڵی لە من رەنجاوە چونکە لە قەناعەتەوە هەڵەیەکی خۆمم راست کردۆتەوەو هەوڵم داوە کوردێک لە تۆمەتی خیانەت قوتار بکەم، وەک بڵێیت، خوا بیبڕێت، کورد لەسەر غایەن و خۆفرۆش پەکی کەوتبێت، هەر من و شێخ دەتوانین ئیمڕۆکە بەجووتە تۆمارێکی پڕ لە شەرمەزاری بە ناوی ئەو جۆرە کەسانەوە پڕ بکەینەوە.

بەڵێ کاکە شێخ وەک کاک ئازاد گوتوویەو وەک لە وتارە بەنرخەکەی لیوا روکن شێخ نەجمەدین نەقشبەندییەوە دەردەکەوێت، کە ئەویش هەر لە **«رەنگین»**دا بڵاوی کردۆتەوە، ستراتیجی شێخی نەمر لە دەربەندی بازیان دروست نەبوو، وانەبوایە هەڵبەت دوژمن بەسێ دەقیقە نەیدەشکاندو نەیدەگرت، بێگومان کشانەوەو

(*) لە ژمارە (١١٧)ی **«رەنگین»**ی ١٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٩٨دا بڵاوکراوەتەوە.

هەڵهاتن لەبەردەم دوژمنێکی بەتوانادا لەوە چاکترە بەدیلی بکەوێتە بەردەستی ئەم راستییە چەند تاڵ بێت دەبێت نۆشی کەین، بەڵام ئاخۆ ئەو هەڵەیە چی لەگەورەیی شێخ مەحمود کەم بکاتەوە، بۆچ کام سەردار، کام رابەری لێهاتوو لە سەرانسەری مێژوودا بێ هەڵە بووە. **ماوەیەک لەمەوبەر نامەیەکی شێخ مەحمودم لەناو فایلەکانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆدا دۆزییەوە کە کۆتایی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣٢ ناردوویە بۆ مەلیک فەیسەڵی یەکەم، خۆزگەو هەزارجار خۆزگە بەر لە نووسینی ئەو نامەیەی دڵی خامەی شێخ بە یەکجاری لەلێدان بکەوتایە**، پێم وایە شێخ قادری شێخ نوریی خزمی بۆ نووسینی ئەو نامەیە هانی داوەو هەر ئەویش نامەکەی لە رومادییەوە گەیاندۆتە کۆشکی پاشا لە بەغدا. **لەگەڵ ئەوەشدا دەڵێم کەم کەس دەیتوانی بەرگەی ئەو دەردەسەرییە بگرێت کە شێخ لەو رۆژانەدا دووچاری هات، کار گەیشت بەوەی بەچکە بێ ئابڕوکانی پارێزگاری شاری حللە بە رۆژی رووناک، لەسەر شەقامەکانی شار هوهای لێ بکێشن.**

هەر شارەزاو ئاگادارێک بیەوێت بۆی هەیە بە سەدان لاپەڕەی پڕ لە شانازی لەسەر شێخ مەحمود رەش بکاتەوە. لە رۆژی شکاندنی شێخدا، دوای ئاوباریک، ڤیڤیان هۆڵتی سکرتێری نوێنەری باڵای **(المندوب السامي)** بەریتانی شێخی شوبهاندووە بە رابەری نیشتمانپەروەری ئیتاڵیایی گاریبالدی بەناوبانگ.

پێم خۆشە بەم بۆنەیەوە لەم کورتە وتارەمدا دوو سەرگوزشتەی پڕ مانا دەربارەی شێخ مەحمود بۆ خوێنەرانی بگێڕمەوە. بەر لە چەند مانگێک رۆژێکیان عەمید روکنێک بە بەرگی سەربازییەوە دڵی داخورپاندم هەرزوو میوانە چاوەڕواننەکراوەکەم خۆی پێ ناساندم: من ناوم محەمەد ئیبراهیم محەمەدە، بێ ئەندازە کوردم خۆش دەوێت و بڕوایەکی زۆرم بە برایەتی کوردو عەرەبە، بەشێک لە بەرهەمەکانتم خوێندۆتەوە، بەپەرۆشەوە عەوداڵی مێژووی گەلی کوردم، عاشقی جوانمەردی و ئازایەتی رۆڵەکانیم، شێخ مەحمودی حەفیدم یەکجار خۆش دەوێت، سەردارێکی لێهاتوو بوو دوای ئەوە دوو ژمارەی رۆژنامەی **«العراق»**ی دامێ کە لە هەردووکیاندا وتاری خۆی دەربارەی شێخ و خەباتی رەوای گەلی کورد بڵاوکردبۆوە. دوای سوپاسێکی زۆر لێم نەشاردەوە، پێم گوت خەون بەو رۆژەوە دەبینم کە هەموو

شوفێری شێخ مەحمود

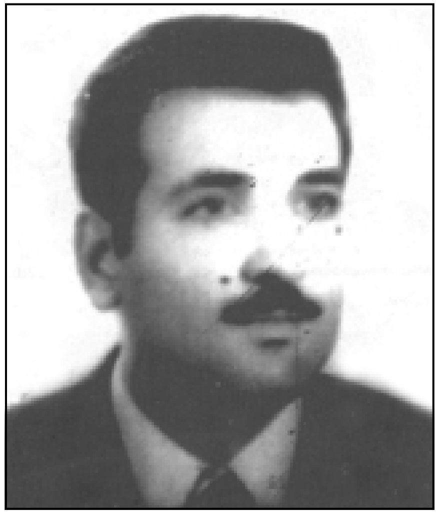

محەمەد ئیبراهیم محەمەد

رووناکبیرێکی عەرەب وەک تۆ بڕوانێتە کورد. لەوساوە محەمەد ئیبراهیم محەمەد جاروبار لێم دەپرسێتەوەو باسی ئەو بەڵگەنامەو زانیارییانەم بۆ دەکات کە دەربارەی مێژووی کورد بوون.

سەرگوزشتەی دووەمیان هەر زۆر سەیرە. چەند مانگێک لەمەوبەر، درەنگە شەوانی کاتێک خەریک بوو بچمە ناو جێگەوە تەلەفۆن لێیدا. کە هەڵمگرت یەکێک گوتی من ئیبراهیم راویم، برادەرێک لە سلێمانییەوە هاتووە تۆی دەوێت و زۆر گەڕاوە ماڵەکەتانی بۆ نەدۆزراوەتەوە. کە تەلەفۆنەکەی دایە دەست ئەو برادەرە بەجۆرێک گوتی: من جەمیلی کوڕی ئەحە خورشەم کە **پێی وابوو دەبێ سەرجەمی کوردو لەسەروی هەمووشیانەوە گشت مێژوونووسانی کورد لە نزیکەوە بیناسن.**
ئینجا گوتی: مامۆستا کەریم زەند ناردوومی بۆ لای تۆو واماندەزانی ماڵەکەتان نزیکی نەفەقی شورتەیە، سەعاتێک زیاترە دەگەڕێم و ئیتر ناچار بووم لە رێگەی ئەم پیاوچاکەوە تەلەفۆنت بۆ بکەم.
یەکسەر چووم بەدووی کاک جەمیلداو هینامە ماڵەوە. کاک جەمیل، کە پێم وایە لە چلی تێپەڕاندووە، بەئەوپەڕی سۆزەوە، لەسەر شێوازی گوتار خوێندنەوە بەدوورودرێژی و بەشانازییەوە کەوتە باسی ئەحە خورشەی باوکی کە شوفێری شێخ

مەحمود بووەو گوایە ئەو شێخی لە رۆژانی راپەڕینەکەی مایسی ساڵی ١٩٤١دا لە بەغدا رزگار کردووەو ئەو ئوتۆمبیلەی من لەناو وتارەکەی خۆمدا کە دەربارەی ئەو باسە لە **«رەنگین»**دا بەناوی **«هەگبەکەی شێخەوە»**** باسیم کردووەو لە کفری گیراوە، شوفێرەکەی ئەحە لە باوکی کاک جەمیل بووە.

دوای ئەوە کاک جەمیل وێنەی باوکی و نامەیەک و دوو وتاری مامۆستا کەریم زەندی پێ گەیاندم جارێکا با پوختەی قسەکانی خۆی و ناوەڕۆکی ئەو دوو وتارە تۆمار بکەم چونکە بۆ مێژووی خەباتی شێخ مەحمود سوودی خۆی هەیە ئەحمە وەیسە مەحمود ورمزیاری، کە هەر بە ئەحە خورشە ناسراوە ساڵی ١٩٠٧ لە شاری هەڵەبجە لە دایک بووەو ساڵی ١٩٨٢ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە، لە دەستەی یەکەمی شوفێرەکانی کوردستانە، لە **«شارە»**کەی ئەکرەمی ساڵحی رەشەدا ناوی هاتووە هەرزوو ئەحە خورشە بۆتە شوفێری تۆفیق قەزازی مامی سەعید قەزاز کە یەکێک بوو لە رابەری راپەڕینی شەشی ئەیلولی ساڵی ١٩٣٠و هەمیشە وەک بارونێکی ئەوروپایی رەفتاری دەکردو دەژیا. قسە قسە دێنێت – نامەیەکی سەیری تۆفیق قەزازم لایە کە لە بەندیخانەی کەرکووکەوە سەرەتای سییەکان ناردوویە بۆ نوێنەری باڵا لە بەغداو بەم رستەیە کۆتایی پێ هێناوە. **«نۆکەری بەریتانیای گەورە لە پێناوی کوردو کوردستاندا»**.

دوای تۆفیق قەزاز بەماوەیەکی کورت ئەحە خورشە، لەو سەردەمەدا کە شێخ لە بەغدا دەسبەسەر بووە، بۆتە شوفێری ئەو، زۆر دڵسۆزی شێخ بووەو ئەویش جێگەی بڕواو متمانەی تەواوی ئەم بووە.

شێخ دەرفەتی راپەڕینی مایسی ساڵی ١٩٤١ی بەهەلزانی و خۆی لە بەغدا دەربازکرد وەک لە وتاری، هەگبەکەی شێخ دا گوتومە تا ئێستە چەند زانیاریەک لەسەر گەڕانەوەی شێخ بۆ کوردستان دانراوە.

نەتەوە پەرستانی عەرەب ئەو گەڕانەوەیە بەدەسیسەی ئینگلیز دادەنێن، هەرچەندە بەڵگەی ئەوتۆش لە ئارادایە وای دەردەخەن لەوانە بێت فەهمی سەعید، کە یەکێک

(**) ئاماژەیە بۆ بابەتی نۆیەمی بەشی یەکەمی ئەو کتێبە کە لە ل(١٨٩،١٩٤) دەیخوێنیتەوە.

عەبدوڵلا زەنگەنە

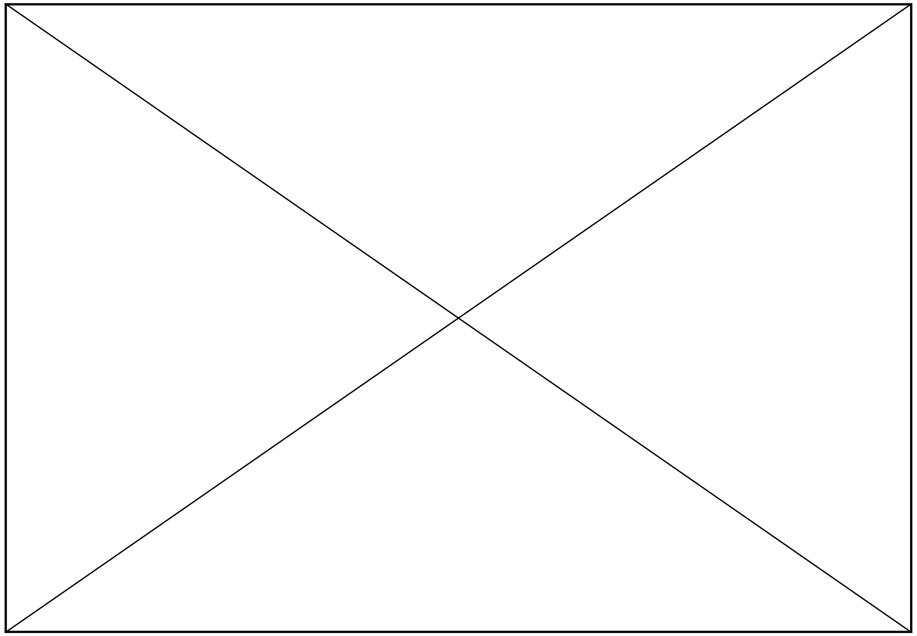

بوو لە رابەرانی مایس، لەگەڵ شێخدا بەجووتە، پێکرا پیلانی ئەو هەڵهاتنەیان دارشتبی فەیسەڵی کوڕی فەهمی سەعید سوورە لەسەر ئەوەی کە شێخ و باوکی هاوپەیمان بوون، دەڵێت ئەو کاتەی شێخ لە بەغدا بوو زوو زوو لەگەڵ باوکمدا. کە ئەویش لە دایکەوە کوردە. یەکتریان دەدی و هەمیشە بەکوردی لەگەڵ یەک دەئاخاوتن، فەیسەڵ بە شانازییەوە وێنەیەکی کۆنی باوکی و شێخ مەحمودی گەورە کردووەو لە کتێبخانەکەی ماڵەوەیدا هەڵیواسیوەو سێ دانەیشی لەو وێنەیە پێشکەش کردووە بەفوئاد عارف و خەسرەو تۆفیق و من. ئەو وێنە مێژووییەم لای مەحمود ئەحمەد عوسمانیش دیوە. کە باوکی لە بیستەکان پارێزگاری سلێمانی و بەرلەوە یەکەم پارێزگاری هەولێر بووە لە رۆژگاری پاشاییدا.

بەپێی بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆ ئەو ئۆتۆمبیلەی شێخی لە بەغداوە گواستۆتەوە ژمارەکەی ٢٤٣ بەغداد بووەو لە کفری دوای ئەوەی شێخ دەرباز بووە. گیراوە جەمیل سوورە لەسەر ئەوەی شوفێری ئەو ئۆتۆمبیلە ئەحە خورشەی باوکی بووە، ئامادەیە بەپێوە بچێتە سەر قورئان تا ئەوەت پێ بسەلمێنێ.

ئا لەم وێنە ساکارەدا کوردایەتی رەسەن و گەورەیی شێخ مەحمود زۆر زەق خۆ دەنوێن. بەڵێ ئیمڕۆکە هەموو کوردێکی دڵسۆز شانازی بەوەوە دەکات دەستی لە رزگارکردنی شێخ مەحموددا هەبووبێت.

داستانەکانی خەباتی رەوای شێخ مەحمود لەبن نایەن، ئەوەی تا ئێستە چەند رووناکبیرێکی کوردی وەک رەفیق حیلمی و ئەحمەد خواجاو هاواری شاعیرو هی تر دەربارەی شێخ گێڕاویانەتەوە بەشێکە لە تۆماری شکۆداری ئەو خەباتە، بەڵام ئەمە وا ناگەیەنێت کە شێخ مەحمود سەردارێکی ئەفسانەیی بێ هەڵەیە، هەروەک تا ئێستە چەند جارێک نووسیومەو گوتوومە **رابەرێکی لەو بابەتە لەناو هیچ گەلێکدا دروست نەبووەو دروستیش نابێت، ئێمەی کوردیش کاتی ئەوەمان هاتووە بەچاوی رەخنەوە مێژووی رابوردوومان هەڵسەنگێنین، بێگومان بەو کارەمان دەتوانین خزمەتی ئیمڕۆو دوارۆژی نەتەوەکەمان بکەین** هیچ رەخنەیەکیش لە گەورەیی رابەرێک وەک شێخ مەحمود کەم ناکاتەوە هەڵبەت سەنگی شێخ لە تەرازووی مێژوودا زۆر قورسە؟.

نامەیەک بۆ هەڵەوەڕی بەڕێز

لەدوا ژمارەی گۆڤاری **«بەیان»**دا وتارێکم دەربارەی حەمدی شاعیر بڵاوکردۆتەوە، ئەو وتارەم پێشکەش کردووە بە **«هەڵەوەڕی خۆشەویست»**، هەڵبەت پێشکەش کردنێکی لەو بابەتە سەرنج رادەکێشێت و دەبێت سەرگوزشتەی خۆی هەبێت**.

ناوەندی مایسی ساڵی ١٩٩٨ لەرێگەی پۆستەوە نامەیەکم پێگەیشت، بەعەرەبی لەسەرپاکاتی نامەکە نووسراوە: بەغدا، کۆلیجی ئەدەبیات، بەشی مێژوو، برای خۆشەویست دوکتۆر کەمال مەزهەری بەڕێز. بەمۆرەکانی سەرپاکەتەکەوە دیارە کە نامەکە لە بەغداوە رەوانەکراوە.

دیارە هەڵەوەڕ نازناوە، دەستوخەتو ناوەرۆکی نامەکەی دەڵێن ئەو کەسە خوێندەوارێکی چاک و دڵسۆزو بێ هەوایە، دیاریشە رووناکبیرێکی پێشکەوتنخوازە.

دوابەدوای ئومێدی تەندروستی و خۆزگەی گەشەکردنی بەرهەمەکانم بەهەستێکی ناسکەوە رووی دەمی تێکردووم و دەڵێت:

«هەتا ماوەیەک لەمەوبەر جەنابتانم وەک قارەمانێک، زانایەک دەهاتە بەرچاو، هەرواشبووە، بەڵام هەندێک گۆڕان لە هەڵسوکەوت و نووسینەکانی ئەم دوواییانەتدا بەدی دەکرێت کە جێگەی داخە، تۆ لەوە زیاتری بەرگری لەپیاوی خراپ و کۆنە پەرست بکەیت و بۆیان بپارێیتەوە، هەرچەندە بەمە بتەوێت دڵی هەندێک رازی بکەیت، بەتایبەتی ماڵەوەتان و خزمەکانی».

(*) لە ژمارە(١١٦)ی گۆڤاری **«رەنگین»**ی ساڵی ١٩٩٨ لە ل ١١-١٢دا بڵاوکراوەتەوە.
(**) ئاماژەیە بۆ بابەتی یەکەمی بەشی چوارەم کە لە ل(٥٠٧، ٥١٦) ئەم کتێبەدا دەیخوێنیتەوە.
«عەبدوڵڵا زەنگەنە»

وەڵامی ئەم بۆچوونانە ئاو زۆر دەکێشێت، پێویستی بە دانیشتنی دووقۆڵی و لێکدانەوەو هەڵسەنگاندنی زۆرە، ئەوەیش، بەداخەوە، دوورە دەستە، چونکە من هەڵەوەڕ ناناسم، بۆیەکا ناچارم لە رێگەی «رەنگین»ەوە رووی دەمی تێبکەم کە وا دیارە یەکێکە لە خوێنەرانی.

دەبێت هەڵەوەڕ مەبەستی ئەو دوو وتارەم بێت کە لە **«رەنگین»**دا بڵاوم کردوونەتەوە، یەکەمیان دەربارەی موشیری حەمەی سلێمان، دووەمیشیان دەربارەی نوری سەعیدە، کە بەلای خۆمەوە هەردووکیان شیاوی ئەوەن شوێنی تایبەتییان لە مێژوونوسیی کوردیدا پێبدرێت، من لە هەردووکیاندا هەوڵم داوە لەبەر رۆشنایی بەڵگەنامەو پشت بەرێبازی لێکدانەوەی زانستی هەڵەی خۆم راستبکەمەوە. **بەداخەوە زۆر جاران خوێنەرانی رۆژهەڵات بەگشتی ناتوانن خۆیان لە هەستی تایبەتمەندی خۆیان و لێکدانەوەو بۆچوونی رابوردوویان قوتار بکەن و چاوێک بەو بڕیارانەدا بخشێننەوە کە رەگ و ریشەیان لەناخی دەروونیاندا داکوتاوە.** یەکێک لە دەرسە گەورەکانی مێژوو ئەوەیە کە مافی کەس زەوت ناکات، ساڵەهای ساڵ فەرەنسیەکان کەوتبوونە هەڵەوە، ڤێزیان لە تالێران دەهاتەوەو میرابۆیان دەپەرست، سەرجەمی جیهان بەچەپ و بەراستەوە بەئاییندارو بێ ئاینەوە، بەپێشکەوتنخوازو کۆنەپەرستەوە بۆ ماوەی سەدان ساڵ زۆر نزم سەیری مەکیاڤێللییان دەکرد، تەنانەت خەڵکناسێکی بێ ئەندازە دوورو وردبینی وەک شکسپیری گەورەش کەوتە داوی ئەو هەڵەیەوە، کەچی ئیمرۆکە هەمووان لەسەر گۆڕەکەی، لەنزیک شاری فلۆرەنسەی ئیتالیاوە ئەم چەند دێڕە پڕ مانایە دەخوێننەوە:

«هیچ جۆرە وشەیەکی ستایش و پیاهەڵدان بۆی نییە بگاتە ئاستی قولەپێی ئەم کەڵە ناوە - نیکۆلۆ دی بیرناردۆ مەکیاڤێللی!»

هەڵەوەڕی خۆشەویست: با پوختەی دوا تاقیکردنەوەی خۆمت لەم بوارەدا بۆ بگێڕمەوە، کە هەمان کات پوختەی نامەی دوکتۆرایەکی بەرزە کە گەورەترین مامۆستایانی زانکۆی بەغدا پلەی ئیمتیازیان پێی بەخشی.

شازدە یا حەڤدەی تەمموزی ساڵی ١٩٥٨ خوالێخۆشبوو عەبدوڵڵا میدیای چیرۆکنووس لە بەغداوە گەڕابۆوە، کوشتنی دوکتۆر فازیل جەمالی و راکێشانی

لاشەکەی بەسەر شەقامەکانی بەغدادا گەورەترین دیاری بوو کە لەگەڵ خۆیدا بۆ ئێمەی لاوی دڵسۆزو خوێن گەرمی هێنابۆوە، هەمووومان لە خۆشیدا پێمان نەدەگەیشتە سەر ئەرز، کە پاش یەک دوو رۆژ زانیمان فازیل جەمالی نەکوژراوە خەفەت هەموومانی داگرت.

پاش ۳۷ساڵ وا رێککەوت ببمە سەرپەرشتکاری نامەی دوکتۆرای رەحیم کازم کە دەربارەی ژیان و رۆڵی سیاسیی فازیل جەمالی بوو، بەو بۆنەیەوە دەیان و دەیان بەڵگەنامەی نهێنی و سەرچاوەی رەسەنی باوەڕپێکراوم خوێندەوە، کە دەبینم لەناو عەرەبی هاوچەرخدا کەم پیاوی وا هەڵکەوتوون بتوانن لەڕووی دووربینی سیاسییەوە شان لەشانی فازیل جەمالی بدەن، زیرەک، وریا، دڵسۆزی عەرەب، دوژمنی باوە کوشتەی زایۆنیزم و **(ئیسرائیل)**، موسڵمان و لەخواترس، بێ تڕوفیز، زمان پاک و داوێن خاوێن - ئەمانە خووڕەوشتی فازیل جەمالی بوون، نوێنەری **«ئیسرائیل»** لە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان گوتویە لەقسەو توانجی کەس بەرادەی قسەو توانجەکانی جەمالی سڵم نەدەکردەوە. بۆ زڕاندنی ناوی جەمالی رۆژنامەی بەناوبانگی **«مەعاریف»**ی زایۆنی تۆمەتی ئازیزمی داوەتە پاڵی، هیچ کام لە دیبلۆماسییە عەرەبەکانی رۆژگاری خۆی نەیتوانی وەک ئەو خزمەتی مەسەلەی سەربەخۆیی مەغریب و جەزائیرو تونس و لیبیا بکات، پاشای مەغریب دوای ئەوەی بە دەسبەسەری دوورخرایەوە، نامەیەکی تایبەتیی ناردووە بۆ جەمالی و گەلێک سوپاسگوزاریی خۆی نیشانداوە، بۆی نووسیوە یەکێک لەو شتە دەگمەنانەی لەم رۆژە سەختانەی ژیاندا سەبوریم دەدات گوتارە بەنرخەکانی بەڕێزتانە کە بۆ بەرگری کردن لە گەلەکەم پێشکەشیان دەکەیت بەکۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان.

هەڵەوەری بەڕێز: دەتوانم گەلێک لاپەڕەی لەم بابەتەت دەربارەی دوکتۆر فازیل جەمالی بۆ رەش بکەمەوە، بەڵام با لەوە زیاتر درێژەی پێ نەدەم و بەم هەڵوێستەی بیبرمەوە کە لەدەست کەم کەس دەوەشێتەوە. کە ساڵی ١٩٩٥ بەڕێوەبەری شاری سان فرانسیکۆ داوەتی رێزی بۆ نارد بۆ بەشداریکردن لەیادی جیهانی پەنجا ساڵەی دامەزراندنی کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا، جەمالی بەنامەیەکی رازاوە وەڵامی

دایەوەو داوەتەکەی رەتکردەوە چونکە، وەک لە نامەکەیدا گوتبوی، ئێمە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکانمان بۆ دابین کردنی مافی زەوتکراوی گەل و نەتەوە ژێر دەستەکانی جیهان دەویست و هەرگیزاو هەرگیز بیرمان لەوە نەدەکردەوە ئەو دەزگا شکۆدارە ببێتە داردەستی زلهێزەکانی جیهان. هەروەها نووسیبووی من ناتوانم پێ بنێمە ناو خاکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە لە کاتێکدا گەلی عیراق بەدەست برسێتییەوە دەناڵێنی. ئەمە، بێگومان، هەڵوێستێکی دەگمەنە، وابزانم رۆژنامەی **«الجمهورية»**ش ئاماژەی بۆ کردبوو، بریا هەڵەوەڕ بۆ خۆی نامەکەی دەخوێندەوە کە دەقەکەیم لایە چ بەئینگلیزی و چ بەعەرەبی.

سەرباری هەموو ئەوانە بەرهەمە بڵاوکراوەکانی دوکتۆر فازیل جەمالی هەمیشە شایەتی ئەوەی بۆ دەدەن کە خوێندەوارێکی پایەبڵند، نووسەرێکی قەڵەمڕەوان، شارەزایەکی پسپۆڕ بوو لەبواری پەروەردەدا، حەزی یەکەمی ژیانیشی ئەوە بوو هەر مامۆستای زانکۆ بێت، کە بەر لە ساڵێک دوکتۆر فازیل جەمالی کۆچی دوایی کرد بەئەوپەڕی شانازییەوە لەگۆڕستانی شەهیدانی تونس بەخاک سپێردرا، بەشی هەرە زۆری رۆژنامە گەورەکانی جیهان بەو بۆنەیەوە گوتاری دوورودرێژی تایبەتییان بڵاوکردەوە، لەوانە سەرجەمی رۆژنامەو گۆڤارەکانی تونس و مەغریب و **«تایمس»** و **«نیویۆرک تایمس»** و **«الحياة»** و **«القدس العربي»** کە لەندەن چاپ دەبێت و وەک هەڵەوەری بەڕێز توندڕەوە، خۆزگە هەڵەوەڕ ئەو گوتارانەشی، بەدەم چای شیرینەوە، دەخوێندەوە کە بەشی هەرە زۆریانم لایە، خانمیش لەدەمکێشانی چادا دەستڕەنگینە.

هەڵبەت جەمالیش، وەک هەر لێپرسراوێکی تر، کەوتۆتە هەڵەشەوە، هەر بۆ نموونە من بۆ خۆم هەمیشە گلەیی هەرە گەورەم لەو سیاسەتمەدارە ئەوەیە کە زۆر دەگمەن نەبێت هیچ کاتێک ئاوڕی دۆستانەی لەگەلی کورد نەداوەتەوە، یا بابڵێیین زۆر باوەڕی بەگفتوپەیمانی رۆژئاواییەکان بوو، تایبەت بەیەکێکی وەک بێڤنی وەزیری هەندەرانی بەریتانیا، جەمالی چەند جارێک بەو جۆرە گفتانە هەڵخەڵەتا، ئەو جاروبار هەستی تایبەتی و بەرژەوەندی دەوڵەتی لای رۆژئاواییەکان تێکەڵ دەکرد، یا هیچ نەبێت بەوردی لێکی جیانەدەکردنەوە. بێگومان مێژوونووس پێویستە گشت ئەم لایەنانە وەبەرچاو بگرێت، رەش و سپی بەوردی لێک

شێخ مەحمود لەگەڵ سەفیری ئینگلیز

جیابکاتەوە، خۆی نەداتە دەست هەستی تایبەتی، من وام کردووەو هەمیشە هەر واش دەکەم، منیش نەیکەم حوکمی مێژوو بۆ خۆی نەگۆڕە، لەسەر هەست و بۆچوونی هەڵەوەڕو من پەکی نەکەوتووە، ئیمڕۆکەش بەدروستی ئەو حوکمە دەرنەچێت هەر ڕۆژێک دێت دەربچێت.

هەڵەوەڕ وا دیارە جاروبار دەستی تەتەڵە دەکات، تفەنگ بەتاریکیەوە دەنێت، یا دەبێت ئاگای لە کەسوکاری ماڵەوەم نەبێت، ئەوانیش وەک ئەو پێشکەوتنخوازن و لەو ڕێگەیەدا لە ڕۆژگاری پاشاییەوە زۆریان چێشتووە، چوونەتە زیندانەوە، لە سێدارە دراون، دەربەدەرییان دیوە، بەڵام ئاخۆ نووسینەکانی من چ پەیوەندییەکیان

بەو، یا بە خزمەکانی ئەوەوە هەبێت، با هەڵەوەڕی خۆشەویست لەوە دڵنیا بێت کەتا ئێستا ئەو کەسە دروستنەبووە بتوانێت دەست وەرداتە ناو نووسینەکانم، هەرگیزاوهەرگیزیش ئەو کەسە لە دایک نابێت، خۆ ئەگەر لەدایکیش بوو تازە فریای من ناکەوێت، مەگەر زەوی بەپێچەوانەوە بسورێتەوە!!

لە شوێنێکی تری نامەکەیدا هەڵەوەڕی بەڕێز داوام لێ دەکات لە تەلەفزیۆن و شوێنە گشتییەکاندا دەرنەچم، ئای هەڵەوەڕ چەند خۆم لەو جۆرە شوێنانە دەپارێزم، چونکە بڕوا بکە بەسروشت حەزیان لێناکەم، زۆریش ڕقم لە تەلەفزیۆن دەبێتەوە تەنها لەبەرئەوەی بەدڵی خۆم دەرناچم.

کاکە هەڵەوەڕ: من لەژیاندا هیچ شوێنێک نییە لام بگاتە ئاستی کتێبخانەکەم، یا بابلێین کابە پیرۆزەکەم، هەرچەندە یەکجار لەخۆیشم دڵنیام و لەچوونە هیچ شوێنێک سڵ ناکەمەوە، هەمیشە ئەوی بەڕاستی بزانم و بتوانم بێ سێ و دوو گوتومەو دەیڵێم، بەڵام بێ ئەوەی لە ڕێبازی زانست لابدەم، خۆم بەوە زۆر بەختەوەرم، دەشزانم ناچمە خانەی ئەو کەسانەوە کە لەسەر دووپەت یاری دەکەن، یا ئەوانەی بەزمان شێرو بەکردار ڕێوین.

خۆزگە هەڵەوەڕم دەناسی، خۆم وای بۆ دەچم **(ق، ب)**ی هەستیارو دڵسۆز بێت کە جارێک لەژیاندا دیومە، هەر چۆن بێت و هەڵەوەڕ هەر کەسێک بێت من دوعای خێری بۆ دەکەم بۆ نامە پڕ لە سۆزەکەی کە چووە سەر کەڵەکەی ئەو نامانەی شانازییان پێوە دەکەم.

پاشکۆکان

تێبینی:

بابەتی یازدەمین وەک لە پێشەوە ئاماژەی بۆ کراوە، کاتی خۆی بەناونیشانی: **(ویژدان و مێژوو)** لە گۆڤاری **«رەنگین»دا** بڵاوکراوەتەوە، دەنگێکی زۆری دایەوە، زۆربەی هەرە زۆری روناکبیران پەسندیان کرد، بەڵام هەشبوون بەدڵیان نەبوو. جارێکیان لەبارەی ئەو هەڵوێستانە لە دکتۆر کەماڵم پرسی وای وەڵامدامەوە **«بێ گومان بنەمای هەڵوێستی هەردوو لا دڵسۆزییە».**

هەڵەوەڕ: نازناوی رووناکبیرێکە کە نامەی گلەیی بۆ دکتۆر ناردووە ئەویش بەم وتارە تایبەتییەی سەرەوە وەڵامی داوەتەوە.

هەرچی لیوا روکن محەمەد نەجمەدین نەقشبەندی و د. فوئاد حەمە خورشیدو ئازاد هەمەوەندی و محەمەد سالح عەبدولکەریم و یوسف ئەمین و ئەحمەد مەلا کەریم بوو شەش وتاری سەربەخۆیان لەبارەی هەمان **«بابەتی یازدەمین»** بڵاوکردۆتەوە، بۆ ئەوەی خوێنەران هەموو لایەنێکی بابەتەکەیان لا روون بێت، وام بەباش زانی رای ئەوانیش وەک **«پاشکۆ»** لێرەدا بڵاوبکرێنەوە.

«عەبدوڵڵا زەنگەنە»

دیسانەوە دەربارەی موشیری حەمەی سلێمان*

لیوا روکن
محەمەد نەجمەدین نەقشبەندی

مێجەر ژەنراڵ تیۆدۆر فریزەر سەرکردەی هێرشی بەریتانیا بۆ سەر کوردستان، پێویستی بەموشیری حەمەیی سلێمان هەبوو ڕێی سەرکەوتنی لە بەڕێوەبردنی شەڕی دەربەندیی بازیاندا پیشان بدا؟

بەوە زۆر خۆشحاڵ بووم کە وتارەکەی دوکتۆر کەمال مەزهەرم لە **«ڕەنگین»**ی ژمارە ١٠٢ی ئەمساڵدا بە ناونیشانی **«ویژدان و مێژوو.. یا دادگەریی موشیری حەمەی سلێمان»** خوێندەوە، دیم ئازایەتییەکی زۆری لە هەڵسانگاندنەوەی هەندێ ڕووداوی مێژووییدا بە مەبەستی ڕاستکردنەوەی هەڵەو هێنانەوە سەر ڕێی هەندێ لە ڕێی لادان تیابوو. پێشینان وتوویانە **«لە ڕاست بەولاوە هیچی تر ڕاست نییە»**. جا منیش هەر بە ڕێی پشتگیری لە بۆچوونەکەیی دوکتۆر کەمال و هێنانەدیی هەمان ئامانجدا، بە پێویستی سەرشانی خۆمم زانی، پشت بە ڕاستییە چەسپاوەکان و ئەو سەرچاوانەی لە بەردەستمدان، ئەو بارودۆخ و کارا (عامل - عوامل)یانە کە هەڵوێستی (موقف)ی ئەو ڕۆژەیان تێدا بوو لەڕووی زانستی و سوپاییەوە شیبکەمەوە، بۆ ئەوەی بگەمە وەڵامی ئەو پرسیارەی لە سەرەتاوە کردم.

«لە سەردەمی ئیفلاتوونەوە تا ئەمڕۆ کە سەردەمی پەیمانی باکووری ئەتلانتیکە، مێژووی سەرکردایەتی لە جەنگدا، بە شێوەیەکی بنچینەیی، لە زنجیرەیەکی لە ژمارە نەهاتووی داواو هێنانەدی لە بارەی ڕاستییەکانەوە پێکدێ».

* لە ژمارە (١٠٥)ی گۆڤاری **«ڕەنگین»**ی ڕێکەوتی ١٤ی تەشرینی یەکەمی ١٩٩٧دا بلاوکراوەتەوە.

بەش بە حاڵی جەنگە تەکتیکییەکان، سەرکردە لە کاری بڕیارداندا، پشتی بە دوو ڕەگەزی سەرەکی ئەستوورە: مەیدانی جەنگەکەی چۆن دێتە پێشچاوو، لە شیکردنەوەی هەردوو ڕەگەزی کات و جێگادا، چ بۆ هێزە دۆستەکان و چ بۆ هێزە دوژمنەکان، چاوەڕوانی چ دوا ئەنجامێکە؟ پاش ساڵی ١٨٥٠ی ز. ئەم مەودایە لە ڕووی ڕستەی ئەڵمانییی**«هەڵوێست هەڵسەنگاندن - تقدیر الموقف»**دا کرایەوە، کەواتە لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەی گشت ئەو کارایانەی کار دەکەنە سەر هێنانەدیی ئەرکەکەی سەرکردە، هەر سەرکردەیێ بگری، دەبێ بۆ بەرەو ڕووبوونەوەی هەر گیروگرفتێکی سوپایی کە لەوانەبێ بێنەڕێی، هەڵوێست هەڵسەنگێنێ، تا هیوای ئەوەی هەبێ بگاتە پلانێکی ڕۆشن و وردی وا سەرکەوتنی بۆ دابین بکا.

کەواتە پێویست بوو لەسەر ژەنراڵ فریزەر، هەر کە ڕۆژی ١٦ی حوزەیرانی ١٩١٩ هێزەکانی گەیشتنە باکووری شاری چەمچەماڵ، پلانێکی تەکتیکی لەم هەڵوێستەدا ئامادە بکا بۆ هێرش کردنە سەر شوێنەکانی شۆڕش بەسەرکردایەتیی شێخ مەحمودی حەفید لە دەربەندی بازیان. بۆ ئەوەیش پێویست بوو ئەم کارایانەی خوارەوە لە پێش چاوی خۆیا دانێ بۆ ئەوەی دەستی بگاتە باشترینی ئەو بژار (خیار)انەی لە بەر دەستیا بوون و دەیتوانی هەرکامیان هەڵبژێرێ تا ئەرکەکەی سەرشانی خۆی وەدی بێنێ، ئینجا ئەو ڕێگایەی هەڵی دەبژێرێ بکا بە پلانێکی تەکتیکی ڕێکوپێک و ڕوون و پاش ئەمە جەنگی هێرشەکە لەبەر ڕووناکی ئەو پلانەدا بەڕێوەبەرێ.

کارایی یەکەم: «بەراوردکردنی هێزەکان» واتە بەجێهێنانی بەراوردێکی ورد لە نێوان هێزەکانی خۆی و هێزەکانی دوژمندا.

بەش بەحاڵی هێزەکانی خۆی پێکهاتبوون لە: تیپی یەکەمی لەشکری پێنج کە بە**«تیپی سووریی ڕۆژهەڵات»** بەناوبانگ بوو، هەروا بەتالیۆنی پیادەی بورمایی لەتیپی٨٥/و بەتالیۆنی پیادەی یەکەمی پەنجابی لەتیپی/ ٨٧و بەتالیۆنی یەکەمی مەهراتی لەتیپی/ ١١ پەلی یەکەمی بەتالیۆنی/ ٤٩ی پیادەی بەنگالی و پەلی ٢٣٩ی بەتالیۆنی١١٨ی هیندیی مەترەلۆز. تۆپخانەکەیشی پێکهاتبوو لە بەتەریەی ٢٥ی چیایی هیندی کە پێکهاتبوو لە (٤-٦) تۆپی چیایی کە بەکۆڵی

ئێستر دەگوێزرانەوەو، چەند پارچەیەکی بەتەریەی (ب) و (د)ی کەتیبەی ٢٣٦ی قوتابخانەی میکانیکیی شاهانە، پۆلی ٣٦ی ئاسمانیی هێزی ئاسمانی شاهانەیش تەرخانکرابوو بۆ دابینکردنی ئەرکی هەواڵ زانین و پشتگیریی ئاسمانی. چەند رەگەزێکیش لە بەشی موخابەرەو ئەندازیاری و هەواڵ زانی و سوارەو زرێپۆش پشتی ئەم هێزەیان دەگرت و کۆمەڵە بەڕێوەبەرێکی لێهاتووی **(وەک کارمەندانی پزیشکی و ئازووقەو چەک پێدەرو ئاو بۆ دابین کەرو... تاد)**یشیان بۆ ئامادە کردبوو، هەروەها ستافێکی ئەرکانی بەتوانایان بۆ دانابوو، ئەفسەری سیاسی کارامەیان خستبووە پاڵ کە لە سەرەتادا (مێجەرسۆن) لەوێ بوو و پاشان (مێجەر ئەدمۆنس) هاتە جێی.

هێزی شۆڕشی کوردیش بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود پێکهاتبوو لە کۆمەڵێ جەنگاوەری عەشایری بەرزنجەو جاف و هەورامانی ئێران تێکەڵ لەگەڵ هێزێکی نیوە مەشقپێکراوی لێوبی تفەنگی جۆراوجۆرو کۆن و خەنجەر بەدەست کە لە (٣٠٠) کەس تێنەدەپەڕین و هەندێکیشیان ئەسپیان لەژێرابوو.

ژەنراڵ فرێزەر گەیشتە ئەو ئەنجامە کە هێزەکەی چ بە چۆنێتی و چ بە چەندێتی لە هێزی دوژمن باڵاترەو، دوژمنەکەیشی لە هەموو هۆیەکی سەرکەوتن بێ بەشە تەنها یەک هۆ نەبێ کە ئەویش گیانی (روحی) مەعنەوی و نەتەوەییەو، ئەو گیانەیشی لەوەوە هێناوە کە ماوەیەکی کەم لەوە پێش توانیبووی لە ناو شیوو گردو زورگەکانی تاسڵووجەدا لە کاروانێکی میکانیکی بەریتانیایی بدا کە بۆ سلێمانی دەچوو و لەو ناوانەدا بۆسەیان بۆ نابووەوە، لە راستیدا هێزەکەی شێخ مەحمود پێویستی بە سادەترین مایەکانی سەرکەوتنی وەک چەکی چاک و مەشقپێکران و شارەزایی لە جەنگ و سەرکردایەتیی لێهاتووی مەشقکردوو و ئاگاداری لە سەرەتاکانی تەکتیک هەبوو. هەروەها پێویستی بە پشتگرتنی بەتۆپخانە، ئەندازیاری و بەڕێوەبەرێتی هەبوو. هیچ شتێکیشی لە بارەی هێزی دوژمنەکەی و شوێنی جێگرتنی و کاتی هێرش و رێبازی پێشکەوتنیەوە نەدەزانی.

کارایی دووەم: سروشتی ئەو زەوییەیە جەنگەکەی تیا دەکرێ. لە کاتێکا ژەنراڵ فرێزەر نەخشەی وردی جۆربەجۆری گەورەو بچووکی ناوچەی کوردستانی باشووری لە

ژێر دەستا بوون لە ماوەیەک لەوەوبەر پێوانەکارانی ئەمبراتۆریی ئامادەیان کردبوون و شارو گوندو زنجیرە چیاو رووبارو رێگاوبان و کوێرەڕێ و دەربەندەکانیان بە ناوە خۆماڵییەکانیان تیا دیارکرابوو و نەفسەرە سیاسییەکانی ناوچەکەیش زانیاریی زیاتریان دابوو بەبارەگای ژەنەڕاڵ. پاش ئەوەیش رەگەزەکانی هەواڵی زەوی و ئاسمان ناسین پەی دەر پەی بە ناوچەکەدا دەهاتن و دەچوون تا بە شێوەیەکی تەواو لە سروشتی زەویی ناوچەی شەڕەکە شارەزا ببن.

ئەمەیش، واتە سەرکردایەتیی هێزەکەی بەریتانیا هیچ رێگاو کوێرەری و دەربەندێکی چیایی پێ نەگەڕابێ، ئەوەی لە سەرچاوە باوەڕ پێکراوەکانی خۆیەوە بە درێژی لە هەموو روویەکی ئاگادار نەبێ. جا لێرەدا من پرسیاری ئەوە دەکەم ئاخۆ سەرکردە هەرگیز پێویستی بەوە دەبێ پرسیار لە کەسێک لە دەرەوەی هێزەکانیەوە بکات رێگایەک، یا راگوزەرێکی پیشانبدا لە کاتێکدا کە خۆی ئەم گشتە زانیارییەی لە بارەی زەویی جەنگەکەو هێزەکانی دوژمنەوە هەبێ؟.

لە لێکۆڵینەوەی زەوییەکەوە سەر لەشکر فرێزەر گەیشتە ئەوە کە وا هیچ کۆسپێکی سروشت کردی ئەوتۆی (بۆ نموونە وەک رووبار) نییە رێگا لە مانۆرەکەی ئەو بگرێ. دوژمنیش پەنای نەبردووەتە بەر دروستکردنی کۆسپی دەستکردو تەنانەت کەندیشی لە شوێنەکەی خۆیا هەڵنەکەندووە، تەنها ئەوەندەی بەس بووە کە نەفەرەکانی خۆیان لە پشت ئەو تاوێرە بەردانەوە حەشار بدەن کە بە شاخەکەوەن، لەبەر ئەوەی کاتی ئەوەی نەبوو هۆی ئەوەی بەدەستەوە نەبوو کۆسپێ لەرێی ئەمان پێ دروست بکاو، هێزەکانیشی مەشقی ئەم جۆرە جەنگەیان نەکردووە.

سەرکردەی هێزەکانی بەریتانیا سەرنجیدا کە وا سێ هێڵی (محور) لە(تەکیەی کاک ئەحمەد)ەوە بۆ ناوچەی (دەربەند)و بەرەو رووی ملەکانی **(گۆپاڵە)** هەیە: هێڵی باکوور کە هەندێ رێ و کوێرەڕێ دەگرێتەوەو دەچنەوە سەر لووتکەی قوڵی باکووری (دەربەند) **(لای کارگە گەچەکەی ئێستا)**. ئەمەیان بۆ پیادە دەست دەداو بەتالیۆنێکی پیادە دەگرێت، ئەنجا هێڵی ناوەڕاست، واتە لەم بەرو ئەوبەری رێگای گشتیی **(چەمچەماڵ – تەکیەی کاک ئەحمەد – دەربەند – دێی گۆپاڵە – سلێمانی)** و یەک تیپی پیادە دەگرێت و لە کەلەبەرەکەی دەربەندەوە تێ دەپەڕێ،

ئینجا هێڵی باشوور (لای ناوچەی ئێستای پۆلیسخانە کۆنەکەوە)و بەتالیۆنێکی پیادە دەگرێت. بەڵێ، ئەگەر بەرەو باکوور یان بەرەو باشوور بڕۆین ڕێگاو کوێرە ڕێی زۆری تریش هەن، بەلام لەشکرەکە لە ناوچەی جەنگ دوور دەکەوێتەوە، لەبەر ئەوە پێویست بە لێکۆڵینەوەیان نەبووە، سەرکردە گەیشتە ئەو ئەنجامە کە باشترین و کورتترین هێڵ هێڵی ناوەڕاستە بۆ ئەوەی بەشی زۆری هێزەکەی لێوە بخاتەگەڕ، بەلام پێویستە بەرلەوەی هەڵمەت بۆ ناو دەربەندەکە ببرێ دەست بەسەر هەردوو شانی باکوورو باشووری دەربەندەکە بگیرێ **(وا باوبوو کە موشیری حەمەی سلێمان سەرکردەی بەریتانیاییەکانی لەوە ئاگادار کردووە کە شۆڕشگێڕەکان لە ڕێگای چەمچەماڵ - گوندی عەسکەر- ئاغجەلەر- گوندی گمویاڵەوە گەمارۆ بدات)** . جا با لەسەر باسەکەی خۆمان بڕۆین و بزانین ئاخۆ ژەنڕاڵ فرێزەز لە هێرشەکەیا ئەم هێڵەی گرتووەتەبەر؟

کارایی سێهەم: هەڵسەنگاندنی ئەرک، واتە تەرخان کردنی هێز بۆ ئەرکە پێویست و گرنگەکان بۆ جێبەجێ کردنی ئەرکەکانی سەرشانی. ژەنڕاڵ فرێزەر لە کۆڵینەوە لە هێزەکانی دوژمن و سروشتی زەوییەکەوە سەرنجی ئەوەی دابوو کە پێویستە بەتالیۆنێکی پیادە تەرخان بکا بۆ هەر شانێ لە شانەکانی دەربەندو دوو بەتالیۆنیش بۆ لای ڕاست و چەپی ڕێگای گشتییەوە دانێ و پاشکەوتێکی زۆری وایشی هەبێ هیچ سەرکردەی لەشکرێک لە بارودۆخێکی وادا خەونیشی پێوە نەبینێ، ئەوجا پشتگیریی تۆپخانەو مەترەلۆزیشی تەرخان کردبوو بۆ دابین کردنی گەورەترین ئاگر باران بۆ پشتگیریی بەتالیۆنە هەڵمەت بەرەکانی و بۆی دەرکەوتبوو کە وا لە سنووری یەک بە دەدا زیاتری لە دوژمن هەیەو ئەمیش، واتە ئەم کارایە بەلای ئەمیدا ئەکشێنێتەوە.

کارایی چوارەم: کات و دوورو نزیکی. سەرکردە سەرنجیدا کە وا لە بارەی کات و دوورو نزیکییەوە جیاوازییەک لە نێوان سێ هێڵەکەدا نییە، چونکە بە کردەوە ناتوانێ هێڵی ناوەڕاست بگرێتەبەر ئەگەر شانەکانی دەربەندی نەگرتبێ. بەلام ئەگەر بەراوردێ لە نێوان ئەم هێڵەو هەر هێڵێکی تری دووری وەک هێڵی (چەمچەماڵ - گوندی عەسکەر - ئاغجەلەر - گۆپاڵە)دا بکا جیاوازییەکی زۆر چ

لە ڕووی کات و چ لەڕووی دوورو نزیکییەوە لەنێوان هەردوو هێڵدا دەبینێ. لەبەر ئەوە گەیشتە ئەو ئەنجامە کە وا هێڵی ناوەڕاست لەگەڵ بەکارهێنانی هێڵی باکوورو هێڵی باشووریش زوو پێی مسۆگەر دەکا کە زەویش کارای گرنگ و هەموو شت برەوەیە بۆ دوایی پێهێنانی بزووتنەوەکانی شێخ مەحمودو گێڕانەوەی کاروبار بۆ ئاستی خۆی. هەروا ئەم هێڵە ئاسانیی دەست بەسەراگرتن و سەرپەرشتی و فرکردنەوەی پشتگیری بە ئاگریشی بۆ دابین دەکا جا لە بارودۆخ و هەلوێستی وادا ئەقڵ نایبڕێ سەرکردەیەکی دنیادیدەو خاوەن ئەزموونی گەورە پشت بە مانۆڕی گەمارۆدانێکی بەربلاو لە باکوورەوە ببەستێ، لە کاتێکا کە مانۆڕی بەرەیی هەموو ئەم کارایانەی بۆ مسۆگەر دەکا.

بژاری یەکەم: هێرش بە هەوڵی سەرەکی لەسەر ڕێگای گشتییەوەو، بەهەوڵێکی ئایەختر لە هێڵی باکوورەوە.

بژاری دووەم: هێرش بە هەوڵی سەرەکی لەسەر ڕێگای گشتییەوەو، بە هەوڵێکی ئایەختر لە هێڵی باشوورەوە.

بژاری سێیەم: هێرش بە هەوڵی سەرەکی لەسەر ڕێگای گشتییەوەو، بە هەوڵێکی ئایەختر لە دوو هێڵی باکوورو باشوورەوە.

بێگومان دەبێ سەرکردە گەشتبێتە ئەوە کە بژاری سێهەم لە هەموو بژارەکان چاکترەو لە توانایا هەیە هەر سەرکەوتنێکی لەم ڕێگایەوە دەسگیر ببێ گەشەی پێبداو کەڵکی لێوەربگرێ و سەرپەرشتی و دەستی بەسەرداگرتن و هێشتنەوەی دوژمن لە جێی خۆیاو نەهێشتنی بزووتنی لە هەموو هێڵەکانەوە دابین بکا.

بەلام ئاخۆ خۆی چۆنی کردووە؟ با بگەڕێینەوە بۆ سەر سەرچاوەکانی خۆیان: **«لە ڕۆژی ١٧ی حوزێراندا هەموو هێزەکە بەرەو گوندی تەکیەی کاک ئەحمەد کە سێ میل لە دەربەندەوە دوورە، کەوتە ڕێ. بەر لە یەکەمین تیشکی سبەینێی ڕۆژێ دادێ، پیادەکان بە بێ دەنگییەکی تەواوەوە لە هەموو لایەکەوە دەستیان کرد بەهەڵگەڕان بەسەر هەموو بەرزاییەکاندا، کە گەیشتنە لوتکەکەو لەگەڵ یەکەمین تاڵی ڕووناکیی بەرەبەیاندا تۆپخانە ئاگری بۆ سەر دەربەندو پشت دەربەند کردەوە. هێزە هێرش هاوردووەکان هێزی عەشایرەکانیان** (لەشکری شێخ مەحمود) **کە**

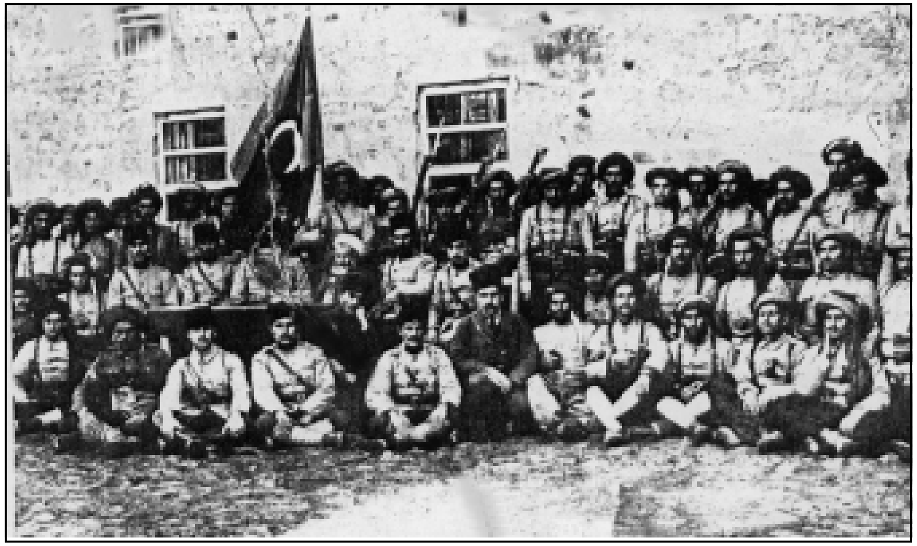

ئەفسەرو سەربازەکانی سوپای کوردستان

لەبەرانبەریاندا بوون گەمارۆ دابوو. شەڕەکە لە چەند وردکە (دقیقة)یەکدا بڕایەوە. لەشکری شێخ ٤٨ لاشەی لە مەیدانی شەڕدا جێهێشتبوو، زۆریشی لێ بریندار کرابوو کە یەکێکیان شێخ مەحمود خۆی بوو و بەبرینداری بە دیل گیرا. لیڤییەکان بێ ئەوەی تەقەیەک چییە لە تفەنگیانەوە بێ، خۆیان و چەکەکانیان بەدەستەوە. شەڕەکە بەم جۆرە بڕایەوە. پاش ئەمە ژەنراڵ فەرمانیدا بە رەعیلی ژمارە ٣٣ی سوارە کە لە ژێر سەرکردەیی مولازم ف.ب.ع دینهای دا بوو بە هەموو دەستوبردێکەوە بەرەو سلێمانی پەلامار بەرێ تا ئەو ئەفسەرانە بەڕەڵڵا بکەن کە لەوێ دیل کرابوون. هەواڵی شەڕەکە لەگەڵ گەیشتنی ئەم رەعیلەدا گەیشتە سلێمانی».

کەواتە، ئاخۆ ژەنراڵ فرێزەر هیچ پێویستی بە موشیری حەمەی سلێمان بوو رێنموونیی بکا بۆ سەرکەوتن لە شەڕی دەربەندی بازیانداو، تەنانەت ئەگەر ئەم قسەو قسەلۆکانەی لە بارەی موشیرەوە دەکرێن، بۆ جێبەجێ کردنی کارەکەی خۆی شوێن ئامۆژگارییەکانی موشیر کەوتووە؟ لە وەڵامدا دەڵێین: بە گوێرەی زانست و پشت بەو شارەزاییانەی ژەنراڵ لە هونەری جەنگدا وەک سەرلەشکرێکی لە جەنگدا

قاڵ بوو بوویەتی، نەخێرو هیچ پێویستییەکی نە بە موشیری حەمەی سلێمان و نە بە کەسی تر لە خەڵکی ناوچەکە نەبووەو خۆ ئەگەر بیشلێین موشیری ناوبراو ئەم پێشنیارەی پێشکەش کردووە، ئەقڵ دەیبڕێ سەرکردەیەکی لە کاری خۆیا قاڵ بوو، بێ هەڵسەنگاندنێکی راست و دروستی بارودۆخ و هەڵوێست بەگوێی بکاو پشتی پێ ببەستێ؟

بەش بەحاڵی خۆیشم دەڵێم لە هیچ سەرچاوەیەکا پەنجە درێژ کردنێکم بۆ ناوی ئەو پیاوە بەرچاو نەکەوتووەو، بەپێویستی دەزانم داوای لێبووردن لە خۆی و بنەماڵە خاوەن قەدرەکەی و خێڵە ئازاو قارەمانەکەی بکرێ کە نموونەی ئازایەتی و کەڵەمێردی و شۆڕەسواری و قارەمانەتی بوون لە مێژووداو، باوەڕم پتەوە کە وا ناوبراو بەرییە لەم تومەتەو کۆڵینەوەو شیکردنەوەی زانستییانەی سوپایی جەخت لەسەر ئەم دەکاتەوە.

هێزی پەلاماردەری ژەنەڕاڵ فریزەر سادە نەبوو تاکو پەنا بەرێتە بەر هاووڵاتییەکی ئەو ناوچەیە

جوگرافیای سەربازی و موشیری حەمەی سلێمان؟*

دوکتۆر فوئادی حەمە خورشید
زانکۆی بەغدا

پێشەکی:

بەڕێز پرۆفیسۆر دوکتۆر کەمال مەزهەر لە ژمارە (١٠٢)ی گۆڤاری رەنگیندا وتارێکی بڵاوکردەوە بە ناونیشانی **(ویژدان و مێژوو. یان دادگەریی موشیری حەمەی سلێمان)**و لە ژمارە (١٠٥)ی هەمان گۆڤاردا بەڕێز لیوا روکن محەمەد نەجمەدین نەقشبەندی وتارێکی تریشی بڵاوکردەوە بە ناونیشانی **(دیسانەوە دەربارەی موشیری حەمەی سلێمان)**.

بەڕێز د. کەمال بە بەڵگەی مێژوویی و بەڕێز لیوا روکن نەقشبەندی بە بەڵگەی زانیاری و هونەری سوپایی، هەردوو ئەو بەڕێزانە روونیان کردەوە کە هێزی ژەنەڕاڵ فرێزەر دەرچووی قوتابخانەی جەنگی جیهانی یەکەم قەد پێویستی نەبووە بەیارمەتییەکانی موشیری حەمەی سلێمان بۆ پێکهێنانی سەرکەوتن دژ بە هێزەکانی شێخ مەحمودی نەمر لە شەڕی دەربەندی بازیان (١٧ی حوزەیرانی ساڵی ١٩١٩)و بەگوێرەی زانست دەریان خست کە ئەو قسەو قسەڵۆکانەی لە بارەی موشیرەوە کراون تومەتێکی هەڵبەستراوەو هیچ رەگەزو بناغەیەکی نییەو، ناوبراو بەتەواوی بەرییە لەو تومەتە.

(*) لە گۆڤاری **«رەنگین»**، ژمارە (١٠٧)ی رێکەوتی ١٤ی کانونی یەکەمی ١٩٩٧، لە ل ٩-١١دا بڵاوکراوەتەوە.

دەنگ و رێ نیشاندەر

لێرەدا من دەپرسم ئایا راستە هێزی ژەنەڕاڵ فرێزەر پێویستی بە(رێ نیشان)دەرێک نەبووە بۆ وەدی هێنانی سەرکەوتنێکی سوپایی کتوپڕ دژ بە هێزەکانی شێخ مەحمودی نەمر لە دەربەندی بازیان؟

رێ نیشاندەر لە رووی جوگرافیای سەربازیەوە **(الجغرافية العسكرية)** رۆڵی کاریگەری هەیە بۆ زێدە زانیاری هەمەجۆرە دەربارەی هەلومەرجی بەرەی هێزی دوژمن، لە کاتێکدا زانیاریت دەربارەی مۆڵگاکانی دوژمنت تەم و مژاوی بێت و هەڵوێستی ئەو بەتەواوی نەزانرێت، بۆیە رێ نیشاندەر هەمان رۆڵی هەیە چ لە شەڕی پارتی زانی یان جەنگی تەقلیدی، جا با بزانین جوگرافیا دەربارەی ئەم بابەتە دەڵێ چی؟

جوگرافیای سوپایی و موشیر

هێزی پەلاماردەری ژەنەڕاڵ فرێزەر ئەو هێزە سادەیە نەبوو تاکو پەنا بەرێنە بەر هاووڵاتییەکی ئەو ناوچەیە بۆ پەیاکردنی چەند زانیارییەک دەربارەی **(پیادەرێ)** یەک بۆ هێزە زەبەلاحەکەی کە پێک هاتبوو لە یەک لیواو سێ فەوج و دوو سەریە لەتەک چەندین بەشی تۆپی میکانیزمی و فرۆکەی جەنگی و شارەزایانی موخابەرەی بێ تەل و ئەندازیارانی مین چاندن و ئەندازیارانی شاخ، چونکە ئەو هێزە داگیرکەرە پێشەکی زانیارییەکی تەواوی بەدەستەوە هەبوو دەربارەی جوگرافیای سوپایی ناوچەی دەربەندی بازیان - گۆڕەپانی جەنگەکە - نەک هەر بە نەخشەو فۆتۆگرافی ئاسمانی **(بە فرۆکە)**، بەڵکو لەرووی مەیدانیشەوە چەند ئەفسەری مەساح و ئەفسەری سیاسی پێشەکی ئەو ناوچەیان بە باشی تا سلێمانی بینیوەو پشکنیوە، سەرەڕای هەموو ئەو زانیارییە جوگرافیاییانە، چەندین راپۆرتی نهێنی دەربارەی ناوچەکەو دانیشتووانی و هەڵوێستی خێڵەکانی لە ئەرشیفی موخابەراتی بەریتانیا لە ژێر دەستی ژەنەڕاڵ فرێزەرو ئەرکانی جەنگی بوون کاتی پلان دانانی ئەو هێرشەیان بۆ سەر بەردە قارەمان.

ژەنەڕاڵ فریزەر لە بەشێک لە پلانی پەلاماردان پەنای بردە سەر دوو کەتیبەی شاخەوانی گورگەو کردیانی بە دوو بەش تاکو لەسەر دوو قوڵە شاخاوییەکەی باکوورو باشووری دەربەند، کتوپڕ، پەلاماری ناو دەربەند بدەن. راپۆرتێکی نهێنی بەریتانی دەڵێت: ئەم (گورگ)انە لەرووی شارەزایی پەلاماردانەکانی سەرشاخ و هەردوو کێو هاوتای کوردانن. منیش دەڵێم نەک هەر ئەمە، بەڵکو بەرزاییەکانی دەربەندی بازیان لەرووی جوگرافییەوە هەر وەک گردۆڵەو تەپۆڵکەن گەر بەراوردیان لە تەک شاخە بەرزەکانی هیمالایاو دەوروبەری کەین، بۆیە پەلاماردەرانی گورگە لە هەر لایەک ببوایە بۆ بەرزاییەکانی باکوورو باشووری دەربەند، پیادە رێ هەبێ یان نەبێ، وەک ئاسکە هەر سەردەکەوتن، ئیتر سوپای فریزەر چ پێویستییەکی

بەئامۆژگاری موشیری حەمەی سلێمان هەبوو!!؟

جگە لەمەش گەر بەراوردی تەرازوی هێز لەو شەڕەدا بکەین دەبینین کە وا هێزی پەلاماردەری فریزەر سەدان جار لە رووی ژمارەو جۆری چەک و چ لەرووی هاویشتنی ئاگرو بواری تەکنیکی و لوجستییەوە لە هێزی بەرنگاربوونەوەی شێخ مەحمودی نەمر، زۆر، زۆر گەورەترو بەهێزترو تواناتربوو، هەرچەندە مەعنەویاتی شێخی نەمرو هەڤاڵانی زۆر پتەو بوو. لەگەڵ ئەوەشدا ژەنەڕاڵ فریزەر تاکتیکی غافڵگیری و خەستی ئاگری بەکارهێنا دژ بە هێزە بچووکەکەی شۆڕش کە خۆی خزاندبووە ناو دەربەندەکە – لە قورنە مردووەکە – ئەمەش لە رووی جوگرافیای سەربازییەوە خۆی لە خۆیەوە گەمارۆدانێکی خۆیبە، بۆیە پلان دانان بۆ گەمارۆدانی ئەو هێزە بچووکە بۆ ژەنەڕاڵ فریزەر زۆر ئاسان بوو.

ئەم چەند روونکردنەوەیەی جوگرافیای سەربازی دەریدەخات کە هێزی فریزەر لە هەموو روویێکەوە پێویستی قەد بە ئامۆژگاری و یارمەتی هیچ هاوولاتییەکی ناوچەکە نەبوو، دەیسەلمێنێ کە ئەو ژەنەڕاڵە پەنای تەواوی بردبووە بەر پلانی سەربازی تایبەتی خۆی بۆ وەدی هێنانی سەرکەوتنێکی گورج و خێرا، بۆیە منیش باوەڕی ئێستام وایەو دەڵێم خوالێخۆشبوو موشیری حەمەی سلێمان بە تەحقیق بەرییە لەو تومەتەو عەیبیشە مرۆڤ ئەو قسەڵۆکە بێ بناغەیە قەبووڵ بکات و مێژووی خەباتی پاکی میللەتەکەی و لاپەڕە پرشنگدارەکانی پڕ لە شانازی خێڵی هەمەوەند بە ئاسانی و خۆڕایی لەکەدار بکات.

هەڵەو تاوانی خۆم:

بەندە لە سالآنی حەفتاکانەوە دوو وتاری دەربارەی شەڕی دەربەندی بازیان، یەکەمیان لە ژمارە (١١٢٨)ی رۆژنامەی **(التآخي)**و دووەمیان لە ژمارە (٤١٠)ی رۆژنامەی **(العراق)**دا بلاوکردەوە. لەو دوو وتارەدا، بە داخەوە ئاماژەم بۆ ئەو هەڵەیە کردووە کە گوایە موشیری حەمەی سلێمان رێ نیشاندەری دوژمن بووە!!.

ئەو کاتە بەندە هێشتا نووسەرێکی لاوو کەم ئەزموون بوو، ئەم درۆیەشم لە کتێبێکی خوالێخۆشبوو عەلائەدین سەجادی وەرگرتبوو، منیش بێ لێکۆڵینەوەیەکی

ئایا دەبێ کەریم بەگی فەتاح بەگ لەنێو ئەوانەدا نەبێت

زانستی کردمە بەڵگە وەک هۆیەک لە هۆیەکانی سەرکەوتنی دوژمن.

بەڵێ ئەوکاتە تواناو بوێری ئەوەم نەبوو ڕەخنەو ڕاستکردنەوەی ئەو سەرچاوانە بکەم، بەڵکو هەر دەبوایە بە سەرسوڕمانی و بە وتەی (ئامین) سەیری ئەو کتێبانە بکەین!! ئەوەش هەڵەو تاوانی منە لەو کاتەدا.

بەڵام تۆمەتێکی هەڵبەستراوی وا زل و بێ مەعنا دژ بە خێڵی هەمەوەندی جەربەزەو قارەمان و بنەماڵەی خوالێخۆشبوو موشیری حەمەی سلێمان تاوانێکە مەگەر هەر مێژووی ئەو خێڵە مەزنە چاوپۆشیمان لێ بکات، ئەوەیش هەر شایانی ئەوانە.

بۆ جاری سێیەم موشیری حەمەی سلێمان!!!
با بزانین موشیر خۆی چۆن باسی شەڕی (بەردەقارەمان) دەکات؟!*

ئازاد هەمەوەندی

دوکتۆر کەمال مەزهەری زانای کورد لە ژمارە (١٠٢)ی ساڵی ١٩٩٧ی گۆڤاری (رەنگین)ی هێژادا، وتارێکی مێژوویی لە ژێر ناوی **(ویژدان و مێژوو یا دادگەریی موشیری حەمەی سلێمان!)** بڵاوکردەوە، چەند جارێک خوێندمەوە، وەکو تامەزرۆیەک لە خوێندنەوەو سەرنج و تاووتۆکردنی هەڵکەوت (واقیع)و راستی مێژوویی تێر نەبووم.

بە راستی لە قۆناغی زانکۆو لەناو نووسەران و خوێندکارانی کورددا بە راشکاوی نەمدەوێرا بڵێم: من لە خێڵی هەمەوەندم! چونکە ناوی **(موشیری حەمەی سلێمان)** وەکو پەڵەیەکی شەرم وابوو بەم خێڵە جەربەزەیەوە. بۆ چاکتر شارەزایی لە یاخیبوون و جەربەزەیی و مل کەچ نەکردن بۆ دوژمنی کورد حەز دەکەم خوێنەری هێژای **(رەنگین)** ژمارە (٨٤)ی ساڵی (١٩٩٥)-وتاری دوکتۆر فوئاد حەمە خورشیدی بەڕێز لە ژێر ناوی **(جەربەزەیی خێڵی هەمەوەند بەشێکە لە مێژووی ئەم میللەتە)** بخوێنێتەوە، یان **(رحلة متنكر الى ما بين النهرين و كردستان)**ی **مێجەرسۆن و (خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان)**ی محەمەد ئەمین زەکی بەگ. پاشان خۆی سەر پشک بێت و وەکو دکتۆر کەمال مەزهەر لە دادگەیی هەمەوەند بە ویژدانەوە بڕیار بدات. هەر هەمەوەند بوو شێخ مەحمود (١٨٨٠-١٩٥٦)ی گەیاندە پایەی حوکمداری کوردستان لە کاتی **(کۆلۆنیل ولسن)**، کانونی یەکەمی ١٩١٨.

با بگەڕێینەوە سەر وتارەکەی کەمال مەزهەر کە دەڵێت **«لە لاپەڕە ١١٦ی نامەی دکتۆراکەمدا بوو، واتا ناوەندی ١٩٦٣، لەوێدا زۆر بەتوندی فەرموومە: ئەگەر خیانەتی موشیری حەمەی سلێمان نەبوایە هەرگیزاو هەرگیز ئینگلیز نەیاندەتوانی بەسەر کورددا زاڵ بن»**، دووەم جار لە نامەی دکتۆرای (ناوک)دا هەر جەخت - تاکید -ی لەوە کردووە.

بەڵام هیچ راپۆڕتێکی رەسمی (دەسپیشاڵ ریپۆرت)ی ئەفسەرە رامیارییەکان وەکو - مێجەرسۆن - مێجەر ئەدمۆنز **(یەکەمیان وەکو سیخوڕ - جاسوس - زۆر لە کوردستان ژیاوە)** بەڵگە نییە بۆ تۆمەتی خیانەتی موشیری حەمەی سلێمان، پاشان دوکتۆر زۆر بە زیرەکی و وردیی سێ خاڵ بەراوردی لەشکری ئینگلیزو شێخ محمود دەکات و دەیسەلمێنێت کە وا موشیر بێ گوناهە لە دیل بوونی شێخی نەمردا. لە **(هاوکاری)**داو پاش ئەم وتارە کاک - ئەحمەد مەلا کەریم - مامۆستایەکی خانەنشینی شاری کەرکووکە وتارێکی کرچ و کاڵی نووسیوە دژی بیروڕای دوکتۆر کەمال مەزهەر هەموو بەڵگەکانیشی، مناڵەکانی چەمچەماڵە! بەڵام بەکاک ئەحمەد دەڵێین: تۆش وەکو شیعرەکەی شێرکۆ تفەنگ بەتاریکییەوە دەنێیت، چونکە لێکۆڵینەوەو تۆژینەوەی زانستی و ئەکادیمی پێویستی بە بەڵگەو سەرچاوە هەیە.

وتاری دووەم لواء رکن - محەمەد نەجمەدین نەقشبەندی لە گۆڤاری **(رەنگین)**ی ژمارە (١٠٥)ی تەشرینی یەکەمی (١٩٩٧)دا لە ژێر ناوی **(دیسانەوە دەربارەی موشیری حەمەی سلێمان!)** وەکو پسپۆڕێکی سەربازی راڤەیکردووەو مەیدانی شەڕەکەو بەراوردی هەردوو هێزەکەی ئینگلیزو شێخ مەحمودو هەڵسەنگاندنی ئەرک و کات و دوورو نزیکی دوژمن، ئەمانە بە سەرچاوەی سەربازی چوار کارا - فاکتەر -ی گرنگن بەر لە هێرش و پەڕەنگ دەستنیشان دەکرێن.

کارای دووەم و سێیەم لە وتارەکەی مامۆستا محەمەد نەجمەدین نەقشبەندی مەبەستمانەو بەراوردی دەکەین لەگەڵ قسەکانی موشیری حەمەی سلێماندا.

سێ تەوەرە یان سێ هێڵی شەڕ لە شەڕگەدا هەبوو:

یەکەم: هێڵی (محور) لە (تەکیەی کاک ئەحمەد)ەوە بۆ ناوچەی دەربەندو

(*) لە ژمارە (١٠٩)ی رێکەوتی شوباتی ١٩٩٨ی گۆڤاری **«رەنگین»**دا بڵاوکراوەتەوە.

ملەکانی (گوپاڵە) – ئەمە هێڵی باشوورە.

دووەم: لە باکووری دەربەندەکەدا: هەندێ رچەرێ و کوێرەرێ هەبووە بەرەو لوتکەی قوڵی باکووری دەربەندەکە (لای کارگەی گەچەکەی ئێستا)، ئەمەیان بۆ پیادەو بەتالیۆنی پیادە دەستدەدات.

سێیەم: هێڵی ناوەڕاست ئەم بەرو ئەوبەری رێگای سلێمانی، بۆ ئەم مەبەستە لە کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەمدا میوانداری (کەریم ئاغای هەمەوەند)مان کرد لە چەمچەماڵ و هەردوو ژمارەی دکتۆر کەمال مەزهەرو لواء رکن محەمەد نەجمەدین نەقشبەندیم لە گۆڤاری – رەنگین – پێشکەش کرد، وتی: – وتارەکەی دکتۆرم خوێندۆتەوە، وتارەکەی لواء رکن محەمەد نەجمەدین نەقشبەندی هەرچۆنێک بێت سوپاسیان دەکەم.

حەز دەکەم هەندێ راستی مێژوویی هەیە وەکو خۆی چۆن لە مام موشیرم بیتسووە دەیگێرمەوە.

منیش کاغەزو پێنووسم ئامادە کردبوو. هەر لە قۆناغی ناوەندیەوە حەزم بەناوی **(ئاغاو بەگ و دەوڵەمەندو دەرەبەگ)** نەبووە، بەر لە هەموویان بابام!! **(پێنج ژنی هەبووەو زەوی لە باینجان و لای بیرە نەوتەکانی گەرمیان هەبووەو زمانزان و زیرەکبووە، برادەری – فەتاح ئاغا–ی باوکی کەریم ئاغا بووە لە گورگەیی پێکەوە ژیاون)**، بەڵام کاتێک کەریم ئاغای هەمەوەندم بینی، ئەم سەرۆک خێڵە، ساکارە زیرەکە، دەست و دڵی تێرە، لەسەر خۆیە، رووخۆشە، هەموو بۆچوون و بیرمی گۆڕی و ئاوەژووبوون! چونکە ناوی هەر سەرچاوەیەکم دەبرد دەیووت: هینی مێجەرسۆن یان رەفیق حیلمی یان..... هتد، بە راستی کەم ئاغا هەیە لە دوای نوێژی بەیانیان لەگەڵ کازیوەدا دەست بە خوێندنەوەی مێژووی نەتەوەکەی بکات، لەبەر هۆشمەندی و لێهاتوویی خەڵکی چەمچەماڵ دەڵێن: کەریم ئاغا وەکو ئینگلیزە، زۆر زانە!، بە واتای زانینی زۆر.

+ خاڵۆ کەریم بۆ مێژوو راستی بفەرموون کە موشیری حەمەی سلێمان دژی کورد بووە؟

– مام موشیر وتی: بە پەنجا سواری جەربەزەی هەمەوەندەوە بۆ سلێمانی چووم

بۆ پشتگیری شێخ مەحمود، هەر هەمەوەند بوون دوای کوشتنی شێخ سەعیدی باوکی (١٩٠٨) یاخیبوون و ئاژاوەیان نایەوە لە شاری سلێمانیدا دژی عوسمانلیەکان، داوای ئازادکردنی شێخ مەحمودمان کرد لە بەندیخانەدا **(دەست بەسەریدا)**. هەر چاو نەترسی و شۆڕەسواری ئێمە بوو ئینگلیزی ناچار کرد بۆ داخوازی کورد مل کەچ بکات و کورد بوو بە حوکمەت و شێخ مەحمود بووە حوکمداری کورد.

+ ببورە خاڵۆ کەریم! وەک لە یادم بێت پاش شەڕی یەکەمی جیهانی شێخ مەحمود پەیوەندی لەگەڵیاندا هەبووەو مێجەر نوئێل کردیە حاکمی کوردستانی خواروو **(ساوثرن کوردستان)** دژی عوسمانییەکان، بەپێی ئەو سەردانەی **(سێر ئەرنولد. ن. ویلسن)** جێگری فەمانڕەوای شاهەنشایی گشتی لە ١/کانوونی یەکەمی ١٩١٨ بۆ شاری سلێمانی، بڕیاردرا هەر خێڵێک کە لە هەرێمی نێوان زێی گەورەو سیروان (دیالی)دا دەژین بە هەموو ئازادیەک لە یەکێتی کوردی (کوردیش کۆنفیدراسی)دا دەژین بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود، بەڵام ئەمە گورزێکی کوشندە بوو لە ئاغاو دەرەبەگ درا ئەگەر بەراورد بکرێن لەگەڵ ژیانی ئاغاو دەرەبەگ لە کاتی عوسمانیدا.

زۆر ئاغای دژەیی بەم **(یەکێتی کوردی)**یە رازی نەبوون، کە وەک مێجەرسۆن باسیان دەکات ئەمانە بوون /حاجی پیرداود/ئەحمەد پاشا/ ئیبراهیم ئاغا.

– بەڵێ مام موشیر وتی: کەریم فەتاح بەگی هەمەوەندو زۆری تر ئامادەی ئەو کۆبوونەوەیە ببوون، هەموو کەسوکاری شێخ مەحمود پلەو پایەی ئەفسەرو وەزیریان وەرگرت، لەوانە شێخ قادری برای **(مقدم قادر)**و خزمی وای هەبوو لوولەی تفەنگ و ماوزەری بارووت پیسی نەکردبوو و تەقەی نەکردبوو، بەڵام بوو بەمێجەرو ئەفسەرو وەزیر، منیش هیچ!!. تووڕە نەبووم، وتم: **(قوربان شێخ مەحمود ئەمە ناحەقیە، ئەگەر وابێت لەم رۆژەوە لەگەڵت نیم و لە پشتی تفەنگەوە نەبێت نامبینیت!!)**، حەقی خۆم بوو، من دوژمنی کورد نەبووم، گوناهم بە ملی شێخ مەحمود، براله خواش موعارزی هەیە کە وا شەیتانە – ئیتر گەورە نابێت هەر خۆی و کەس بە پیاو نەزانێت!!

+ کاک کەریم ئاغا منیش چیرۆکی **(لەخەوما)**ی جەمیل سائیب -(١٩٢٥)م خوێندۆتەوە، ئەویش بەندیەکە دیوەخانەکەی شێخ مەحمود باسدەکات بەو جۆرە! هەروەها ئەدمۆنز دەڵێت: بۆیە شێخ نوری شێخ ساڵح بۆ ماوەی دوو ساڵ سەرنووسەری **(رۆژ کوردستان)** بووە چونکە **(بە خزمایەتی دەگەیشتەوە ژنی دووەمی شێخ مەحمود)**، لە رۆژنامەگەری کوردی (ئە کوردیش نیوز پەیپەر)دا باسدەکات، قوربان بەرە بەیانی **٢٣/ ئایار/ ١٩١٩** شێخ مەحمودی نەمر شۆڕشی بەرپاکرد وەکو نیمچە کودەتا (انقلاب)ێک دەستی بەسەر خەزێنەی شاردا گرت و فەرمانبەرو ئەفسەرە سیاسیەکان بەدیل گیران.

لە هەمووی ترسناکتر بۆ کوردستان و هەرێمی یەکێتی کوردی ئەوەبوو لە سەر دایەرەی سیاسی ئاڵای بەریتانیا داگیراو ئاڵای ئایینی بەرزەوەکرا کە**(مانگی سوور بوو لەسەر قوماشێکی سەوز)**!! لە بارەی **(شەڕی بەردەقارەمان)**ی ١٧/ حوزەیران/ ١٩١٩ کە بە شەڕی **(دەربەندی بازیان)** ناسراوە لە لای ئینگلیز موشیری حەمەی سلێمان چۆن باسی دەکرد.

(ئایا موشیر بووە بە کەوا سووری پێش لەشکری دوژمن؟!)

- بەڵێ مام موشیر وەکو جارانی شێخ مەحمود و شێخ قادری برای و خزم و کەسوکاری ئەفسەر بوو، مام موشیر دەیگێڕایەوە: ئەفسەری کورد واتا **(لەشەڕدا شەڕیک و لە خێردا تەریک)**، بەڵام من چۆن دڵم یان چاوم بەرایی دەهات تەقە لە **(کەریم فەتاح بەگ)**و قەومەکانی خۆمان، یان هەر کوردێک بکەم ژەنەڕاڵ - فرێزەر وتی:

(- موشیر لە **(کانی بناو)**ەوە سەرکەوە بۆ سەر شاخەکان). **(هەر چەندە ئەمر بوو وتم سوار ناتوانێت لە پلەکاندا دابەزێت دوایی چەکداری شێخ مەحمود لەوێدا زۆرە!!.)**

فرێزەر وتی:

(- مەترسێ چەکدار هیچ نییەو سەر شاخەکان هەمووی پیاوی خۆمانەو ئابلۆقە دراون و ئاگایان لە خۆیان نییە) لەگەڵ زرمەی تۆپ و قرمەژنی گوللەدا - دوای مۆڵەتی دوو سەعات و نیو - هێرشکراو شەڕ تەواو بوو.

خوا ئاگای لێیە بۆ قەومەکەم راستی دەڵێم: چوار پێنج جار بانگمکرا - موشیر - موشیر - کوڕە موشیر!!

من ئەوی راستی بێت(٤٨) کوژراو هەبوو گورگەو سیخ بە نووکی قەمە دەیانپلانەوە بزانن بریندارەو بە دیل بیبەن، یان مردووەو بەجێی بهێڵن! من دەنگەکە بە کەریمی فەتاح بەگ یان هی تر تێگەیشتم، نزیک بوومەوە، حەپەسام.

- شێخ گیان بۆ جێماویت؟

- حەمە نێرگەلەی خوێری مایەنەکەمی رفاند!! موشیر لێم دوور مەکەوە نەک سیخ و گورگە بە رق و کینەدا زگم بە قەمە هەڵدڕن و بڵێن کوژراوە!

- نەخێر، چیت دەوێت بۆت دەکەم؟

- برۆ بانگی (....... **کەریم ئاغا لە بیری نەماوە - ئازاد)** بکە برادەرمە، با ئەم پیسانە لە پاڵ ئەم بەردەدا نەمانکوژن.

رۆیشتم بانگمکرد **(رەنگە مێجەرسۆن یا ئەدمۆنز بوویێت - ئازاد)** ئەفسەرەکە دەستی لە مل کرد، منیش چوومە ژێر باڵی و بەرزمکردەوەو کەوتینە رێ. خوا ئاگای لە خشەی مارو مێروو هەیە، راستە شێخ مەحمود لەگەڵمدا باش نەبوو، بەڵام **(خزم گۆشتەکەت بخوات ئێسکت ناشکێنیت)** من لە دڵەوە پێم ناخۆش بوو سەرکردەو سەرداری کورد لە پاڵ تاشە بەردێکدا زەلیلی دەستی دوژمنی قەومەکەی بێت!!

+ زۆر سوپاس خاڵۆ کەریم، بە راستی ماندووبوویت! **(دادگەی سەربازی)**ی بەریتانیا لە بەغدا فەرمانی لە سێدارەدانیان بۆ دەرکرد. پاشان حوکمەکەی سووک کرا بە پێنج ساڵ بەندی لە - هەنجام.

- پاشان لێبوردنی بۆ دەرچوو و ساڵی (١٩٢٢) گەڕایەوە بۆ شاری سلێمانی، شاری (هەڵمەت و قوربانی)!.

دواتر کاک ئازاد هەمەوەندی لەژێر ناونیشانی «ڕوونکردنەوە» لە ژمارە (١١٣)ی حوزەیرانی ١٩٩٨ لە گۆڤاری «ڕەنگین»دا نووسیویە!

١- کاتێک ئێمە وتاری **(با بزانین موشیر خۆی چۆن باسی شەڕی «بەردەقارەمان» دەکات؟!)** بۆ گۆڤارە تاقانە مانگانەکەی کوردستان-ڕەنگین-ی هێژا(١٠٩)نارد، نەمانزانی جوگرافیاناس و بەتەنگەوە هاتووی مێژووی کورد **(د.فؤادی حەمە خورشید)** پێش ئێمە وتاری لە بارەگای -**ڕەنگین**-دا هەیە، چونکە دەبوایە بەر لە ناونیشانی وتارەکە لە تایتلەکەی پێشتر بمانوسیبایە **(بۆ جاری چوارەم موشیری حەمەی سلێمان)** یەکسەر دوای وشەی (مێژوو)... چونکە وتارەکان بە ژمارە زنجیرە هەر یەکێک لە بوارێکدا لە (١٠٣) و (١٠٥) و (١٠٧)و (١٠٩)دا بڵاوکرایەوە، ژمارە (١٠٧)ی دکتۆر فؤادو (١٠٩)ی ڕەنگینم بۆ کەریم ئاغای هەمەوەند- ناردو داوای لێ بوردن لە دکتۆری زاناو هۆشمەند دەکەم.

٢- زاناو وەرگێڕو سکرتێری شێخ مەحمود **(ڕەفیق حیلمی)** لە **(یادداشت- کوردستانی عیراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمود بەشی یەکەم -١٩٥٦)** غەم و پەژارەی بەرامبەر کەس و کاری شێخ مەحمود دەردەبڕێت و هەندێ زانیاری گرنگ ئاشکرا دەکات وەکو مووچەی شێخ (١٥٠٠٠) پانزە هەزار ڕوپیەو پاشان پێی دەڵێن: دابنشێ بەو مووچەیەوە باشترە چونکە بە کەڵکی مەلیکی نایەت! لەجیاتی **(کەریم فەتاح بەگی هەمەوەندو موشیری حەمەی سلێمان)**و (مەحمود خانی دزلی- ئێران) و سەرۆکە کوردەکان ئەمانە دەبن بەکاردەست لە حوکمدارێتی کوردستان یان ئینگلیز وتەنی کۆفیدرالی کوردی Kurdish Confedracy بە ئارەزووی شێخی نەمر.

+ سەید عومەر - مامی شێخ مەحمودە- کرا بە متصرفی سلێمانی.
+ حاجی سەید حەسەن - مامی شێخ مەحمودە- کرا بە حاکمی شار.
+ شێخ قادری سعید -برای شێخ مەحمودە- کرا بە مقدم و سەرلەشکری شێخ(سوپاسالار).
+ سەید علی بیسملا - خزمی شێخ- لەبەر بۆرە خزمایەتی بوو بە قۆمیسەر.

(ڕەفیق حیلمی) دەڵێت: میجەر نوئیل حەزی دەکرد لە ڕقی تورکە عوسمانلییەکان کوردستانی تورکیاش بخەنە ژێر دەستی شێخ بەڵام نە شێخ دەگونجاو نە **(مقدم قادر)**ی برای حەزی بە خوێنەوارو ئۆفیسەرە کوردەکان- دەرچووی ئەستانبۆڵ- بوو، بۆیە **(مێجەر دانلیس)** کۆیانی کردەوەو هێزێکی سەربازی دروست کرد.

هەروەها پاش بەدیل گرتنی - شێخ مەحمود - هەمەوەندەکان - کەریم فتاح بەگ - لە ناوچەی چەمچەماڵ نەقیب کاپتن (بۆند Bond) دەکوژن و بۆ ناوچەی دەسەڵاتی عوسمانلیە (مەڕە نەخۆشەکە!!!) هەڵاتن، چونکە ستراتیجیەتی شێخ وای فەرز کردبوو!!!

ڕوونکرنەوە.. یان تانە؟
فەرزکردنی ستراتیجییەتی شێخی نەمر
بە بیرکردنەوە بووە..*

محەمەد ساڵح عەبدولکەریم

لە گۆڤارە ڕەنگینەکەماندا **«ڕەنگین»** چەند جارێک نووسین لەسەر **«موشیری حەمەی سلێمان»** بڵاوکرایەوە، لە پێش هەموویاندا نووسینەکەی مامۆستای هێژا مێژوونووسی ناودار د. کەمال مەزهەر کە پاشگەز بووبۆوە لەو ڕاو بۆچوونانەی کە کاتی خۆی لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوەرووسییەکاندا دابووی لەسەر ناوبراو، دوابەدوای ئەو مامۆستای هێژا د. فوئاد حەمە خورشید.

ئەوسا کەسانێکی تر ڕەدی ئەاونیان دایەوەو دوای ئەمیش **«ئازاد هەمەوەندی»** نووسینێکی بڵاوکردەوە.

ئێمە هەرچەند تێبینیمان زۆر هەبوو لەسەر ئەو باسەو نەک بە پشت بەستن بەسەرچاوەی **«بەڵگەنامە»** بەڵکو بەسەرچاوەی دەماودەم و چۆن باسی **«موشیری حەمەی سلێمان»** دەکرێت و چی بووەو چی کردووە بەرانبەر بە شێخ. بەباشمان زانی بێ دەنگ بین و ئیتر چی لەسەر ئەو مەسەلەیە نەنووسین، چونکە مێژووی پاکی هەرکەسێک وەکو خۆی بەپاکی دەمێنێتەوە. چ جا ئەو مێژووە پەیوەندی بێت بە پایەدارێکی وەکو شێخی نەمرەوە.

من لێرەدا تەنها ئەوەندە دەڵێم هەموو ئەوانەی لەسەر موشیریان نووسیوە، با ڕوو بکەنە شوێنی ڕووداوەکان و پەیوەندی بکەن بەوانەوە کە لەگەڵ شێخی نەمردا بوون،

(*) لە ژمارە (   ) ڕێکەوتی ١٩٩٨ی ڕۆژنامەی «**هاوکاری**»دا بڵاوکراوەتەوە.

یان نەوەی ئەو کەسانە بزانن چۆن باسی شێخی نەمر دەکەن کاتێک کە بریندار بووەو موشیر بە برینداریێتی تەسلیمی ئینگلیزەکانی کردووە، ئەمە لە لایەک لەلایەکی ترەوە نازانم سوودی ئەم هەموو تیروتوانجە نابەجێیانە چییە کە دەگیرێتە شێخی نەمر؟ وەکو ئەوەی لە ڕەنگینی ژمارە (١١٣)ی ١ی حوزەیرانی ١٩٩٨ی گۆڤاری **«ڕەنگین»**دا* دژی شێخ بە پێنووسی ئازاد هەمەوەندی، ئایا کاک ئازاد دەیەوێت هەمان ڕەفتارو کرداری کۆن تازە بکاتەوە، یان تەنها ئەوەی مەبەستە ناوی بەرزو گەورەی شێخ مەحمودی نەمر خوانەخواستە نزم و کەم بکاتەوە.

بەهەرحاڵ شێخ مەحمودی نەمر، هەر نەمرەو هەر بە نەمری دەمێنێتەوەو وێنەکەشی لە دڵ و ماڵی هەموو کوردێکی بەشەرەفدایەو هەموو کوردو کوردستانیش سوێند بە گۆڕی دەخۆن. تەنها ئەمە مەبەستە بۆ پاکی و بەرزی و نەمری و دلێری شێخ مەحمودی نەمر. ئەی ئەوانەی دوژمنی شێخ بوون، کێ و لە کوێ ڕۆژێک لە ڕۆژان باسیان لێوە دەکرێت، بەخراپە نەبێت.

لە کۆتاییدا مانگی چواردە بەسەرەوەیەو دەدرەوشێتەوەلە خواریشەوە چی دەبێت با ببێت.

ئەمە بێجگە لەوەی کە ستراتیجیەتی شێخی نەمر زۆر لەوە مەزنتر بووە کە لە کۆتایی نووسینێکی کاڵ و کرچی بێتامدا بە تەوسەوە باسی لێوە بکرێت.

(*) ئاماژەیە بۆ پاشکۆی ژمارە -٣- ل (٢٤٢،٢٣٥)ی ئەم کتێبە.

لەسەر دەرکناری وتارەکەی مامۆستا دکتۆر کەمال مەزهەر دەربارەی «موشیری حەمەی سلێمان»*

یوسف ئەمین

لەوتارەکەیدا کە لە گۆڤاری رەنگینی ژمارە (١٠٢)ی ساڵی ١٩٩٧ لاپەڕە (٩) بەرچاو دەربارەی سەرکەوتنی ئینگلیزەکان لە شەڕی دەربەندی بازیاندا خاڵەکان زۆر راست و بەبایەخن پوختەکەی ئەوە ئەگەیینی کە ئەگەر **(موشیری حەمەی سلێمان)**یش نەبوایە ئینگلیزەکان هەر سەرکەوتنیان بەدەست ئەهێناو لە کۆتاییدا داوای لێبوردن ئەکات لەناوبراو و بنەماڵەکەی و هۆزەکەی، لێرەدا چەند راستییەک و چەند پرسیارێک دێتە کایەوە بەمەبەستی روون کردنەوەیان بەچاکی ئەزانم زۆر بەکورتی لە شەڕی دەربەندی بازیان بدوێم بۆ زانیاریی خوێندەوارانی خۆشەویست:

– لە ١٨ی حوزەیرانی ١٩١٩ هێزی ئینگلیز لەگەڵ هێزی میللی کورد بەسەرکردەی شێخ مەحمود بەرەنگاری یەک بوون هێزی شێخ مەحمود شکستی هێناو شێخ مەحمود بریندار کراو بەدیل گیرا **(موشیر ئاغا)** چاوی بەشێخ مەحمود ئەکەوێ لەناو بریندارەکاندا بەگورجی ئەچێتە لای ئینگلیزەکان و بەتایبەتی ئەفسەری ئینگلیز **(ادمونس)** ئەباتە سەربەردە قارەمان کە شێخ لە بینا بە برینداری راکشابوو ئەڵێ **(ئەمە شێخ مەحمود)**ە کەوابوو رۆڵی **(موشیر ئاغا)** هەر رێگا پیشاندانی ئینگلیزەکان نەبووە بەڵکو پێ ناسینی شێخ مەحمود بووە بە

(*) لە ژمارە (١٣٠)ی تشرینی دووەمی ١٩٩٩ی گۆڤاری **«رەنگین»**دا بلاوكراوەتەوە.

ئینگلیزەکان ئەم رۆڵە باسی نەهاتووە لەوتارەکەی مامۆستا د. کەمال مەزهەردا ئیتر نازانم لە کتێبەکانیدا کە بەروسی نووسیویێتی باسی کردووە یانا؟ هەرچۆنێک بێ باس نەکردنیش لە نرخی وتارەکەی کەم ناکاتەوە لێرەدا راستییەک هەیە ئەوەیە کە ناوبراو لەگەڵ هێزی ئینگلیزدا بەشداربووە کەم یا زۆر یاریدەی داون ئایا بە چ مەبەستێک؟ بۆ دراوبووە یان بۆ سەرداری **(جاه)** یان لە رقی شێخ مەحمود یان لە قینی ئەو سەرۆکە هەمەوەندانەی سەر بەشێخ مەحمود بوون ئەم پرسیارانە تا ئێستا روون نەکراونەتەوە هەڵبەت رۆژێ لە رۆژان دەرئەکەوێ، بەڵام ئەوەی جێگای چەندو چۆن نەبێ و راستییەکە گومانی تیانییەو نالەقێ ئەوەیە ناوبراو دژی هێزی کورد بووە چۆتە ریزی دوژمنانی میللەتەکەی خۆی لەگەڵ ئەم راستییەدا چەند پرسیارێک دێنە کایەوە:

١- ئایا رۆڵی (موشیر) تا چ رادەیەک بەکاربووە بۆ سەر ئاوەرووی رووداوەکان وەهیچ جەزرەبەیەکی داوە لە هێزی شێخ مەحمود؟ ئایا ئەگەر ئەو نەبوایە هیچ گۆڕانێک ئەبوو لەسەرجەم رووداوەکاندا؟

٢- یان (موشیر) تەنها کوردێک بووە دژی شێخ مەحمود یان کوردی ناسراوی تر هەبوون کە هەمان هەوەڵ ویستیان بووبێ؟

٣- ئایا عەشیرەتی هەمەوەند هەموو وەک (موشیر ئاغا) دژی شێخ مەحمود بوون؟

بۆ وەڵامی پرسیاری یەکەم دووبارە ئەبێ بگەڕێینەوە سەر باسی رۆڵی ناوبراو کە تائێستا ئەوەی خراوەتە پاڵ ئەوەیە:

أ- رێگا پیشاندانی ئینگلیز بۆ بەرپێچی ئەم رۆڵە ئاماژە ئەکەم بۆ خاڵەکانی وتارەکەی مامۆستا د. کەمال مەزهەر بەتایبەتی خاڵی سێیەم کە بەتێروپڕی وەڵامی ئەم رۆڵەیە..

ب- ناسینی شێخ مەحمود بە ئینگلیزەکان ئەم کردەوەیەی ناوبراو ئەوەندە کاریگەر نەبووە دەربارەی رووداوەکان چونکە ئەوەش نەبوایە شێخ هەر بەبرینداری ئەمایەوە وەهیچ هەلێک نەبوو بۆ دەربازی و خۆشی توانای رۆیشتنی نەبووە کەوابوو ئەم رۆڵە لەوانەیە بەکارێکی باش بدرێتە **(قلم)** چونکە وەک ئەگێڕنەوە زوو تیمار ئەکرێ و شۆربای بۆ ئەبەن هەتا ئەڵێن شۆرباکە بەهاراتی زۆر تیا ئەبێ وادیارە

ئاشچێکە هندی بووە (نووسەر) بۆیە شێخ مەحمود تووڕە بووەو قاپەکەی فڕێ داوە بەروویانداو وتویەتی ئێوە دەرمان خواردم ئەکەن!! ئیتر ئەم رۆڵە ئەگەر سوودیشی نەبووبێ هیچ زیانێکی نەبووە ئەوەی لەو دێرانەی سەرەوەدا پێشکەش خوێندەوارانی خۆشەویست کرا ئەوە ئەگەینی کە رۆڵی **(موشیر)** ئەوەندە بەکارو بەنرخ نەبووە بۆ ئینگلیز لە کاتێکا هەموو ئەزانین ئینگلیز لەو رۆژەدا **(امبراتور)**یەتێک بوو رۆژی لێ ئاوا نەئەبوو میللەتی کوردیش بێ چەک و بێ پیشەسازبوو خاوەنی ئابوورییەکی لاواز لێی ناوەشێتەوە هیچ جۆرە سەرکەوتنی بەدەست بهێنێ بەسەر هێزی ئینگلیزی خاوەن تۆپ و فرۆکە کەوابوو ئەگەر **(موشیر ئاغا)**ش نەبوایە ئەنجامی رووداوەکان هەروەک ئێستا ئەبوو، بەڵام بۆچی ئەوەندە بایەخ درا بەهەڵوێستی ناوبراو ناوی زڕاو بوو بە بنیشتە خۆشی دەمی هەمووان، بۆ روون کردنەوەی ئەم خاڵە ئەبێ ئەوە بخەینە بەرچاو کە لەو رۆژەدا لە گەرمەی ئەو کارەساتە غەمناکەدا کە لەشکری میللەتی تیاشکاو سەرکردەکەی بریندارکراو بەدیلی گیراو سوارەو پیادەی هندوس و سیخ رژانە ناو شاری سلێمانی و بڵاوبوونەوە دەستە دەستە بەشەقام و کۆڵانە کش و ماتەکاندا لەکەش و هەوایەکی وادا شتێکی زۆر ئاساییە کە هەستی **«تاڵی و نائومێدی»** بڵاوببێتەوەو گەلێ پرسیار بێتەکایەوە وەک چۆن شێخ بریندار بوو چۆن هێزی کورد ئەشکێ؟ ئالەم کاتەداو لەم بارە ئاڵۆزە میللەتی کورد پێویستیی بە بیانوویەک بوو بۆ تیمارکردنی ئەم برینە گەورەیەی لەبەر ئەوە وەڵامی نائومێدی و پرسیارەکان خرایە ملی **(موشیر ئاغا)**و سەپاندرا بەسەریا ئەم جۆرە لێکدانەوەیە ئەگونجێ لەگەڵ هەستی نیشتمانپەروەری و سەروەری نیشتمان، ئەم هەستە شتێکی ئاساییەو زۆر میللەتانی جیهان دوچاری بوون بۆ نموونە **(فرەنسییە)**کان شکستی ناپلیۆن لەشەڕی **(واترلو)**دا ئەخەنە ئەستۆی ئەو باران و رهێڵەیەی شەوی شەڕەکە باری، بەم جۆرە رۆڵی **(موشیر)** زل کراو شێوازی بەندو باو **(تواتر)**ی وەرگرت سڕینەوەی یا کەم کردنەوەی لە یادی میللەتی کورددا بوو بەکارێکی گران لەم رووەوە هەر هەوڵێک بدرێ کارێکی جوان و بەجێیە کاک مامۆستا د. کەمال مەزهەر بەم دوا وتارەی کە ئاماژەم بۆ کردووە گەردنی خۆی ئازاد کردووە بەرامبەر ناوبراو و بنەماڵەکەی و هزرەکەی وە ئەم هەڵوێستەی جێگای رەزامەندییەو ئاوڕدانەوەیەکی

پەسندە لە پێناو راستی و ژوان و مێژوو لە هەمان کاتدا وتارەکەی دەرگایەکی کردەوە بۆ نووسەران و کەسانێ کە هەر زانیارییەکیان هەبێ کەم یا زۆر لەم رووەوە بیخەنە بەرچاو، بەندە لە دەمێکەوە ئەگەڕام بۆ دەرفەتێک کە ئەو زانیارییە کەمەی هەمە بیخەمە بەرچاو بەهیوای بەشداربوونم لەکەم کردنەوەی ئەو تاوانەی خراوەتە گەردنی **(موشیر)** چونکە وائەزانم ناوبراو دوچاری زوڵمێکی ناڕەوا بووە هەر ئەو تەنیا کوردێک نەبووە دژی شێخ مەحمود و شۆڕشەکانی و جێگای باوەڕ نییە ئەو رۆڵەی پێ هەڵساوە هیچ جۆرە کاریگەرییەکی هەبووبێ بۆ سەر چارەنووسی میللەتی کورد.

لە هاوینی ساڵی ١٩٧٠ لای شێخ لەتیف شێخ مەحمود لە دێی **(سیتەک)** باسی **(موشیری حەمەی سلێمان)** هاتە پێشەوە من وتم ئەم جۆرە کەسانە لە زۆر میللەتاندا نموونەیان هەیە وەک عەرەبەکان **(ئەبو رغال)** یان هەیە شێخ لەتیف وتی شتێکت بۆ ئەگێڕمەوە فەرمووی: ساڵی ١٩٦٥ لە دێیەکی کوردستانی ئێران بووم پیاوە ماقوڵان و ریش سپی دێیەکە هاتن بۆ لام پیاوێکی پیری تەمەن درێژیان لەگەڵ بوو وتی یاشێخ من لە شەڕی دەربەندی بازیاندا بەشداربووم لەگەڵ شێخی گەورەدا کە شێخ بریندار بوو **(موشیری حەمەی سلێمان)**خێرا خۆی گەیاندە ئینگلیزەکان و هێنانیە سەر شێخ وە **(موشیر)** بۆیە ئەمەی کرد چونکە وای ئەزانی تاقمێک لەسەربازە هندییەکان سیخ بوون یان هندوس یەکێک لەم تاقمانە رەوشت و عادەتیان ئەوە بوو کە بریندار بکوژن بۆیە **(موشیر)** خەبەری دا بە ئینگلیزەکان نەوەک خوانەخواستە یەکێک لەو تیرەیە شێخ مەحمود بکوژێت ئەمە وتەی شێخ لەتیف بوو دەربارەی وەڵامی پرسیاری دووهەم کە ئایا هەر **(موشیر)** تەنها کوردێک بووە دژی شێخ مەحمود؟ لەم رووەوە ئاشکرایە کە زۆر کەسانی ناسراو ناوداری کورد بگرە لە هەمە چەشنەی کۆمەڵ دژی شێخ مەحمود بوون هەریەکە لەبەر جۆرە سوودێکی تەسکی خۆی بەڵکو لەوانەدا هەن کە شێخن و بەخزمی شێخ مەحمود دائەنرێن، بەڵام کاسەکە لەسەری **(موشیر ئاغا)**دا شکا.

بۆ وەڵامی پرسیاری سێیەم کە ئایا بەهۆی هاوپەیمانی **(موشیر)** لەگەڵ ئینگلیزەکاندا هەموو عەشیرەتی هەمەوەند هەمان هەڵوێستیان بووە؟

لەم رووەوە ئەتوانم بلێم: کەسانێکی زۆر لە عەشیرەتی هەمەوەند هەڵوێستیان بەپێچەوانەوەی هەڵوێستی **(موشیر)** بووە لە ناسراوەکانیان دا **(کریم بگ فتاح بگ)** کە بەتوندی لایەنگری شێخ مەحمود بووە هەروەها عەشیرەتی هەمەوەند قوربانی زۆریان داوە لە شەڕەکانی شێخ مەحموددا لەم بارەیەوە خوالێخۆشبوو **(ئەمین ئاغا رەشید ئاغا)** کە سەرۆکی یەکێک بوو لە چوار هۆزە سەرەکییەکەی عەشیرەتی هەمەوەندو ئەنجوومەنی لوای **(محافظة)** کەرکوک بوو لە **(پرلمانی عراق پاشاییدا)** بۆ دەیان ساڵ لە ساڵی ١٩٥١ دا بۆی گێڕامەوە کە چۆن لە یەکێک لە دێیکانی ناوچەی بازیان بەرێکەوت لەگەڵ شێخ مەحمود چاویان بەیەک ئەکەوێ پاش چاک و چۆنی و رێزگرتن لە یەکتر ئەکەونە رازو گلەیی چونکە لە کۆنەوە ساردییەک لە نێوانیاندا هەبوو کە ئەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩١٩ ئەمین ئاغا فەرمووی لە بواری رازو گلەییدا بە شێخ مەحمودم وت ئێمەی هەمەوەند زۆرمان قوربانیدا لە شەڕەکانی جەنابتاندا ئەمجا ناوی شەهیدەکان ناوی باوکیان و جێگای شەهید بوونیان هەندێ لە شەڕی دەربەندی بازیان هەندێ لە ئاوبارێک ئەمانە هەموو یەکە یەکە ناویان ئەبات و بەشێخ مەحمود ئەڵێ ئایا ئەمانە هەمەوەند نەبوون؟ لە وەڵامدا شێخ مەحمود ئەیسەلمێنی و ئەڵێ راستە ئەمانە هەموو هەمەوەند بوون لەگەڵ مندا شەڕیان کردو شەهید بوون بەمەدا بۆمان دەرئەکەوێ بەرامبەر **(موشیر)** زۆر هەمەوەندی تر هەبوون کە گیانی خۆیان بەخت کردووەو بوونە مایەی شانازی عەشیرەتە ئازاو شەرکەرەکەیان ئەو شۆڕەسوارانەی بۆ ساڵانێکی زۆر ترس و لەرزیان خستبووە دڵی **(جندرمة)**ی دەوڵەتی عوسمانییەوەو پاش هەموو هەوڵ و تەقەلای ئەو دەوڵەتە توانیان لە طرابلسەوە بێ پول و خەرجی بگەڕێنەوە سەر زەوی و زاری خۆیان.

سمایل خانی شکاک یا سمکۆ
دڵسۆزترین شۆڕشگێڕو کوڵوڵترین ستەم لێکراومانە*

-حەمە بۆر-

لە ڕۆژایەکی (سمایل خان)، بە سەرەک خێڵی (شکاک) لە جێگەی (جەعفەر - یا جەوهەر - ئاغا)ی برای دانرا، کە ئێرانیەکان لە شۆڕشگێڕیدا کوشتویانە، (سمایل خان) لە درێژەپێدانی شۆڕشە کوردییە دڵسۆزانەو، زانستیانەکەی ڕانەوەستاوە.

سمکۆی ڕامیاری زان و، ڕۆشنبیرو، ڕۆژنامەنووس و، وریای باری فەرمانڕەوایانی ناوچەکە، زۆر زانستییانەو، هەل لەدەست نەدەرانە، پەی دەرپەی، لەگەڵ هەڵوێستی ئەو فەرمانڕەواییانەدا هەڵوێستی گونجاوی نوێی ئەگرت و، ماوەی (١٥) ساڵێک لە دژی هەریەکێ لە: (ئێران)ی (قاجاری)و (پەهلەوی)و (تورکیا)ی (عوسمانی)و (کەمالی)و (عیراقی پاشایەتی)و (ئینگلیز)و (ڕووس)یش، بەجەختەوە شۆڕشی قارەمانانەی گێڕاوەو، لەو ماوەیەدا، لە

(*) لە ژمارە (٧٥)ی کانوونی دووەمی ١٩٩٥ی گۆڤاری «ڕەنگین»دا بڵاوکراوەتەوە.
- لێرەدا دەبا وەکو لە پێشەوە ئاماژەمان بۆی کردووە، بابەتێکی ئەحمەدی مەلا کەریم نووسرابایەوە، سەرباری هەرەوەزی کارمەندانی «هاوکاری» لە سەروویانەوە سەرنووسەری ڕۆژنامەکە کاک «عەبدوڵڵا عەباس»و دووجار هەڵدانەوەی لاپەڕەی ژمارەکانی نیوەی دووەمی ساڵی ١٩٩٧ی ڕۆژنامەکە، بەڵام بەداخەوە، ئەو بابەتە هەر نەدۆزرایەوە، لە کۆتایی مارتی ٢٠٠١ کە سەردانی ئەو دەزگایەم کردو بەدوای ئەم بابەتەو هی دیکەدا گەڕام سەرنووسەری «هاوکاری» پێی گوتم ئەو بابەتە لەوانەیە لە پاشکۆی «عیراق» بڵاوکرابێتەوە، بەڵام وەک لە دووتوێی پاشکۆکانی ناو ئەو کتێبە دەیخوێننەوە نووسەرەکان ئاماژەیان بۆ ڕۆژنامەی «هاوکاری» کردووە، منیش پێم وایە هەر لە ژمارەکانی دوو مانگی یەکەمی ١٩٩٨ بڵاوکراوەتەوە، بەڵام بەداخەوە ئەرشیفی ڕۆژنامەکە هێشتا هەمووی لە بارەگا نوێیەکەی ڕۆژنامەکەدا لەبەردەست نەبوو. تا ئەو ژمارانەش تەماشا بکەم، بەهەر حاڵ، من بەردەوام پێم وایە ڕەخنەی بەجێ و دژە تەوەر هەموو لایەنێکی ژیان پێش دەخات، ئەو بابەتەی مامۆستا حەمە بۆریش پەیوەندی بە پەراوێزی ژمارە (١)ی بابەتی چوارەمی بەشی یەکەمی ئەم کتێبەوە هەیە، پێم وایە بابەتی سێیەمی بەشی یەکەم و بابەتەکانی دواتریش وەڵامی پڕ بە پێستی ئەم بابەتەیەو زۆر ڕای نادروست یەکالا دەکاتەوە.

«عەبدوڵڵا زەنگەنە»

یەکدوجار بەولاوە، ژێر نەکەوتووە. خاڵانەی کوشتنەکەی، ئەوانیش: (بەشەبەیخون و بووسە) بوون. گەلێ جاریش، لەهەمان کاتدا، لەگەڵ ئەم، یا ئەویاندا بۆ ماوەیەک ڕێک کەوتووەو، چەک و، تفاق و پارەی، بەسوودو بەرژەوەندیی شۆڕشەکەی لێ کێشاونەتەوەو، ئەوانیش زۆر چاک ناسیویانە، بەڵام ئەو ناچاری ئەوەی کردوون و، کەڵکی لە بارو هەڵوێستیان وەرگرتووە.

ئەوەندەی بیزانم، لە فەرمانڕەواو، گەورەکانی کوردمانەوە، تەنیا (ئەحمەد پاشای دوا پاشای بابان) و (کوێر پاشای سۆران)و، یەکێکی دیکەمان، وەک (سمایل خان)، لە هەرە دڵسۆزترین خاوەنی، ئاواتی بەرینی، یەک پێ گرتنەوەو، ڕاستی، هەموو نیشتمان بوون و، گەزەکەیان کورت و، بێ پشتوانیی پاک و لێ بڕاوی زانابوون، بەڵام لەناویاندا (سمکۆ) کوڵوڵترین و، ستەم لێکراوی مێژووییە.

(سمکۆ) بەوە تاونبارکراوە، کە گوایە: بە (ناڕەوایی)، سەرۆکی ئاثوورییەکان، (مار شەمعوون بنیامین)ی لە (کۆنەشار) لە ڕۆژی ٣ی نەورۆزی ١٩١٨زا، لەگەڵ چەند سەرۆکێکی ئاثوورییەکاندا کوشتوون، بۆ وتوو وێژ، لەمەڕ ئاکامی دواڕۆژی کوردو ئاثورییەوە. (سمکۆ) لەو ژیانە شۆڕشگێڕییەیدا، ئەو خەوەی بە خۆشی لێکەوتووە، کە (هرچۆ)ی پیاوی، بەدیاریەوە بووبێ، چونکە بە پاک دڵسۆزی زانیوە. لە ساڵی ١٩٥٥ز.دا، ئەو (هرچۆ)ی خێڵی (هەرکی)یەم ناسی، کە ئەو سایە لە تەمەنی (٥٠) ساڵانیدا بوو، لە کوشتنەکەی (سمکۆ)شدا، لە: (٢٠ی خەرمانانی ١٩٣٠ز.دا) لە شاری شنۆ، لەگەڵیان بووە، لەو کۆشکەدا کە بۆیان تەرخان کرابوو، وتوێژی، لەگەڵ سەرفەرماندەی ئەویدا بۆ ڕێک کەوتن تیابکات. کە لەگەڵ چوونە ناو کۆشکەوە بە سواری، کوتووپڕی دەستڕێژیان لەناو کۆشکەکەوە لێکردوون و، زەلام و، وڵاخیان، بەسەریەکدا ترشاندووە، لەوانە (سمکۆ)یش کوژراوە، کە (هرچۆ)ی بە پاڵەوە بووەو، ویستوویە، تۆزە تۆزە بە پاڵ کەوتنەوە رایکێشێتە دەرەوە، بەڵام سمکۆ وتوویە: (دەردم کاری و کەلکی بردنم پێوە نەماوە)، ئەگەر ئەتوانی (سەعات و ئەموستیلەو، خەنجەرو، تەسبیحەکەم، بگەیەنە (گولیزار)ی خوشکم، -کە ژنی سەید تەهای شۆڕشگێڕ بوو - چونکە سەعاتەکە، هی باوکم و ئەموستیلەو خەنجەرەکە هی (جەوەر) ئاغاو، تەسبیحەکەش هی گولیزارە، با دەست دوشمن نەکەون، ئەم ئاگادارییەی (هرچۆ) پێی ڕاگەیاندم؛ پاش ماوەیەکی کەم خودی (گولیزار خاتوون) بۆی جێگیر کردم.

(هرچۆ) لەمەڕ پیلانێکی کوشتنەکەی (مار شمۆن)ەوە بۆ گێڕامەوە کە (ئاغام) «سمکۆ» بەر لەوە، سەرئەفسەرەکانی خۆی ئاگادارکردن، کە «ئینگلیزەکان»، لەگەڵ زۆر شۆڕشگێڕی کورددا کۆشاون (بۆ پێگەیاندنیان)، بەمەرجێ، لە ناوچەکەدا، (یاساوڵە)ی سوودو بەرژەوەندیی (بەریتانیا)بێ، بە تایبەتی لە دژی نەتەوەی عەرەب و، کەسمان، لە هەستی ئاینییەوە، نەچووینە ژێر ئەو فەرمانەوە، ئەوەتا؛ لەگەڵ (ئاثووری)یەکاندا رێک کەوتووە، کە گوایە نەوەی (ئاشووریی) کۆنن جێی ئەوانیان پێ ئەگرێتەوە، (بە هەمان مەرج) کە؛ ئێمە، نەمانویست، بۆ ئەوەی ئەم سەری مارە پان کەمەوە، تا ناوچەکە، لەو مەترسییە رزگارکەم و هەموو سەرئەفسەرەکانی ئاغام رایەکەیان پەسەندکردو، کاتێ جێبەجێیشیان کردو، بە لەشکری ئاثوورییەکاندا جاڕی داو، ئەم نهێنییەی پیلانەکەی پێ راگەیاندن و فەرمانی دا ئەوی چەک دائەنێ لە جێگەی چاکدا دایان ئەکات و ئەوی، لە پەیکاری تۆڵەدایە؛ با بیکاتو، ئیتر کەمێکیان نەبێ چەکیان فڕێداو نیشتەجێ کراون و، ئەوانی تریش وازیان هێنا.

بەداخەوە، کە ئەوەتا، لەپڕو پالەنتەی ئینگلیزو رووس و ئەوروپاییەکانەوە، گوایە: لەسەر هاوئاینی خۆیان کە (ئاثووری)بوون، هەڵیان دەداتێ و، کوردو، (سمکۆ)شیان پێوە لەکەدار کردووە، دەسیەو پڕوپاڵەنتەی ئەوان و، ئەوسای ئێران و تورکیاو عیراق، ئەگەر شتێکی لەو چەشنە روویدابێ، کردوویانە مایەی: (بە نارەوایی «سمکۆ» تاوانبارکردن)، کە زۆریشی نەخایاند فەرموودەکەی (سمکۆ) هاتەدی و (ئینگلیز) ئیسرائیلی دروست کردو، لەکاتی مۆرپێکردنی دەس لە خەلیفەییێتی هەڵگرتنی (عەبدولحەمید)یشدا، رووی کردە یەکێ لەو لیژنەیەو، وتی: تو... یەکێ لەوانەی کە ویستتان (فەلەستین)تان پێ بفرۆشم و من گوتم خاکی گەلەو بە من ناکڕێ، ئەو کەسەیش: خودی (مستەفا کەمال - ئەتاتورک) بوو.

لە کاتێکا ویستم، ئەم ئاگادارییە لەسەر کوشتنەکەی سمکۆ رابگەیەنم (١٥-٢٠) سەرچاوەیەکی عارەبی و کوردیم پشکنی، تێگەیشتم هەموانیان بە تێکڕایی یاداشتەکانی (رەفیق حیلمی)و (ئەحمەد تەقی)و (ئەحمەد خواجە)یان پاش و پێش و، پچڕ پچڕ لەمەڕ (سمکۆ)وە، دووبارە کردۆتەوەو، چیم لێ هەڵنەکڕاند.

بۆیە بەم ئاگادارییەی دوایی، کۆتایی بەم نووسینەم ئەهێنم، لەمەڕ سەردانەکەی (سمکۆ)وە، بۆ سلێمانی، کە لام وایە ئەم هەردوو ئاگادارییە بڵاونەکراونەتەوەو بۆ

یەکەم جارە رائەگەیەنرێن، لە چاپەمەنیمانداو، ئەمیشیانم لە (مەلا مەحموودی بێخود) بیستووە لە سلێمانی لای (نەجمەدین مەلا) لە ساڵی **١٩٣٩**ز.دا، کە فەرمووی: (هۆی رێک نەکەوتنی شێخ و سمکۆ، بەم جۆرەی دوایی بووە؛ سمکۆ، بە شێخی وتووە؛ پێشەکی ئەمەوێت بە سەربازێکی بچووکی خۆتم وەرگری، منیش، هەموو تواناو سوپاو چەک و تفاقم ئەخەمە ژێر فەرمانی تۆوەو، خەباتمان لەیەکدەین، لە دژی دوژمنی هاوبەشمان، بەڕێزە، لە لاوازیانەوە تێیان هەڵچین، بەو مەرجەی، ئەم رێڕەوەی شۆڕشەی ئێستە بگۆڕی، کە سوپاکەت و وڵاخەکانیان، بەسەر زگی رەش و رووتی گوندەکانیانەوەو، خۆماڵە خۆماڵە ئەڕۆی بەڕێوە، هەموومان ئیسلامین، بەڵام؛ ئایین بەجێیی خۆی و، ئەبێ لە رووی سوودو بەرژەوەندی نەتەوایەتییەوە، بنوارینە شۆڕشەکەمان، بە (راوێژ) بڕۆین بەڕێوە، نەک بە چرپەو پسەپسی ئەم و ئەوی کولێرە کوژ، لە پەیکاری یەکخستنی (هەموو لایەنە) کوردەکاندا بین لەسەر ئامانجێکی گشتی، دووبەرەکی نەهێڵین و بێگانەیش هەر بێگانە بزانین و، بەس. نابێ هەل لەدەست بدرێت و پێویستە کەڵک لە بارو هەڵوێستی دەوڵەتان وەربگیرێ، ئەمجا رۆچیتە شۆڕشگێڕییەکی زانستیانەو دوور لە هەموو (عاتیفە)و، بەزەییەک و، لە رێگەتا ئەگەر زانیت قالەی برات، لەتیفی کوڕت، خیانەتیان لێ دەرکەوت، لەسەریان مەوەستەو، بەر لە هەرکەس خۆت بیان شێلە، بێگومان بەوانە ئەگەینە ئاوات و ئەوسایە من؛ بەڵێنت ئەدەمێ خۆم ساجە قوڕت بۆ ئەگرمەوەو، بیگرە سەرت و، بکەوەرە: (رۆڵە رۆو برا ڕۆ...).

ئەمە بیری فەرموودەکەی بێخوودمان بوو، دیارە شێخی دڵ ناسکیشی، کە (عارف سائب)ی هۆنەرو (جەمال عیرفان)ی فەیلەسووفی بەکوشت ئەدا، مەرجەکەی سمکۆی بۆ نەئەلواو، (خالیصی)ی تاڵەبانی و (ئەحمەد موختار جاف)ی بۆ تاڵان نەئەکرا..

بۆیە سمکۆ دوای سێ مانگە لەکەڵ شێخدا خەریک بوون، بە ناچاری، بەدڵی شکاوەوە گەڕایەوەو، مەگەر هەر (لە خەوما)کەی جەمیلی سائیبی خوێندبێتەوە... دەسا با.. بەس بە نارەوایی (سمکۆی کوڵوڵ) تاوانباربکەین، کاتی ئەوەیە بەدوای راستدا بچین، نەک پڕووپاڵەنتەی دوشمن، دووبارەو هەزار بارە بکەینەوە.

شایانی سوپاسە کە بەڕێز د. عەبدولڕەحمان عەبدوڵڵا سێ وێنەی لەمەڕ ئیسماعیل ئاغای شکاکەوە بۆ هێناوین و (حەمە بۆر)یشمان راسپارد شتێکمان لەسەر ئەو پێشەوایە بۆ بنووسێ. رەنگین (وێنەکانمان لە لاپەڕە ٣٤٣،٣٤١ داناوە. عەبدوڵڵا زەنگەنە)

بەشی دووەم

قۆناغێکی نوێ لە خەباتی دەستەی رووناکبیری کورددا
(دەربارەی کۆمەڵەو رێکخراوە کوردییەکان)

چەند لاپەڕەیەک لە روخساری ڕێبازی ڕووناکی خوازی لەناو کورددا

سەرەتایەک

ڕووناکی خوازی یا زانستپەروەری[١] چەرخێکی سەربەخۆیە لەمێژوودا کە سەرەتا، دەوروبەری کۆتایی سەدەی حەڤدەمین لە ئینگیلتەرەو دوای ئەو لە ئەوروپای سەدەی هەژدەمیندا سەری هەڵدا. بەو قۆناغەی مێژووی ئەوروپا دەگوترێ **«چەرخی ڕووناکی – عصر النور»**. هۆی سەرەکیی سەر هەڵدانی چەرخی ڕووناکی لە پەیدا بوون و بەرەوپێشچوونی چینی بۆرجوازی و ئامانج و خواست و ئاواتەکانیدا وەدی دەکرێ کە هەر هەموویان لەگەڵ بوون و بەرژەوەندیی ڕژێمی دەرەبەگیدا نەدەگونجان. جۆن لۆک و جان جاک ڕۆسۆو ڤۆلتێرو کانت و مۆنتسکیۆو دیدرۆو گۆڵباخ و گەلێک زاناو فەیلەسوفی تری ئەو ڕۆژگارە بوونە کۆڵەکەی ڕێبازو بزووتنەوەی ڕووناکی خوازی و ڕێگەیان بۆ بەرپابوون و پەرەسەندنی شۆڕشە بۆرجوازییە گەورەکانی گێتی خۆشکرد.

ڕووناکی خوازان، یا زانستپەروەرو عیرفانییەکانی ئەوسای ئەوروپای پێیان وابوو لە مێشک و عەقڵ وهۆش بەولاوە شتێکی تر لە گۆڕێدا نییە توانای لێکدانەوەی پەیوەندی و دیاردەکانی ناو کۆمەڵ و سروشتی لەباردا بێ، جڵەوی هەموو کارو ڕەفتارێک، وەک دەیانگوت، وا بە دەست خودی عەقڵەوە، بۆیەکا زۆرجار بە سەدەی هەژدەمینی ئەوروپا دەشگوترێ **«چەرخی هۆش یا عەقڵ»** (عصر العقل). جا بۆ ئەوەی عەقڵ دەوری تەواوی خۆی لەژیاندا ببینێ و ڕەوڕەوەی کۆمەڵ

(*) لە گۆڤاری **«بەیان»**، ژمارە (١٧٩)ی ڕێکەوتی ساڵی ١٩٩٧، لە ل٣-٧دا بڵاوکراوەتەوە.

(١) لە **«مێژوو»**دا **«زانیاری پەروەری»**م بەکارهێناوە بڕوانە: **کەمال مەزهەر، مێژوو. کورتە باسێکی زانستی مێژوو وکوردو مێژوو**، بەغدا، ١٩٨٣، ل ٦٠ - ٦٤.

و مێژوو بە ڕێکوپێکی بەرەو پێش ببات تا ڕۆژگارێکی ئەوتۆ بێتە ئاراوە کەس تێیدا دەستدرێژی نەکاتە سەر ئازادی و ماڵ و موڵکی کەس ئەوا پێویستە ئەوپەڕی بایەخ بدرێتە پەروەردەو گۆشکردنی خودی عەقڵ خۆی. لێرەدا خوێندن دەتوانێ دەورێکی سەرەکی بێ هاوتا ببینێ و خوێندەواری دەبێتە ئەو دەرمانە تەلیسماوییەی لە باریدایە گشت برینەکانی کۆمەڵ ونیشتمان سارێژ بکات، کۆمەڵی خوێندەوار بەلای ڕووناکی خوازانەوە کۆمەڵێکی عاقڵەو بە عەقڵ کێشەکانی خۆی چارەسەر دەکات بۆیەکا هەمیشە بەرەو پێش دەڕوات و بۆڕی هەموان دەدات. لەبەر ئەوە ئەوروپاییەکان لە جاران پتر کەوتنە بایەخدان بە خوێندەواری و دەرگەی فێرگەو قوتابخانەکانیان ئاواڵەتر کرد لە بەردەمی هەمووواندا.

سەرهەڵدانی ڕووناکی خوازی لەناو کورددا و ڕۆڵی بەدرخانییەکان:

ڕووناکی خوازی وەک دیاردەیەکی ژیاری تیشکی بە هەموو لادا هاویشت، سەرەتای ئەوروپاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای گرتەوەو دوای ئەوانیش یەک لە دوای یەک پڕیشکی گەیشتە وڵاتانی هەر چوار لا، سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست لە ڕۆژهەڵاتیش بە توندی دەنگی دایەوە. هەر لەو ساوە ئەو تیشکە لە ڕێگەی تورکەوە گەیشتە کوردستانیش. بەدرخانییەکان و ژمارەیەک ڕووناکبیری دووربینی تری وەک حاجی قادری کۆیی پێشەنگی لێهاتووی بزوتنەوەی ڕووناکی خوازیی کوردن، هەر هەمووشیان بەرهەمی شارە پێشکەوتووەکانی کوردستان بوون و لەو منەوەرانەی کورد بوون کە ڕوویان کردە ئەستەمبوڵ و قاهیرەو شارە بەناوبانگەکانی ئەوروپای ڕۆژئاوا. شارەکەی حاجی، بە وێنە، لەگەڵێک ڕووی ئابووری وئاوەدانی و کۆمەڵایەتی و خوێندەوارییەوە بۆڕی زۆربەی شارەکانی تری کوردستانی باشووری دابوو، ئەوەی زانای عوسمانلی بەناوبانگ شەمسەددین سامی بەر لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمین لە **«قاموس الاعلام»**ە بەهادارەکەی خۆیدا بە ڕوونی باسی چەند لایەنێکی کردووە[٢].

(٢) دەربارەی ئاوەدانی شاری کۆیە لەو ڕۆژگارەدا بڕوانە: مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٧٢، ل ٣٢٢ - ٣٣٠.

کردستان

بسم الله الرحمن الرحیم

یەکەمین رۆژنامەی کوردی

بەدرخـانیـیـەکـان یەکـەم روونـاکی خـوازی کـورد بوون بە گـشـتی، چونکە ئەوان بەرهەمی ناوچە پێشکەوتووەکانی کوردستان بوون و بەر لەهەمووان روویان کردە ئەستـەمبوڵ و قاهیرەو ئەوروپا. زانستـپەروەریی بێ ئەندازەی بەدرخـانییـەکان بە روونی لە **«کوردستان»**ی یەکەم رۆژنامەی کورددا، کە ئەوان دەریان دەکرد، رەنگی داوەتەوە. لە یەکـەم ژمـارەیەوە **«کـوردسـتـان»** بە تورکی **«وریاکـردنەوەو هاندانی فێربوونی صەنعەت»** و لە سێیەم ژمارەیشییەوە، دیسان هەر بە تورکی **«هاندانی کورد بۆ تەحسیلی زانست و هونەر»**ی کردە دروشمی سەرەکیی خۆی و لە ژێر ناوی رۆژنامەکەدا ئەو دروشمەی چاپ دەکرد(٣).

(٣) **«کردستان»**، قاهیرە، عدد١، رۆژا پێنجشمی دە ٣٠ ذو القعدة سنة ١٣١٥(٩ نیسان سنة؛ ١٣١٤)،عدد ٣، رۆژا پێنجشمی دە ٢٨ ذو الحجة سنة ١٣١٥(٧ مایس سنة ١٣١٤). هەروەها بڕوانە **«کوردستان یەکەمین رۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ - ١٩٠٢»**، کۆکردنەوەو پێشەکی دوکتۆر کەمال فوئاد، بەغدا، ١٩٧٢ ل ١، ٩ .

بە نیـازی هاندانی کـورد بۆ خـوێندن **«کـوردسـتـان»** زوو زوو پەنای دەبردە بەر ناوەرۆکی قورئانی پیرۆزو فەرمایشتەکانی پێغەمبەر (د.خ.)، وەک **«العلماء ورثة الانبیـاء»** و **«العلم علمـان-علم الأبدان وعلم الأدیان»** و **«إنما یخشی الله من عباده العلماء»** و **«شهد الله انه لا اله الا هو و الملائکة واولوا العلم»** و **«طلب العلم فریضة علی کل مسلم و مسلمة»** و **«اطلبوا العلم من المهد الی اللحد»** و هی تر. جاری وا هەبوو **«کوردستان»** ئەو جۆرە فەرمایشتانەی خواو پێغەمبەری دەکردە ناونیشانی وتارە سەرەکیەکانی خۆی، وەک ئەو وتارەی ژمارە هەشتی کە لە ژێر ناونیـشـانی **«هل یسـتـوي الذین یعلمـون والذین لایعلمـون»**دا بڵاوی کردۆتەوە(٤)،یا ئەو وتارەی ژمارەی داهاتووی کە لە ژێر ناونیـشـانی **«رتبة العلم أعلی الرتب»**دا بڵاوی کردۆتەوە(٥).

«کوردستان» لە زیرەکی و عەقلەوە راگەیاندن و جێبەجێ کردنی ناوەرۆکی ئەو فەرمایشتـانەی دەکردە ئەرک و فـەرز بەسەر کوردەوەو بۆ ئەو مەبەستەیشی دیسان پەنای دەبردە بەر فەرمان و فەرمایشتەکانی ناو قورئانی وەک **« ومن لم یحکم بما أنزل الله فاولئك هم الفاسقون»** و **«ان الذین یکتمون ما انزلنا البیانات و الهدی من بعد ما بیناه للناس في الکتاب اولئك یلعنهم الله و یلعنهم اللاعنون»**(٦). کـار دەگـات بەوەی **«کـوردسـتـان»** بە خـوێنەرانی بڵێ: **«بێ عـیلم و خـوێندن نوێژو رۆژی تەمام نابن»**(٧).

هەر بەو دەسـتـوورەش بەدرخـانیـیـەکـان لە رێگەی **«کـوردسـتـان»**ەوە بە گـەرمی داوایان لە زاناو پیـاوانی ئاییـنی کـورد دەکـرد هەوڵ بدەن خـەڵکی بۆ خـوێندن هان بدەن و بەرچاوی نەخـوێندەواران روونـاک بکەنەوەو ئەوەیان دەکـردە ئەرکی ئاییـنی سەرشانیان، چونکە پێغەمبەر فەرموویە: **«ولا یکون المرء عالماً حتی یکون بعلمه عاملاً»**(٨)

(٤) **«کردستان»**، عدد ٨ (جنێف)، رۆژا دووشمبیدە ٥ رجب ١٣١٦ (١٨ تشرین ثانی ١٣١٤) .
(٥) **«کردستان»**، عدد ٩ (جنێف)، رۆژا سێشمبیدە ٢٠ رجب ١٣١٦ (٣ کانون الاول ١٣١٤).
(٦) **«کردستان»**، عدد ٨ (جنێف).
(٧) **«کردستان»**، عدد ٣ (القاهیرە) .
(٨) **«کردستان»**، عدد ١١(جنێف)، رۆژا پنجشنبە ٢٤ رمضان ١٣١٦ (٢٨ کانون ثانی ١٣١٤).

بە هەمان دەستوور **«کوردستان»** لە کوردی دەگەیاند کە هەر خوێندەوارییە بۆتە هەوێنی پێشکەوتنی گەلان، بۆی دەگێڕانەوە چۆن بە یاریدەی خوێندن و زانست ژاپۆن بەسەر چین و، میسر بەسەر سودان و، کریت و یۆنان بەسەر **«دەوڵەتی عەلییەی»** عوسمانیدا زاڵ بوون. کەوابێ **«کوردستان»** وەک هەر رووناکی خوازێکی رۆژهەڵات و رۆژئاوا سەرفرازی و رزگاریی لە خوێندن و خوێندەواریدا بەدی دەکرد، بۆیەکا لە یەکەم ژمارەیدا داوای لە کورد کردووە رۆڵەکانیان لە باژێرو گوندەکانی کوردستان خۆیدا بخەنە بەر خوێندن و فێریان بکەن، وێرای قورئان رۆژنامەش بخوێننەوەو دوای ئەوەی تەمەنیان دەگاتە دە دوازدە ساڵان بیاننێرنە قوتابخانەکانی ئەستەمووڵ و شام و بەغدا(٩).

بانگەوازەکانی **«کوردستان»** لەم بوارەدا هەر ئەوسا تارادەیەک لەناو کوردا دەنگیان داوەتەوە، ئەوەی لە ناوەرۆکی ئەو نامانەدا خۆ دەنوێنێ کە خوێنەرانی رۆژنامەکە بۆیان ناردووەو ئەویش لە چەند ژمارەیەکیدا بڵاوی کردوونەوە. لێرەدا وەک بەڵگە برگەیەک لەو نامەیە دێنینەوە کە **«خادم العلم الشريف علي بن حسين الأمدي»** لە ماردینەوە بە عەرەبی ناردوویە بۆ **«کوردستان»**و تێیدا دەڵێ:

«لقد اطلعت على جريدتكم الغراء المسمات(كردستان)... فاذا هي موشحة بالمواعظ السديدة، والمقالات المفيدة حثاً للامة(١٠) الكردية على طلب العلوم والمعارف، وإيقاظاً لهم من سنة الغفلة والعطالة، وتنويراً لأفكارهم التي تتوقد بالفطنة والذكاء...»(١١) .

پاش ماوەیەک، دیسان لە ماردینەوە مەلا ساڵحی جەزیری لە نامەیەکیدا رووی دەمی کردۆتە عەبدولڕەحمان بەدرخانی سەر نووسەری ئەوسای **«کوردستان»** و پێی دەڵێ: **«ئەزبەنی تۆ مە لمعارفی تەشویق و(١٢)تەرغیب دکەی، قنجی یا مەعارفی تشتەک وەیە کو کەس نکارە ئینکار بکە»**(١٣) .

(٩) **«کردستان»**، عدد ١ (القاهيرە).
(١٠) لە دەقی نامەکەدا (الأمم) نووسراوە.
(١١) **«کردستان»**، عدد ٨ (جنێف).
(١٢) لە نامەکەدا لەبریتی واو وێرگولی داناوە .
(١٣) **«کردستان»**، عدد ١٤(جنێف)، رۆژا پنجشنبیدە ٩ ذی الحجە ١٣١٦(٧ نیسان ١٣١٥).

هەر بۆ ئەم لایەنەی باسەکەمان لە ژمارەی پێنجی **«کوردستان»**ەوە ئەم راستیە بایەخدارە دێنینەوە. لە لاپەڕە سێ و چواری ئەو ژمارەیەیدا **«کوردستان»** نامەیەکی سەید تاهیر بۆتیی بڵاوکردۆتەوەکە لە شاری ئەدەنەوە ناردوویە بۆ مقداد مەدحەت بەدرخانی سەرنووسەری **«کوردستان»** لە قاهیرەو تێیدا داوای لێدەکات لە هەر ژمارەیەکی رۆژنامەکەی چل تا پەنجا دانەی بۆ بنێرێ، چونکە ئەدەنە هەر ساڵەی دە تا پازدە هەزار کوردی دێتێ، بە رادەیەک **«ئەڤ باژار وەک کوردا لێهاتیە»**و سەرجەمی ئەو کوردانەش، وەک دەڵێ، بێ **«نڤیساندن و خویندنا»**و بێ **«مەعریفەت وصەنعەت مانە»**(١٤).

بەر لەوەی بچینە سەر لاپەڕەیەکی تری باسەکەمان بە پێویستی دەزانین سەرنج بۆ ئەو راستیە رابکێشین کە ئەو روخسارانەی رێبازی رووناکی خوازی بەدرخانییەکان بەرهەمی بیرو بۆچونی رۆژگارێکی گەلێک زووترن لە رۆژگاری دەرچوونی خودی رۆژنامەی «**کوردستان**» کە ئەو، واتا رۆژنامەی **«کوردستان»**، تەنها دەرفەتێکی دەربڕینیانی بۆ رەخساندن، ئەگینا ناشێ سەرەتای دروستبوونی ئەو بیروباوەڕانە لە ناوەندی سەدەی نۆزدەمین، یا هیچ نەبێ لە شەست و حەفتاکانی ئەو سەدەیە بەملاوەتر بێ. **«کوردستان»** بۆ خۆی دوای ماوەیەکی یەکجار دوورو درێژ لە هەوڵ و تەقللاو کۆشش لە دایکبوو. نابێ ئەوەیش لەیاد بکەین کە بەدرخانییە رووناکی خوازەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست بۆ خۆیان نەوەی بەدرخان پاشای گەورەن کە هەست بە جیاوازییەکی ئەو تۆ لە جۆری بۆچوون و بیرکردنەوەکانیدا لەگەڵ نوێخوازانی ئەوسای وڵاتی عوسمانیدا ناکرێ.

حاجی قادر لە بواری رووناکی خوازی کورددا

دوای بەدرخانییەکان حاجی قادری کۆیی و نەوەی جەمیل پاشا دیارترین هەڵگری ئاڵاو دروشمی رووناکی خوازیی کوردن. وا دیارە حاجی قادر کە چۆتە ئەستەمبوڵ لە نزیکەوە پێوەندیی بە بەدرخانییەکانەوە کردووە، رۆژنامەی

(١٤) **«کردستان»**، عدد٥ (قاهیرە)، رۆژا پێنجشمی دە ٢٧ محرم الحرام سنە ١٣١٦(٤ حزیران١٣١٤).

«کوردستان» بە بۆنەی کۆچی دوایی حاجییەوە پارچەیەک لە شیعرە نوێخوازەکانی بڵاوکردۆتەوەو، بەعالم و زاناو عیلم و مەعریفەتپەروەر ناوی هێناوە[١٥]. بەڵام حاجی بۆ خۆی بە تەنها دیاردەیەکی تایبەتی و سەربەخۆبە لە بواری رووناکی خوازیی کورددا، یەکەم کوردە داوا لە منەوەرانی نەتەوەکەی دەکات دەست لە **«قسەی بێ نەتیجە»** و **«باسی زولفی درێژو چاوی بەخەو»** و **«قەیدو تذبیب و حاشی یەو ئیعراب»** هەڵبگرن و روو بکەنە زانستی نوێ، حاجی پێی حەیفە کە

هەرکــــوردە لە بەینی کـلــلی مـــیلـلـــەت
بێ بەهرە لـە خـــوێـنـدن و کـــتـــابـەت[١٦]

حاجی وەستایانە بەهەشت بە حۆری و غیلمانەوە بۆ زاناو هونەرمەندو خوێندەواران قۆرغ دەکات و سوورە لەسەر ئەوەی

ئەهلی جــەننەت نــە شـــوان و گــاوانە
صــاحــیبی فــەن و عــیلم و عــیرفــانە[١٧]

لە هەمان بواردا حاجیی نوێخواز ئاوێک دەرێژێ کە دوایی دەبێتە یەکێک لە روخسارە هەرە دیارەکانی بزووتنەوەی رووناکی خوازیی ناو کورد بەوەی کە سەرنجی هاوولاتییەکانی بۆ دەوری گەورەی زانست لە پێشکەوتن و سەرکەوتنی گەلانی تردا رادەکێشێ و پێیان دەڵێ

ئەهلی ژاپۆن بە فــەن و صەنعــەتی چــاک
ســەیری چۆن چینی گــرت وکــردییــە خــاک[١٨]

(١٥) **«کردستان»** عدد٣ (قاهیرە).
(١٦) **«دیوانی حاجی قادری کۆیی»** ، لیکۆڵینەوەی سەردار حەمید میران وکەریم مستەفا شارەزا، پێداچوونەوەی مەسعود محەمەد، بەغدا، ١٩٨٦، ل ٢٣٥،٢٦٣ .
(١٧) هەمان سەرچاوە، ل ١٨٧ .
(١٨) هەمان سەرچاوە، ل ٢٥٩ – ٢٦٠ . بۆ ئەو شیعرانەی حاجی و ساغکردنەوەیان بڕوانە محەمەد مەلا کەریم، هەنگاوێکی تر بە رێگادا بەرەو ساغکردنەوەی دیوانی حاجی قادری کۆیی، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨٩، ل ٢٥٣ – ٢٥٤، ٢٥٧ .

بە پەرۆشی شاعیری گەورەمان بۆ ئەوەی کورد بە جارێک رووبکەنە فێربوون و خوێندنی نوێ دەگاتە رادەیەکی ئەوتۆ کەمێک شووڵی لێ هەڵبکێشێ و بڵێ

قــەیدو تەذبیب و شــەرح و حــاشی یەکــان
بوونە ســەددی مــەعــاریفی کــوردان[١٩]

ئەگینا لە راستیدا حاجی قادر بۆ خۆی بەرهەمێکی دانسقەی **«قەیدو تەذبیب و شەرح و حاشییەکان»** بوو، بەڵام ئەو لەو پەڕی خەمخۆری و دڵسۆزییەوە دەیویست کورد بەرەو ئاسۆیەکی نوێ بەرێ و دەستوبرد، بێ دواکەوتن بەرچاوی رۆڵەکانی رۆشن بکاتەوەو بەو جۆرە رێگەی بۆ قۆناغێکی نوێ خۆشکرد.

قۆناغێکی نوێ لەبواری رووناکی خوازیی کورددا:

مەشروتەی ئێران (١٩٠٥ – ١٩١١)و پێشتر لەویش شۆرشی تورکە لاوەکان (١٩٠٨)و لە ئەنجامەکانیان بوونە هۆی دەست پێکردنی قۆناغێکی نوێ پڕ لە تەوژم لە رەوتی رووناکی خوازیی کوردو هەموو گەلانی تری ناوچەکەدا. رۆژنامەو گۆڤارە کوردییەکانی ئەو رۆژگارە پڕن لە بەڵگەی سەلمێنەری ئەم بۆچوونە کە ئەوانیش،واتە رۆژنامەو گۆڤارەکان، خۆیان لە خۆیاندا بوونە یەکێک لە رووخسارە بایەخدارە نوێکانی ئەو رێبازە. سەروتاری ژمارە سێی گۆڤاری **«رۆژی کورد»**ی ئۆرگانی **«کۆمەڵەی هێڤی»** کە هاوینی ساڵی **١٩١٣** لە ئەستەمبوڵ دەست بە بڵاوکردنەوەی کرا باشترین و لە بارترین نموونەیە بۆ رووناک کردنەوەی مەبەست[٢٠].

«قەڵەم بەر لەشیر» ناونیشانی ئەو وتارەیە کە هۆی هەموو دواکەوتن و گیرۆدەیی کورد لەوەدا دەبینێ کە **«بایەخیان بە شیر داوە نەک بە قەڵەم»**. بایەخدان بە زانیاری و زانست لای **«رۆژی کورد»** دەچێتە خانەی خواپەرستی و جێبەجێ

(١٩) **«دیوانی حاجی قادری کۆیی»** ، ل ٢٢٧ .
(٢٠) کاتی خۆی لە شام خوالێخۆشبوو رەوشەن بەدرخان دەقی ئەو وتارانەی دامێ کە خوالێخۆشبوو سالح بەدرخانی باوکی لە هەردووک گۆڤاری **«رۆژی کورد»**و **«یەک بوون»**دا بە زمانی تورکی بڵاوکردبوونەوە .

دیاری قوتابییەکی د. کەمال مەزهەر بۆ یەکەمین جارە لێرەدا بڵاوی دەکاتەوە

کردنی فەرمانەکانی ئایینەوە، خۆ ئەگەر وانەکەین ئەوساکە نابێ گلەیی لە بەختی خۆمان بکەین کە **«لەم ژیانە ناخۆشەدا دەژین»**[٢١].

گۆڤاری **«رۆژی کورد»** بیری دارشتنی ئەلفبایەکی لەبارو سەربەخۆی بۆ نووسینی کوردی هێنایە کایەوە، کە ئەویش لەوساوە بووە یەکێک لە روخسارە نوێکانی رێبازی رووناکی خوازیی ناو کوردو چەندین جار بە شێوازی جیاواز داوایی باسی لێکراو بەدرخانییەکان و شارەزایانی کوردی شوورەوی و زانای وەک تۆفیق وەهبی و کەسانی تر خۆیانیان پێوە خەریک کرد.

دەبوو گۆڤاری **«رۆژی کورد»** ئەو دەورە دیارە لە رەوتی رووناکی خوازیی کورددا ببینێ، چونکە ئەوانەی پێوەی خەریکبوون بۆ خۆیان قوتابی و شاگردی کورد بوون

(٢١) **«رۆژی کورد»**، ئەستەموول، ژمارە ٣، یەکی ئابی ١٣٢٩(١٩١٣).

کە لە ئەستەموولی پایتەخت دەیانخوێند. واش پێدەچێ ژمارەکانی **«رۆژی کورد»** دەگەیشتنە زۆر ناوچەی کوردستان، ئاگاداریێکی وەک مینۆرسکی باسی ئەوەی کردووەو دەشڵێ بۆ خۆم لە ناوچەیەکی دوور لە ئەستەموولی وەک سلێمانی هەواڵی ئەو گۆڤارەم بیستووە[٢٢].

«یەک بوون»ی دەستەخوشکی **«رۆژی کورد»** کە بەدرخانییەکان رۆڵی گەورەیان لە دەرکردنیدا هەبوو، تایبەت ساڵح بەدرخانی باوکی رەوشەن بەدرخان کە زنجیرەیەک وتاری بەنرخی تێدا بڵاوکردۆتەوە، بەهەمان دەستوور باسی خوێندن و خوێندەواریی کردووەو بە یەکە دەرمانی چارەکردنی دەردەکانی کۆمەڵی کوردەواری داناون. لە ژمارە دوویدا **«یەک بوون»** باسی ئەوە دەکات چۆن لەگەڵ ئەوەشدا کە ئێمەی کورد **«هیچمان لە گەلانی تر کەمتر نییە»** کەچی هێشتا **«نەمانتوانیوە دەسەڵات و توانای خۆمان لە ژیاندا نیشان بدەین»** چونکە **«بەجاری نەخوێندەوارو نەزانین»**[٢٣]، لەبەر ئەوە یەکبوون لە ژمارەی داهاتویدا بە گەرمی داوا دەکات هەوڵ بدرێت زوو بەزوو **«بە لایەنی کەمەوە لە صەدا چل یا لە صەدا پەنجای کورد فێری نووسین و خوێندنەوە بن»**. بۆ جێبەجێ کردنی ئەم ئاواتە **«یەک بوون»** رووی دەمی دەکاتە لاوانی کورد داوایان لێدەکات **«دەست لە خۆشی ژیان هەڵبگرن»** و **«روو بکەنە شاخە بەرزە ساردەکانی کوردستان و ببنە مامۆستاو رێ نیشاندەر رۆڵەی ساکاری میللەت»**[٢٤].

لەبەر گەلێک هۆی ئاشکرا ئەو رۆژگارە کوردی ئەستەمبوڵ و کوردستانی باکوور پێشەنگی دەستەی رووناکی خوازی کورد بوون، دوای ئەوان ئینجا کوردی بەغداو باشووریش دەستیان تێکەڵ کردو کەوتنە خۆ. کردنەوەی روشدییەو قوتابخانەی نوێ لە شارەکانی کوردستانی باشوور لە نەتەوەکانی سەدەی نۆزدەمینەوە زۆرو کەم سەرنجی خەڵکیان بۆ بایەخ و پێویستی خوێندن و خوێندەواری راکێشا، بەڵام لە هەر شت پتر مەبەستی رووناکی خوازیی کوردی باشوور لەسەر لاپەرەکانی گۆڤاری

(٢٢) ف.ف، مینورسکی، الاکراد. ملاحظات وانطباعات، ترجمة الدکتور معروف خزندار، بغداد، ١٩٦٨، ص ٥٠.

(٢٣) **«یک بوون»**، ئەستەموول، ژمارە دوو، ١٩ی ئەیلولی ١٣٢٩(١٩١٣).

(٢٤) **«یک بوون»**، ژمارە سێ، ٣٠ی ئەیلولی ١٣٢٩ (١٩١٣).

«بانگی کورد»دا ڕەنگی داوەتەوە. چەند نموونەیەکی بایەخدار بۆ باسەکەمان لە ژمارە سێی ئەو گۆڤارەوە دێنینەوە کە جەمال بابانی بەناوبانگ (۱۸۹۳ - ۱۹٦٥) لە هەشتی شوباتی ساڵی ۱۹۱٤ وە لە بەغدا بە کوردی و تورکی کەوتە بڵاوکردنەوەی. **«بانگی کورد»** لەو ژمارەیەدا بە گەرمی داوای دامەزراندنی کۆمەڵێک، یا ڕێکخراوێک دەکات تاکو **«بە تەشویق و کۆششی ئەو»** لە هەموو **«جێگەیە مەکتەبێ گوشاد بکرێ و قەومی کوردان لەم جەهالەتە تخلیص بکا »**.

بەلای **«بانگی کورد»**ە وە خوێندەواری هۆی یەکەمی پێشکەوتن و سەرکەوتنە، ئەوەتا **«قەومێکی بچوکی وەک ژاپۆنیا»** بە **«سایەی سەعی و تەقدیری قیمەتی وەختیان دەوڵەتێکی عظیمی وەکو ڕووسیەیان**[۲٥] **شکانو تارومار کرد»**[۲٦].

لە هەمان وتاریدا **«بانگی کورد»** پارچەیەک شیعری شیاوی لەگەڵ باسەکەیدا هێناوەتەوە بێ ئەوەی ناوی دانەری بڵێ، ئەمەش دەقەکەیەتی کە تا ڕادەیەکی زۆر بۆنی شوکریلفەزڵیی[۲۷] لێوە دێ:

بۆ تەرەققی موڵک و میللەت ئیتیحادمان لازمە
شەرەفی غیرەت چاکە با غەیبی نەکەین ئەم فرسەتە
مەحفەظەی دین و شەریعەتمان خۆ خاکی وەتەن
ئاوەدانی ی ئەو بە نووری عیلم و فەنن وسەنعەتە
ئیش ئەگەر وابێ وەتەن نورانی مەعموور دەبێ
ڕستگاریمان دەبێ ئێمەش لە دەست ئەم ظولمەتە
دوژمنیی عیلم و مەعاریف خانەمان وێران دەکا
زۆر خراپەو موهلیکە، دەرمانی کەین ئەم عیللەتە[۲۸]

---

(۲٥) مەبەستی جەنگی ساڵی ۱۹۰٥ ی نێوان ڕووسیاو ژاپۆنە، لەو جەنگەدا ژاپۆنی ئاسیایی بەسەر ڕووسیای ئەورپاییدا سەرکەوت، بۆیەکا لە ناو گەلانی ڕۆژهەڵاتدا دەنگێکی زۆری دایەوەو سەرنجی روناکبیرانی ڕاکێشا .

(۲٦) **«بانگ کورد»**، بەغدا، ژمارە سێ. ۱۳۳۲ (۱۹۱٤)، ل ٦۸ - ٦۹ .

(۲۷) ڕێی تێ دەچێ شیعری حاجی قادری کۆیی بێ، بەڵام نە لە دیوانە بڵاوکراوەکانی حاجیدا ئەو شیعرە هەیە، نە لە بەرهەمانەدا کە لە سەر حاجی نووسراون.
(سەرنجی هەموولایەک بۆ ئەوە ڕادەکێشم، کە ئەو شعرە هی «عارف سائیب»ە). عەبدوڵڵا زەنگەنە

(۲۸) **«بانگ کورد»**، ژمارە سێ، ۱۳۳۲(۱۹۱٤)، ل ٦۹ - ۷۰ .

پڕیشکی بزووتنەوەی ڕووناکی خوازیی کوردی وڵاتی عوسمانی لەو قۆناغەدا لە ڕێگەی بەدرخانییەکانەوە گەیشتە کوردستانی ئێرانیش. عەبدولڕەزاق بەدرخان لەم بوارەدا شوێنی تایبەتی خۆی هەیە، ئەو تۆوی ڕووناکی خوازیی بەدرخانییەکانی گواستەوە ناوچەی خۆی و دەوروبەری، ئەمەیش لە ڕووی هاوچارەنووسییەوە بایەخی مێژوویی گەورەی خۆی هەیە.

عەبدولڕەزاق بەدرخان کە سەردارێکی زۆر چالاک و دووربین و مەفتونی پێشکەوتنی ئەوروپاییەکان بوو[۲۹] دروست بایەخی خوێندەواریی دەنرخاند، لە کاری ڕۆژانەیدا بایەخی تایبەتیی دەدایێ. ساڵی **۱۹۱۳** لە شاری خۆی لەسەر ئەرکی خۆی و پارەی کۆکراوەی خەڵک یەکەم قوتابخانەی کوردو کۆمەڵێکی ڕووناکبیریی کوردیی دامەزراند. هەر ئەو یەکەم کەس بوو بیری لە دانانی ئەلفبای کوردی یە پیتی لاتینی یا سلاڤی کردەوە[۳۰].

بەم جۆرە لەو قۆناغەی مێژووییەدا کە دەکەویتە نێوانی ناوەندی سەدەی نۆزدەمین و سەرەتای دەست پێکردنی جەنگی یەکەمی جیهانەوە بزوتنەوەی ڕووناکی خوازی لە ناو کوردا سەری هەڵداو چەند هەنگاوێکی باشی بەرەو پێش نا، بێ ئەوەی بگاتە ئاستی ڕێکخستن و ئەنجامدانی کاری بە کۆمەڵ[۳۱]، سەرجەمی دروشمەکانی ئاوات و خۆزگەو ئامۆژگاری بوون، بەڵام، بێ گومان، نیشانەو بەڵگەی سەرەتای وریابوونەوەی کوردیش بوون. دوای تەواوبوونی جەنگی یەکەمی جیهانی قۆناغێکی نوێ لەم بوارەدا دەست پێدەکات.

---

(۲۹) بەڵگەنامە ڕووسییەکان پڕن لە زانیاریی بایەخدارو دەگمەن لەم بارەیەوە .

(۳۰) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە: **الدکتور کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی، ترجمة محمد الملا عبدالکریم المدرس،** الطبعة الثانیة، بغداد، ۱۹۸٤، ص ٥۰، ٦٤، ۱۰۲ - ۱۰٤، ۳٥۹.

(۳۱) شێوازی ڕێکخستن تا ڕادەیەک تەنها بە کارەکانی عەبدولڕەزاق بەدرخانەوە دیارن، ئەوانیش لە مەودایەکی تەسکدا بوون.

بابەتی دووەم*

بایەخی «خۆیبوون»و گەورەیی مەسەلەی کورد لە شەش بەڵگەنامەی نهێنیدا

سەرەتا:

دامەزراندنی **«کۆمەڵەی خۆیبوون»** بەر لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٧ وەرچەرخانێکی دیارە لە مێژووی ڕێکخراوە سیاسیەکانی کوردستاندا چ لە رووی پرۆگرام و پێڕەوی ناوخۆیەوە، یا لە رووی سروشت و ئاستی تێگەیشتن و پلەی خوێندەواری رابەرانی و رابوردووی خۆیان و باووباپیرانیان و بنەماڵەیان لە کۆڕی خەباتی کوردایەتیدا، چ

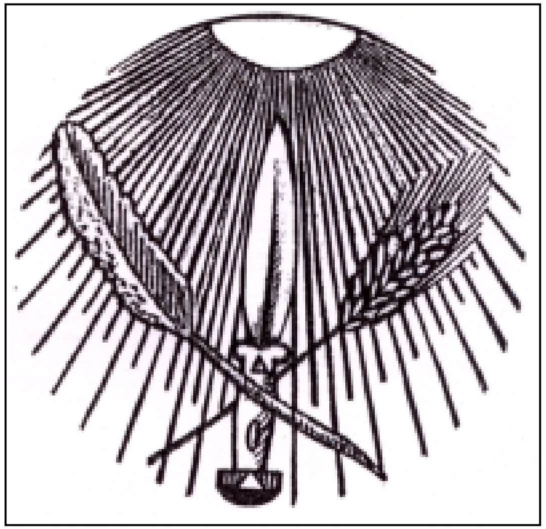

دروشمی خۆیبوون

(*) لە ژمارە (١٣٨)ی گۆڤاری **«رۆشنبیری نوێ»**ی ساڵی ١٩٩٦دا بڵاوکراوەتەوە.

لە شێوازی کاروتێکۆشانیدا، کەچی لەگەڵ ئەوەش تاوەکو ئێستە شتێکی ئەوتۆ دەربارەی **«خۆیبوون»** وەک ڕێکخراوێک و ئەنجامەکانی دامەزراندنی و کەموکورتییەکانی و گەلێک رووی تری پێویستی نەنووسراوە، **وێڕای ئەوەی چەند لایەنێکی مێژوویی ئەو ڕێکخراوە سەروبن کراوەو ئەویش تۆمەتی ئەوەی دراوەتە پاڵ گوایە دەستنێژی ئینگلیز و فەرەنسەییەکان بووە، ئەو تۆمەتەی کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکان تورکەکان بەڕاست و بە چەپدا بڵاویان دەکردەوە و دوای ئەوان مێژوونوسان قۆستیانەوە، بێ تەتەڵەکردن و لێکۆڵینەوەی وەک خۆی دووپاتیان کردەوە.** بەڵام دوای ئەوەی بەڵگەنامە نهێنییەکان خرانە روو زۆر لایەنی بایەخداری نەزانراوی خەباتی **«خۆیبوون»** ئاشکرابوون کە سەرجەمیان ئەو بۆچوونانە پووچەڵ دەکەنەوەو بایەخ و گەورەیی **«خۆیبوون»** وەک بەشێک لە مەسەلەی کورد ساغ دەکەنەوە. ئەمەیش بەرکولێکی مێژووی راستەقینەی ئەو ڕێکخراوە کوردستانییەیە لەبەر رۆشنایی ناوەرۆکی شەش بەڵگەنامەی نهێنیی دەگمەندا[١].

هەڵوێستی کوردی ئەمریکاو چێمبرلەنی بەریتانیاو مۆسۆلینی ئیتالیا بەرانبەر خۆیبوون

هەموان، چ ئینگلیز، چ فەرەنسەییەکان، چ سۆڤیەت و ئەوانی تریش بە وردی کەوتبونە سۆراخی هەر زانیاریەک پێوەندی بە **«خۆیبوون»**و رابەرانییەوە هەبێ کە ئەویش بۆ خۆی نیشانەی سەنگی زۆرو گەورەیی ئەو ڕێکخراوە کوردیەیە. ئینگلیزەکان بە پیشەی خۆیان هەنگاو بە هەنگاو تاقیبی **«خۆیبوون»**یان دەکرد، بۆیەکا بە صەدان و بە صەدان بەڵگەنامەی بایەخدار لە فایلە تایبەتیەکانیاندا دەربارەی هەڵگیراوە. یەکێک لەو بەڵگەنامانە بریتییە لە راپۆرتێکی چوار لاپەرەیی کۆنسولی بەریتانی لە شاری دیترۆیتی سەر بە ویلایەتی میشیگەنی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا جۆن کامیرۆن کە رۆژی هەژدەی نیسانی ١٩٢٩ بەپەلە

(١) ژمارەی ئەو بەڵگەنامانەی بۆ نووسینی ئەم وتارە بەکارهێنراون لەشەش بەڵگەنامە زۆرترە، بەڵام دەقی ناوەرۆکی تەنها شەشیانمان لەم وتارەدا پێشکەش کردووە بۆیە ئەو سەرناوەمان بۆی هەڵبژاردووە.

ناردوویە بۆ ئۆستن چێمبرلەنی[٢] وەزیری هەندەرانی بەریتانیا لە لەندەن[٣]. ئەوە خۆی لە خۆیدا بەڵگەیەکی ئاشکرای بایەخ پێدانی دەوڵەتە گەورەکانە چ بە **«خۆیبوون»**و چ بە مەسەلەی کورد پێکرا، ئەوساکە هێشتا دەوڵەتێک لە ئارادا نەبوو بتوانێ لە رۆژهەلاتی نزیک و ناوەڕاست و لە زۆر مەڵەندی تری جیهاندا شان لە شانی بەریتانیای گەورەبدات. چێمبرلەن بۆ خۆیشی سیاسەتمەدارێکی گەورەو ناسراوی ئەو رۆژگارەی بەریتانیاو سەرجەمی گێتی بوو، ئەو لە ساڵی **١٨٩٢**وە ببووە ئەندامی پەرلەمان و لە ساڵی **١٩٠٣**وە تاوەکو کۆچی دوایی لەساڵی **١٩٣٧**دا چەند جارێک بووە وەزیری دارایی و کاروباری هیندستان و دەریاو هەندەران . ئەوەش ئاشکرایە کە تەنها ئەو مەسەلانەی بایەخی تایبەتییان هەیە دەکرێنە راپۆرتی نهێنی و دەخرێنە بەردەستی خودی وەزیری هەندەران.

بە پێی پوختەی ناوەرۆکی بەڵگەنامەکە سورەیا بەدرخانی براگەورەی جەلادەت و دکتۆر کامەران بەدرخان، کەوا دیارە سەرۆکی **«خۆیبوون»** بووە، حەوت مانگی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بردۆتە سەر، لە ناوەندی تەشرینی یەکەمی ساڵی**١٩٢٨**وە تاوەکو ناوەندی نیسانی ساڵی **١٩٢٩**. سورەیا بەدرخان لەو ماوە دوورودرێژەدا بۆ کاروباری **«خۆیبوون»** بە ناو کوردی ئەمەریکادا گەڕاوە کە بەپێی راپۆرتەکە ئەوساکە ژمارەیان خۆی داوە لە دە تا دوانزە هەزار کەس. سەیر ئەوەیە ئەو کوردانە هەموو ساڵێک پەنجا تا شەست هەزار دۆلاریان بە پیتاک لە ناو خۆیاندا کۆکردۆتەوەو بە ئەوپەڕی کورتبینییەوە داویانەتە مستەفا کەمال ئەتاتورک. رەنگبێ ئەو کارە لەسەرەتای بزووتنەوەی کەمالیەکاندا رەوا بووبێ، بەڵام دوای ئەوەی هێزەکانی تورکیا ساڵی**١٩٢٥**کوردستانیان لە خوێندا نقوم کرد ئیتر هیچ پاساوێک لە ئارادا نەما ئەو کوردانە بە مفتی پارەیەکی وا زۆر بدەنە دەست رابەرێکی وەک مستەفا کەمال کە تا ئەو رۆژگارە کەس لە مێژوودا بە رادەی ئەو

(٢) لەو رۆژگارەدا لە بەریتانیا دوو سیاسەتمەداری بەناوبانگ بەناوی چێمبرلەنەوە هەبوو، ئەوی تریان نێڤیل چێمبرلەنە(١٨٦٩-١٩٤٠)ە، ئەویش چەند جارێک بووە وەزیرو لەساڵی **١٩٣٧**یشەوە تاکۆچی دوایی بووە سەرەک وەزیران.

(3) Public Record Office,Air 23/415,X/M04583,Kurdish Nationalist Movement 18.4.1929-13.12.1929, British Consulate, Detroit, Michigan,18th April,No.21,Confidential, To:Sir Austen Chamberlain, His Magesty s Principal

سورەیا بەدرخان

دوژمنایەتی کوردو کوردایەتیی نەکردبوو.

هەر چۆن بێ سورەیا بەدرخان بە یاریدەی گریگۆر ڤارتانیان، کە دوایی باسی ئەویش دەکەین، کوردی ئەمەریکای قایل کردووە بدەنە پاڵ **«کۆمەڵەی خۆیبوون»**و ئیتر ئەو پارەیە نەنێرن بۆ مستەفا کەمال و بیدەنە **«خۆیبوون»**، ئەوان بڕیار دەدەن لەوەدوا حەفتانە یەکی دۆلارێک لە کرێی رۆژانەیانی بۆ تەرخان بکەن. ئەو راستییە بایەخدارە یەکێک لە گرێکوێرەکانی **«خۆیبوون»**مان بۆ دەکاتەوە کە پێوەندیی بە داهاتی ماڵیی ئەو کۆمەڵەیەوە هەیە. چالاکیەکانی **«خۆیبوون»**و هات و چۆی رابەرانی و جێبەجێ کردنی نەخشە بەرفراوانەکانی پێویستیان بەپارەو دەرامەت بوو، ئەوەی ناحەزانی **«خۆیبوون»** قۆستبوویانەوەو دەیانویست بەو بیانووەوە تۆمەتی نۆکەرایەتی رۆژئاوای بدەنە پاڵ.

وا دیارە کوردەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەوساوە بوونەتە

پاڵپشتێکی گەورەی **«خۆیبوون»**. شایەنی باسە دوکتۆر بلەچ شێرکۆ، کە نازناوی سورەیا بەدرخان خۆیەتی، لەسەر بەرگی پشتەوەی ئەو کتێبەی کە بەناوی **«القضیة الکردیة»**وە ساڵی ١٩٣٠ بلاوی کردۆتەوە وێنەی یەکێک لەو کۆبوونەوانەی پەخش کردووە کە لە ڕۆژانی گەشتەکەیدا بۆ ئەمەریکا لە دیترۆیت سازی کردووە[٤].

دەیان لەو بەڵگەنامانەی تاوەکو ئێستە من دیومن بەوردی ئەوەمان بۆ روون دەکەنەوە چۆن ئەرمەن بە گەرمی هاریکاریی رابەرانی کوردیان کردووە بۆ دامەزراندنی **«کۆمەڵەی خۆیبوون»**و پەرەپێدانی چالاکییەکانی کە هەڵبەت ئەوانیش مەبەستیان بوو تورکیا بشلەقێنن. راپۆرتەکەی کۆنسولی بەریتانیش لە دیترۆیت جۆن کامیرۆن بێ ئەوەی مەبەستیبێ ئەم راستییەی لە سێ خاڵدا بۆ تۆمار کردووین، یەکەمیان دەربارەی گریگۆر ڤارتانیانە کەوا دیارە رابەرێکی ئەرمەنیی چالاک بووە و ئەوساکە ئەندامی **«لیژنەی فریاگوزاری ئەرمەن»**[٥]بووە لە هەندەران . گریگۆر ڤارتانیان ئەو ماوە دوورو درێژە لەگەڵ سورەیا بەدرخاندا لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا شارەوشاری کردووە، لەگەڵیشی چۆتە لەندەن و رۆماو ئەڤینا و پاریس و شوێنی تر. خاڵی دووەمیشیان بەشداری کردنی ئەرمەنی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە لەو پیتاکانەدا کە سورەیا بەدرخان و ڤارتانیان بۆ پشتیوانی **«خۆیبوون»** لەوێ سازیان کردبوون. دوا خاڵیش ئەوەیە کە دوکتۆر تۆماس مزەردیچیانی ئەرمەنی بەشی هەرە زۆری زانیارییە دەگمەنەکانی ناو راپۆرتەکەی بە کۆنسوڵی بەریتانی لەدیترۆیت راگەیاندووە تا ئەویش بیانگەیێنێتە لەندەن. مزەردیچیان کە بە تۆماس ئەفەندی شۆرەتی دەرکردبوو، بەر لە جەنگی یەکەمی جیهان جێگری کۆنسوڵی بەریتانی بووە لە دیاربەکرو هەر لەوساوە جنسییەی بەریتانی وەرگرتووە.

بەپێی ئەو زانیاریانەی تاوەکو ئێستە لەسەر **«کۆمەڵەی خۆیبوون»** کۆم کردوونەتەوە وا دەردەکەوێ رابەرانی ئەو رێکخراوە حەزیان کردبێ جۆرە پێوەندییەکیان لەگەڵ ولاتی شورەویدا هەبێ و هەوڵی زۆریان بۆ جێبەجێ کردنی ئەو

Secretary of State for Foreign Affairs, London, England.

(٤) الدکتور بلەچ شیرکو، القضیة الکردیة. ماضي الکرد وحاضرهم،القاهرة، ١٩٣٠.

(٥) واتە **«لجنة اغاثة الارمن في الخارج»** کە دەمێک ساڵ بوو بۆ یاریدەی ئەرمەنە ئاوارەکان دامەزرابوو، لقی لە زۆر ولات هەبوو.

ویستەیان داوە کە ئینگلیزەکان جارەهای جار لە بەڵگەنامە نهێنی یەکانی خۆیاندا باسیان کردووە و بە وردی کەوتونەتە سۆراخی هەواڵەکانی کە بە دڵ پێیان سەغڵەت بوون. ناوەرۆکی بەڵگەنامەکەی ئیمرۆمان هیچ جۆرە گومانێک لەوەدا ناهێڵێتەوە کە سۆڤیەتیەکانیش ویستوویانە لە نزیکەوە پێوەندییان لەگەڵ **«خۆیبوون»**دا هەبێ. ئەوانیش وەک ئینگلیزو فەرەنسەیی و لایەنەکانی تر بە پەرۆشەوە کەوتوونەتە سۆراخی جم و جۆڵ و چالاکییەکانی، تومەس، وەک راپۆرتەکە بە وردی باسی دەکات، ڤارتانیان پیاوی سۆڤیەت بووە، تەنانەت ماڵیشی لە یەریڤانی پایتەختی کۆماری ئەرمەنستانی شورەوی بووە کە ئینگلیزەکان ئێدرێسی تەواویان دەسکەوتووە.

لەوەیش گرنگتر ئەوەیە کە بەپێی هەمان راپۆرتی رۆژی نۆزدەی نیسانی ١٩٢٩بەر لەوەی سورەیا بەدرخان لە نیویۆرکەوە بە پاپۆر بچێ بۆ لەندەن نوێنەری ولاتی شورەوی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا[٦] لەگەڵ ئەو و ڤارتانیان کۆبۆتەوە.

ئەم دوو راستییە بایەخدارەی ناو راپۆرتە نهێنیەکەی کۆنسوڵی بەریتانی لە دیترۆیت هەمان کات وەلامێکی دەمکوتکەرە بۆ ئەو رۆژهەلاتناسە سۆڤیەتیانەی کە لە هەموان زیاتر تۆمەتی نۆکەرێتیان دەدایە پاڵ **«خۆیبوون»** کە بێ گومان وەک رێکخراوێکی لە دونیا گەیشتوو هەوڵی دەدا پێوەندی لەگەڵ هەمواندا هەبێ – چ فەرەنسا، چ بەریتانیا، چ شورەوی، چ ئیتالیا و یۆنان، چ عیراق و ئیران وسوریاو لایەنی تریش، بەلام ئەو ولاتانە ئامادە نەبوون ئاوڕی تەواو لە **«خۆیبوون»** بدەنەوە لەبەر ئەوەی هیچ کامێکیان نەیدەویست لەو رۆژگارەدا کێشەی کورد بکاتە بار بەسەر خۆیەوە کەبارێکی زۆر گران بوو، زۆر دەکەوت لەسەر ئەو لایەنەی بیویستایە دەستی یاریدەی بۆ درێژ بکات. ئەوەی جێی داخە سۆڤیەتیەکان لە رۆژگاری خۆیاندا دەرفەتیان نەئەدا کەس توخنی بەڵگەنامە نهێنیەکانیان بکەوێ، ئەگینا رۆژهەلاتناسانی سۆڤیەت زۆر لێهاتوو بوون و هەروا بە ئاسانی نەدەکەوتنە هەڵەی مێژوویی گەورەی وەک ئەو هەلانەی دەربارەی بزووتنەوەی نیشتمانی کورد تێی

(٦) ئەوساکە هێشتا ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دانی نەنابوو بە ولاتی شوورەویدا، لەبەر ئەوە هەر یەکەیان نوێنەرێکی بالایان لای ئەوی تریان هەبوو بۆ راپەراندنی کاروباری خەڵکی و سەرپەرشتی کردنی پێوەندیی ئابووری نێوان هەردوولایان .

کەوتن.

هەر لەم بوارەدا راپۆرتەکەی جۆن کامیرۆن دوو خاڵی بێ ئەندازە بایەخداری نەزانراوی تری بۆ تۆمار کردووین، یەکەمیان دەربارەی دەعوەتنامەی مۆسۆلینییە بۆ سورەیا بەدرخان کە بۆ ماوەی پازدە رۆژ لەسەر حسێبی حوکمەتی ئیتالیا بەر لەوەی بێتە ئەمەریکا چۆتە رۆمای پایتەختی ئەو وڵاتە و وادیارە لەوێ لەگەڵ خودی مۆسۆلینیدا کۆبۆتەوەو لە ئەنجامدا گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی کە ڕابەری ئیتالیای فاشی ئامادەیە یاریدەی کورد بدات. ئەم لایەنەی راپۆتەکەش، کە دیسان گەورەیی **«خۆیبوون»**و مەسەلەی کورد پێکرا دەردەبڕێ، کەمێک پێویستی بە لێدوان و لێکدانەوەیە.

بنیتۆ مۆسۆلینی (١٨٨٣-١٩٤٥)دامەزرێنەری **«پارتی فاشی»**یە کە لە کۆتایی تەشرینی یەکەمی ساڵی **١٩٢٢** وە دەستەڵاتی لە ئیتالیا گرتە دەست، پیاوێکی زۆرزان، پیلانگێری وەک خۆی کەم بوو، هەر لە سەرەتاوە چاوی بڕیبووە ناوچەکانی بەڵکان و دانوب و باکووری ئەفەریقا و شوێنی تر، زۆریش بە پەرۆش بوو دەریای ناوەڕاست بخاتە ژێر ڕکێفی ئیتالیاوە، تەنانەت فاشییەکان لەنەخشەو نووسینەکانی خۆیاندا بە دەستووری ڕۆمانە کۆنەکان هەر بە **«دەریاکەمان»** (بحرنا) ناوی دەریای سپیی ناوەڕاستیان دەهێنا. لێرە دا مەترسی سیاسەتی فاشیبەکانی ئیتالیا تورکیاشی دەگرتەوە، ئەوەی مستەفا کەمال لەو رۆژانەدا هەزارو یەک حیسابی بۆ دەکرد، تەنانەت یەکێک لەو هۆ سەرەکییانەی پاڵی پێوەنا بۆ بەستنی **«پەیمانی سەعد ئاباد»** ناکۆکی تورکیا و ئیتالیا بوو، مستەفا کەمال بە پێویستی دەزانی پشتی خۆی بەو پەیمانە قایم بکات، هەر لە بەر ئەوەش هەوڵی دا بەریتانیاو شورەوی لە **«سەعد ئاباد»**دا بەشدار بن. وادیارە مۆسۆلینیش پێی وابوو دەتوانێ لە ڕێگەی قووڵ کردنەوەی کێشەی کوردەوە گورزێک لە توانای تورکیا بووەشێنی و لەبەردەم ئیتالیادا لاوازی بکات . هەڵبەت لەبەر ئەم هۆیە بووە کە مۆسۆلینی بایەخی داوە بە **«کۆمەڵەی خۆیبوون»**و بە تایبەتی داوەتی سورەیا بەدرخانی کردووە بچێتە رۆما. بێ گومان دۆسییە تایبەتییەکانی ئیتالیای فاشی دەبێ زانیاریی بەکەڵکیان لەم بارەیەوە تێدا هەڵگیرابێ.

خاڵی دووەمیان باسی داوەتنامەیەکی ترە کە لە سەرەک وەزیرانی یۆنانەوە ئێلیێفتێریۆس ڤێنیزێلۆسەوە ئاراستەی سورەیا بەدرخان کراوە بۆ ئەوەی دوای تەواوبوونی گەشتەکەی لە ئەمەریکا سەر لە ئەثینا بدات. راستە یۆنان هەمیشە بە هەست لەگەڵ کوردا بووە، چونکە ئەویش کاتی خۆی کەمی بەدەست عوسمانییەکانەوە نەچێشت و دوای ئەوەیش لە رۆژگاری کەمالییەکانەوە تاوەکو ئێستە ناکۆکی و دووبەرەکی و شەڕوشۆڕ لە نێوان تورکیاو یۆناندا هەر بەردەوام بوون و دیارە تا دەمارگرژیی نەتەوەیی هەردوولا و تایبەت تڕو فیز خۆبەزلزانینی تورکەکان لەئارادا بمێنێ ئەوانیش هەر بەردەوام دەبن، بەڵام بەر لەو بانگهێشتنەی ڤێنیزێلۆس هیچ کاتێک رابەرانی یۆنان ئاوڕێکی وایان لە کورد نەداوەتەوە. دەبێ ئەوەیش بڵێین کە ڤێنینزێلۆس لەو قۆناغەدا گەورەترین سیاسەتمەداری یۆنان و یەکێک لە پیاوە سیاسییە ناسراوەکانی ئەوروپا بوو، لە ساڵی ١٩١٠وە تا ساڵی ١٩٣٣ پێنج جار بووە سەرەک وەزیرانی وڵاتەکەی .

بەر لەوەی گەشتەکەمان لەگەڵ **«خۆیبوون»** و سورەیا بەدرخاندا تەواو بکەین جارێکا با بێنە سەر خودی راپۆرتەکەی جۆن کامیرۆنی کۆنسۆلی بەریتانیا لە دیترۆت بۆ وەزیری هەندەرانی وڵاتەکەی ئۆستن چێمبرلەن کە ئەمە تەواوی دەقەکەیەتی:

«کۆنسوڵخانەی بەریتانی، دیترۆیت، میشیگەن،
١٨ی نیسانی ١٩٢٩، ژمارە :٢١،
نهێنی،

بۆ :سێر ئۆستن چێمبرلەن (لەگەڵ میداڵ و ناونیشانەکانی) وەزیری سەرەکی و هەندەرانی حوکومەتی خاوەن شکۆ، لەندەن، ئینگلتەرا. ئەزبەنی[٧] **خۆم بە شەرەفمەند دەزانم ئاگادارتان بکەم لەوەی میری کورد سورەیا بەدرخان، سەرۆکی هۆزی بۆتان کە نیشتەجێی(مەڵبەندی) نێوان چۆمی بۆتان و ورمێیەو**[٨] **کەماوەی حەوت مانگی رابوردوو لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو لە کۆتاییدا لە دیترۆیت**

(٧) ئەزبەنی بەمانای سێری ئینگلیزی دێ **(ئەز یا من بەندەی تۆم)**.
(٨) لە هەندێ شوێنی راپۆرتەکەدا بە دەسخەتێکی جوان یەکێک جاروبار تێبینی خۆی دەربارەی زانیارییەکانی ناو راپۆرتەکە نووسیوە، وای بۆ دەچم ئەو تێبینییانە یا هی سێر گیلبەرت کلایتۆنی

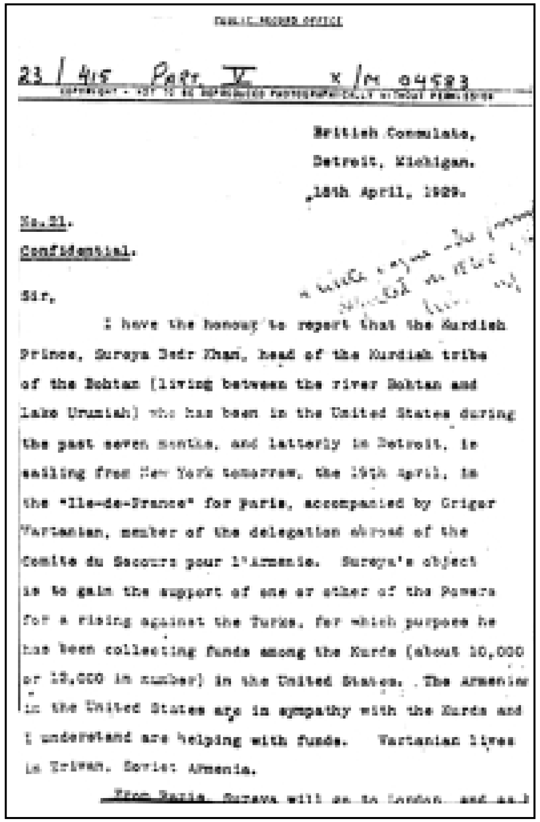

PUBLIC RECORD OFFICE

23 / 415 Part V x / M 04593

British Consulate,
Detroit, Michigan.
18th April, 1929.

No. 21.
Confidential.

Sir,

I have the honour to report that the Kurdish Prince, Suraya Bedr Khan, head of the Kurdish tribe of the Bohtan (living between the river Bohtan and Lake Urumiah) who has been in the United States during the past seven months, and latterly in Detroit, is sailing from New York tomorrow, the 19th April, in the "Ile-de-France" for Paris, accompanied by Grigor Vartanian, member of the delegation abroad of the Comite du Secours pour l'Armenie. Suraya's object is to gain the support of one or other of the Powers for a rising against the Turks, for which purpose he has been collecting funds among the Kurds (about 10,000 or 12,000 in number) in the United States. The Armenians in the United States are in sympathy with the Kurds and I understand are helping with funds. Vartanian lives in Erivan, Soviet Armenia.

From Paris, Suraya will go to London, and as I

بوو، سبەینێ، نۆزدەی نیسان، لە نیویۆرکەوە بە ڕێگەی دەریادا بە پاپۆڕی «ئیلی دێ فرانس» بەرەو پاریس پێکرا لەگەڵ گریگۆر ڤارتانیان ئەندامی وەفدی کۆمیتەی فریاگوزاری ئەرمەن لە هەندەران[٩] دەکەونە ڕێ. سورەیا بەدرخان دەیەوێ پشتگیری دەوڵەتێک لە دەوڵەتان وەدەست بێنێ بۆ بەرپا کردنی ڕاپەڕینێک دژی تورکەکان. هەر بۆ ئەو مەبەستەش خەریکی پیتاک بوولە ناو کوردەکاندا کە ژمارەیان لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەگاتە نزیکەی دە تا دوانزە هەزار کەس. ئەو

نوێنەری باڵای بەریتانیا لە عیراق، یا هی کاپتەن ڤیڤیان هۆڵتی سکرتێری بن، لێرەدا لە تەنیشت باسی هۆزی بۆتانەوە بەدەستخەت نووسراوە: **«زۆر روون نییە، ساڵی ١٨٤٠ ئەو بنەماڵەیە گوێزرایەوە، هۆزەکەشیان تێکشکێنرا».**

(٩) ناوی کۆمیتەکە لە بەڵگەنامەکەدا بە زمانی فەرەنسی بەم جۆرە نووسراوە: "Comite du Secours Pour l Armenie"

ئەرمەنیانەش کە لەوڵاتە یەکگرتووەکان دەژین هەستیارن بەرانبەر کوردو وەک زانیومە بەپارە یاریدەیان دەدەن .ڤارتانیان لە یەریڤان، لە ئەرمینیای سۆڤیەتی دەژی. سورەیا لە پاریسەوە دەچێتە لەندەن، دوور نییە ئاڵوگۆڕ لەپلانی گەشتەکەیدا بکات، لەوانەیە پێویست بێ بزانرێ ئەو ئاڵ وگۆڕانە ئێستە چین» .

سەرچاوەی زانیارییەکانم دوکتۆر ک.م.تۆماسە کە هاوڵاتییەکی بەریتانییە بە تەجەنوس و بەر لە جەنگ[١٠]جێگری کۆنسوڵی بەریتانیا بوو لە دیاربەکر، لەکاتی جەنگیشدا، وەک زانیومە، لای جەنەراڵ دیدس وکۆلۆنێل لۆرانس و[١١]دەستەی ئەرکانی جەنەرال ئەلینی وەک **(تۆماس ئەفەندی)** لە میسر ناسراوبوو. دوکتۆر تۆماس سەرۆکایەتی هۆزێکی ئەرمەنی لە باوباپیرانییەوە بۆماوەتەوە، ئەو هۆزە دراوسێی کورد و پێوەندی پێوەیان دۆستانە بوو، بەڵام تورکەکان لە ناویان برد. ئەوە چەند ساڵێکە دوکتۆر تۆماس لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەژی، من وا دەچێ بۆ نزیکەی چوارساڵ لە دیترۆیت دەیناسم، کەمێکیش یاریدەم داوە بۆ ئەوەی کێشەی خۆی و ئەرمەنەکانی تر بگەیەنمە ئەو کۆمیتە نێو دەوڵەتییەی لە ئەستەموول دەڕوانێتە ئەو داوای تەعویزانەی دژی تورکەکان پێشکەشی کراون . ئەمەی لای خوارەوە پوختەی ڕاگەیاندنەکەیەتی بەو جۆرەی بە خۆمی گوتووە:

سورەیا لەلایەن **«خۆیبوون»** ، واتە کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردانەوە نێردراوە، بۆ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. کوردی ئەم وڵاتە هەموو ساڵێک ٥٠ هەزار تا ٦٠ هەزار دۆلاریان دەنارد بۆ مستەفا کەمال، بەڵام سورەیا قەناعەتی گۆڕیون و وای لێ کردوون روو بکەنە سەربەخۆیی **(کورد)** و بڕیاریان داوە هەر یەکەیان هەفتەی دۆلارێک بدەن بۆ ئەوەی بدرێ بە **«خۆیبوون»**و بە کردار لەماوەی چوار مانگی رابردوودا ئەمەیان ئەنجام داوە، بەوکارەشیان هەموویان بوونەتە ئەندامی سوێند خواردووی ئەو کۆمەڵەیە. کاتێک سورەیا بە ڕێگەوە بوو بۆ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا مۆسۆلینی داوەتی کردو پازدە ڕۆژی بە میوانی لای ئەو لە ڕۆما بردەسەر، ئەو (واتە سورەیا بەدرخان) گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی کە مۆسۆلینی حەز دەکات یاریدەی کورد بدات .ڤێنیزێلۆسیش داوەتی کردووە لە ڕێگەی گەڕانەوەیەوە **(لە**

(١٠) مەبەستی جەنگی یەکەمی جیهانە.
(١١) مەبەستی لۆرانسی بەناوبانگە کە هەر بە لۆرانسی عەرەب ناو دەبرێ.

ولاَتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە) سەری ئەثینا بدات. لە موسڵ بەپێی قسەی دوکتۆر تۆماس، رێگەی کارکردن نەدراوەتە **«خۆیبوون»**، بەڵام لە حەڵەب فەرەنسەییەکان رێگەیان داوەتێ. حوکمەتی رووسیای سۆڤیەتیش حەز دەکات پێوەندیی هەبێ پێیانەوە **(واتە رابەرانی خۆیبوون)**، نوێنەری سۆڤیەتی لە نیویۆرک تەرتیبی بینینی **(سورەیا بەدرخانی)** کردووە بۆ سبەی بەیانی بەر لەوەی لە رێگەی دەریاوە بکەوێتە رێ.

هۆزی بابانی کورد لە ئێران[١٢] لایەنگرن **(واتە لایەنگری خۆیبوونن)**. حوکمەتی رووسی داوای لە ڤارتانیان کردووە کە بەردەوام بێ لە پێوەندی کردنیدا بە کوردەکانەوەو هەوڵ بدات رێککەوتننامەیەک ساز بکات لە نێوان ئەوان و حوکمەتی رووسیادا. ئەمەش ئەدرەسییە(ئەدرەسی ڤارتانیان):

لە رێگەی بەرلینەوە بۆ مۆسکۆ، یەریڤان ئەرمێنیای سۆڤیەتی، قەوقاس.

ژمارەی شەقام زانیاریی تر**(دەربارەی ئەدرەسەکە)** بە زمانی ئەرمەنی بەسەر نامەکەوە نووسێنراوە.

ڤارتانیان دەیەوێ دوکتۆر تۆماس بچێ بۆ یەریڤان و لەوێوە بۆ مۆسکۆ. لە وەڵامدا دوکتۆر تۆماس گوتوویە کە ئەو هاووڵاتی بەریتانییەو ناتوانێ بێ پرسی حوکمەتی بەریتانی هیچ بکات.

زۆر گرنگە سورەیا دەبێ هەتاهەتایە نەزانێ دوکتۆر تۆماس ئەم زانیاریانەی راگەیاندووە، ئەمە مەرجی دوکتۆر تۆماس خۆیەتی. بەپێی قسەی سورەیا کورد دەتوانن ١٥٠ هەزار کەس کۆبکەنەوە **(بۆ راپەڕین)**بە رابەری ئەفسەرانی پێشووی **(ناو لەشکری تورک)** کە چەند جەنەراڵێکیان لەگەڵدایە، ئەوەی ئەوان پێویستیان پێیەتی بریتیە تەنها لە تفاق و تەجهیزات[١٣].

سورەیا نامەیەکی لە **«خۆیبوون»**ەوە بۆ هاتووە کە لە حەڵەبەوە بۆی نێردراوە،

(١٢) لەم شوێنەی ڕاپۆرتەکەشدا بە دەسخەت نووسراوە **«هۆزێکی وا نییە»**، ڕاستیشە چونکە بابانەکان لە دەمێکەوە لە پێوەندیی هۆزایەتی قوتار بوبون و ببوونە بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداری ناسراو.

(١٣) دیسان لێرەدا تێبینییەکی زۆر ورد بە دەسخەت نووسراوە کە ئەمە دەقی یە: **«هەروەها ڕابەرێک»**، واتە کورد سەرباری تفاق و تەجهیزات پێویستیان بە ڕابەرێکی لێهاتووشە، شایانی وتنە خاوەنی ئەو تێبینییە نیشانەیەکی تەئکیدیشی داناوە(واتە!) بۆ چەسپ کردنی بۆچوونە دروستەکەی.

نامەکە باسی ئەوە دەکات چۆن تورکەکان خەریکن خۆیان بۆ هێرش ئامادە دەکەن، کوردیش ئامادەی بەرگرین و داوای لێ دەکەن ئەوی پێی دەکرێ لە لەندەن و لە پاریس درێغیی لێ نەکات. سورەیا لە نیویۆرک کتێبێکی لەسەر مەسەلەی کورد بڵاوکردۆتەوە، دوکتۆر تۆماس سبەینێ دانەیەکیم بۆ دێنێ و منیش بۆتانی دەنێرم. بەڵام هەرچی ئەم راپۆرتەمە ئیمشەو بە فڕۆکە رەوانەی دەکەم، دەمەوێ فریای بخەم لەگەڵ بێرینگاریادا بینێرم[١٤]، دڵنیام راپۆرتەکەم بەر لە گەیشتنی سورەیا دەگاتە لەندەن.

دوکتۆر تۆماس دەڵێ ئەو لەپێناوی حوکمەتی بەریتانیادا ئامادەیە **«بۆ هەموو شوێنێک»** بچێ. تەمەنی شەست و پێنج حەفتاساڵان دەبێ، بەڵام هێشتا زۆر گورج و گۆڵ و وریایە، هەڵبەت بێ ئەوەی بیەڵم هەست پێبکات خۆم وا لێ کرد کە من هەر هیچ ئاگام لە سیاسەتی حوکمەتی خاوەن شکۆ نییە و نازانم ئەو سیاسەتە چۆن دەبێ لەم بوارەدا[١٥]. ناوی تەواوی دوکتۆر تۆماس بە ئەرمەنی بەم جۆرەیە: تۆماس ک.مزەردیچیان، دوور نییە ئەوکاتەی جێگری کۆنسوڵی بەریتانی بووە لە دیاربەکر بەو ناوەوە ناسرابێ، بەڵام ئێستا ناتوانم بە دڵنیاییەوە وا بڵێم، ئەوەندە هەیە لەکاتی جەنگدا لە میسر تۆماس ئەفەندییان پێ دەگوت.

شەرەفمەند دەبم، ئەزبەنی، نۆکەری هەرە دڵسۆزو ئەلقە لەگوێتان بم. ئیمزا جۆن کامیرۆن[١٦].

(١٤) ئەوساکە فڕۆکەش وەک پاپۆڕ ناوی هەبوو، لە دەقی راپۆڕتەکەدا دەڵێ: دەمەوێ فریای «Berengaria»ی بخەم کە وا دیارە ناوی فڕۆکەیەکی بەریتانی بووە کە ئەو شەوە لە نیویۆرکەوە بەرەو لەندەن فڕیوە، ئەمەیش دیسان بایەخی زۆری ناوەرۆکی راپۆرتەکە نیشان دەدات، هەرچی بێرێنگاریاشە ناوی شاژنێکی ئینگلیزە، هەمان کات بێرێنگار تورسکی ناوی فەیلەسوفێکی فەرەنسییە کە سەدەی یازدەمین ژیاوە.

(١٥) دیارە مەبەستی سیاسەتی بەریتانیایە بەرانبەر مەسەلەی کورد کە بە قسەکانی جۆن کامیرۆن خۆیدا ئاشکرا دیارە ئەو زۆر باش ئاگاداری ئەو سیاسەتەیە.

(١٦) بڕوانە پەراوێزی ژمارە(٣).

سۆڤێت و «کۆمەڵەی خۆیبوون»

ئەم راپۆرتە کە هیچ سنوورێک بۆ بایەخی بەنسبەت مێژووی کوردەوە نییە ، وێنەی لێ دراوەتە چەند وەزارەت و لایەنێک و ژمارەیەکی زۆر لە باڵوێزخانەکانی بەریتانیا لە رۆماو لە ئەڤینا و پاریس و ئەنکەرە وتاران و گەلێک شوێنی تری وەک بەغدا و دیمەشق و حەلەب. وێنەکەی لای من لەسەر ئەو دانەیە گیراوەتەوە کە بەتایبەتی نێردراوە بۆ وەزارەتی فڕۆکەوانی لە لەندەن لەناو دۆسیێیەی ژمارەی ٢٣/٤١٥ ، ئێکس ئێم ,٤٥٨٣ دا هەڵگیراوە کە بریتییە لە بەشی پێنجەمی زنجیرەیەک دۆسیێیەی ئارشیڤی ئەو وەزارەتە کە لەژێر ئەم سەرناوەدا لە لەندەن هەڵگیراوە: **«بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە هەژدەی نیسانەوە تا سیازدەی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٩»**.

لە هەموو لاوە کاربەدەستانی ئینگلیز دەکەونە سۆراخی ئەو زانیارییە گرنگانەی جۆن کامیرۆنی کۆنسوڵی بەریتانیا لە دیترۆیت لە راپۆرتە نهێنییەکەی خۆیدا بۆ دیتنی ئۆستن چێمبرلەنی وەزیری هەندەرانی وڵاتەکەی تۆماری کردبوون. لە هەرشت پتر بایەخ پێدانی شوورەوی بە **«خۆیبوون»** سەرنجی راکێشاون و ئۆقرەی لێ بریبون، دەستوبرد دەکەونە تاقیبی ڤارتانیان، دەیانەوێ بزانن کێیەو چیی بووەو چی کردووە .نامەو نامەکاریی دەستپێ دەکات، زۆر نابات ئینگلیزەکان لە فایلە کۆنەکانی خۆیاندا لە بەغدا زانیارییەکی بەنرخ دەربارەی ڤارتانیان دەدۆزنەوەو یەکسەر سکرتیری نوێنەری باڵای بەریتانی لەبەغدا **(المندوب السامی)** کاپتن ڤیڤیان هۆڵتی بەناوبانگ[١٧] هێزی ئاسمانی بەریتانی لەعیراق دەربارەی ئاگادار دەکات، ئەمیش دەقی ئەو بەڵگەنامەیەیە، لەبەر بایەخی زۆری وەک خۆی بڵاوی دەکەینەوە:

«نهێنی، د. و. ژمارە : گ. و،٥٨٢٠ ، سکرتاریەتی نوینەری باڵای حوکمەتی خاوەن شکۆ لە عیراق، بەغدا، ٣١ی مایسی ١٩٢٩ .

(١٧) دەربارەی کاپتەن ڤیڤیان هۆڵت بڕوانە ئەو وتارەمان کە بە ناونیشانی **«گاڵتەو گەپ و گەمەکانی نێوان شێخ مەحمودو فڕۆکەوانە ئینگلیزەکان»***ەوە لە ژمارە ١٣٦ی ساڵی ١٩٩٥ی گۆڤاری **«رۆشنبیری نوێ»**دا بڵاومان کردۆتەوە، بە تایبەتی لاپەڕە چواردەی ئەو ژمارەیە.

(*) «ئاماژەیە بۆ بابەتی سێیەمی بەشی یەکەمی ئەم کتێبە کە لە ل(٣٣،٨٩)دا دەیخوێنیتەوە- **عەبدوڵڵا زەنگەنە**» .

بۆ سەرهەنگی فڕۆکەوان رۆبەرت جۆپ-سلەید (لەگەڵ میدالەکەی)، بنکەی هێزی ئاسمانی، هنێدی[١٨] نیشانە بە یادداشتی ژمارە گ.و. ٥٤٧٠،ی رۆژی ٢٢ی مایسی ١٩٢٩ی سکرتاریەت. لەناو فایلەکانماندا ئەوەم دۆزیەوە کە شوباتی ساڵی ١٩٢٢مولحەقی سەربازیی بەریتانی لەتاران پێی راگەیاندووین کە رۆتشتێینی وەزیری موفەوەزی ئەوسای یەکێتی سۆڤیەت (لەئێران) وەکیلێکی ئەرمەنی بەناوی رایزامبێکۆڤەوە ناردۆتە بەغدای کەناوی راستەقینەی ڤارتانیان یا ڤارتانۆڤەو بەسەروسیماو قسەکردن وە تورک دەچێت .

لەو باوەڕەدانیم هیچ زانیارییەکی ترمان دەربارەی راستی هاتنی ئەم پیاوە بۆ ئێرە هەبێ، بەڵام ئەوەی کە(ڤارتانیان) لە دەوروبەری ساڵی ١٩٢٢دا کاری بۆ رۆتشتێین دەکرد راستییەکەی تەواو دەگەڵ راپۆرتەکەی دیترۆیت -میشیگەندا دەگونجێ. دڵسۆزتان ڤ هۆڵت»[١٩].

کار بەمەوە ناوەستێ. دوا بەدوای ئەوبروسکەیە سێر گیلبەرت کلایتۆنی نوێنەری باڵا بۆ خۆی وەڵامنامەیەکی تێرو تەسەل دەربارەی هەمان باس دەنێرێ بۆ وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن. وەڵامنامەکەی کلایتۆن وێڕای باسی ڤارتانیان تیشک دەخاتە سەر پێوەندیی نێوان سۆڤیەت و **«خۆیبوون»**و بێ هیچ پێچ و پەنایەکیش ئەندازەی سەغڵەت بوونی بەرزترین دەزگاو کاربەدەستی ئینگلیزمان لەسەر ئەوە بۆ دەخاتە روو، ئەمەش دەقی ئەو بەڵگەنامە گرنگەیە:

«نهێنی، بارەگای نوێنەری باڵا ، بەغدا، رۆژی ٧ی حوزەیرانی ١٩٢٩، ئەزبەنی:

١- شەرف مەند دەبم ئیشارەت بدەم بە نامەی نهێنی رۆژی شەشی مایسی ١٩٢٩تان کە راپۆرتی کۆنسوڵخانەی بەریتانیی لەدیترۆیت دەربارەی چالاکییەکانی سورەیا بەدرخان و ڤارتانیانی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا پێ راگەیاندین.

(١٨) ئەوساکە بە موعەسکەر رەشیدیان دەگوت هنێدی.

(19) PRO, Air 23/415, X/M 04583, Kurdish Nationalist Movement, 18.4.1929-13-12-1929, Secret, D.O. No. G.O. 582, Secretariat of H.E. the High Commissioner for Iraq, Baghdad, 31 May 1929, To: Squadon Leader

٢- دوای ئەو بروسکەیەم کە بە ژمارەی ٢١٣ی رۆژی حەوتی مایسی١٩٢٩ ناردمە خزمەتتان. پشکنینەکانمان بەناو دۆسێیەکانی ئەرشیڤەکانی بارەگای نوێنەری باڵا(لەبەغدا) ئەوەی بۆ ساغ کردینەوە کە ساڵی ١٩٢٢ ڤارتانیان (نازناوی ڤارتانۆڤ ورایزامبیکۆڤ)ە، پیاوی (وەکیلی)م. رۆتشتیینی وەزیری مفەوەزی ئەوسای یەکێتی سۆڤیەت لەتاران بووە. ئەم راستییە ئەو گومانە پەرەسەندووەمان بۆ جێگیر دەکات کە وا بەلشەفیکەکان لەنزیکەوە پێوەندی یان بە کۆمەڵەی خۆیبوونەوە هەیەو لەوانەیە رێ بەدی بکەن بۆ ئەوەی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد بۆ مەبەستەکانی خۆیان بخەنە گەڕ.

٣- بە پێویستم زانی دایەرەی تەحقیقاتی جینائی حوکمەتی عیراق لە خاڵە سەرەکییەکانی ناو ئەو راپۆرتەی لەگەڵ نامەکەتاندا ناردبووتان ئاگادار بکەم. ئەوانیش هەر زانیارییەکی دروستیان دەستکەوت یەکسەر دەربارەی ئاگادارتان دەکەم.

٤- هەمان کات دایەرەی تەحقیقاتی جینائی داوای وێنەی سورەیا بەدرخان و ڤارتانیان دەکات بۆئەوەی یاریدەیان بدات بۆ دۆزینەوەیان، بەختەوەر دەبم گەربتوانن وێنەیانمان بۆ پەیدابکەن .

شەرەفمەند دەبم، ئەزبەنی، گەر بە دڵسۆزترین نۆکەری خۆتانم قەبووڵ بفەرموون.

گیلبەرت کلایتۆن، نوێنەری باڵای بەریتانیا لە عیراق»[٢٠]

مەسەلەی کورد لە نێوان سورەیا بەدرخان و گیلبەرت کلایتۆندا

هەر لەو رۆژانەدا دەزگا تایبەتیەکانی ئینگلیز لە لەندەن بەوەیان زانیوە کە سورەیا بەدرخان و گریگۆر ڤارتانیان نیازیانە پێکڕابێنە عیراق و لەوێوە بچنە ئێران و هیندستان. وەزیری موستەعمەراتیش یەکسەر رۆژی شەشی مایسی ساڵی ١٩٢٩

Robert Jope Slade, D. S. O, Air Headquarters, Hinaidi.
(20) Ibid, Secret The Residency, Baghdad, Date 7th June, 1929.
(21) Ibid, Telegram from High Commissioner, Baghdad, To: Secretary of

بەنامەیەکی نهێنی نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا گیلبەرت کلایتۆن لەو هەواڵە ئاگادار دەکات. لە وەڵامدا نوێنەری باڵا رۆژی ٢١ی مایسی هەمان ساڵ بەبروسکە داوا لە وەزیری موستەعمەرات دەکات بەهیچ جۆر هیچ کام لە باڵوێزخانە یا کۆنسولخانەکانی بەریتانیا لە هیچ شوێن ڤیزەی هاتنی عیراق نەدەنە سورەیا بەدرخان و ڤارتانیان، ئەمەش دەقی ئەو بروسکەیەیە:

«بروسکە، بەشفرە، ئاسایی، لە: نوێنەری باڵاوە، بەغدا،
بۆ:وەزیری موستەعمەرات، لەندەن، ژمارە:٢٠٤،
رۆژی ٢١ی مایسی ١٩٢٩

داوامان ئەوەیە هەنگاوی تایبەتی بنرێ بۆ قەدەغەکردنی سورەیا بەدرخان (ژمارە سێی نێو ئەو لیستەیەی لەگەڵ راپۆرتەی نهێنی یەکەتاندا، ژمارە، ٢٣ی شوباتی ١٩٢٣ناردبووتان) دەگەڵ ڤارتانیان لە ڤیزە وەرگرتن بۆ هاتنی عیراق.

نیشانە بەنامەی نهێنیی رۆژی شەشی مایسی ساڵی ١٩٢٩تان»[٢١].

کاربەدەستانی ئینگلیز لە بەغدا بەوە قایل نابن، ئەمان ترسی ئەوەیان لێ دەنیشێ سورەیا بەدرخان و ڤارتانیان بەقاچاغ، بێ ڤیزە، بێنە ناو خاکی عیراقەوە، لەبەر ئەوە سێر گیلبەرت کلایتۆن، وەک وتمان، لەنامەکەی رۆژی حەوتی حوزەیرانیدا داوای لە وەزیری موستەعمەرات دەکات وێنەی هەردووکیان بۆ بنێرن تا بەسەر سنووری عیراقدا بڵاویان بکەنەوە نەبا ئەو دوانە بەدزییەوە، یا بەگزی بەناوی ترەوە لەسنوور خۆیان دەرباز بکەن. رۆژی ٢٢ی تەموز ئینگلیزەکان جارێکی دی لەبەغداوە داوای وێنەی بەدرخان وڤارتانیان دووپات دەکەنەوە. هەمان کات فەرمانی تایبەتی بۆ ئەو دەزگایانە دەردەچێ تا بەوردی ئاگایان لە سنوور بێ و دەرفەتی دەربازبوونی سورەیا بەدرخان نەدەن. پاش ماوەیەک دوو وێنەی سورەیا بەدرخان لە لەندەنەوە دەگاتە بەغداو ئینگلیزەکان وا دیارە ژمارەی تەواویان لەسەر دەگرنەوەو بەسەر دەزگا تایبەتیەکانیاندا بڵاویان دەکەنەوە[٢٢].

State for Colonies, Londod, No, 204, Dated 21st May, 1929.
(22) Ibid, Secret, Secretariat of H.E the High Comm. for Iraq, D.O. No. G.O 960, Baghdad, 11 September, 1929, To: Air Commodore C.S Burnett.
(23) Ibid Copy, No. 1040/C3/29, Personal and Confidential, To Sir Gilbert

سورەیا بەدرخان نیازی نەبووە بەدزی یەوە بێتە ناو خاکی عیراقەوە، ئەو دوای تەواوبوونی گەشتەکەی ئەمەریکاو ئەوروپا یەکسەر دەچێتە بێروت و لەوێ رۆژی هەشتی تەموزی ١٩٢٩داوای ڤیزەی ئاسایی لە کۆنسولخانەی بەریتانی دەکات، هەر ئەو رۆژە کۆنسۆلی بەریتانی لە بێروت هـ.ی.ساتۆ نامەیەکی نهێنی دەنێرێ بۆ سێر گلبەرت کلایتۆن لەبەغدا کە تێیدا دەڵێ:

«خۆشەویستم کلایتۆن

ئیمرۆ بەیانی میر سورەیا بەگی بەدرخان هاتە دیدەنیم و گوتی کە ئەو لە میسرەوە، لەکاتی جەنگی (یەکەمەوە)تۆ دەناسێ و داوای لێ کردم نامەیەکیت پێ بگەیەنم . دوای ئەوەی نامەکەیم خوێندەوە بڕیارم دا بۆتی رەوانە بکەم، هیوادارم بەهەڵە نەچوبم. هیچ گفتوگۆیەکم دەربارەی ناوەرۆکی نامەکەی لەگەڵدا نەکردو وام مامڵەی ئەو نامەیە کرد وەک داوایەک بێ بۆ ئەوەی رێگەی پێ بدری بێتە عیراق .وای بۆ دەچم خاوەنی ئەم نامەیە هەر ئەو سورەیا (ثریا) بەدرخانە بێ کە لە تەعمیمی پ.سی.دی، ژمارە س٣٦١٢١ی رۆژی شەشی شوباتی ساڵی ١٩٢٩دا داواکرابوو ڤیزەی پێنەدرێ . هەر چۆن بێ من پیرۆزبایی ئەو ئەتەکێت و راسگۆیی یەم لێی کرد کە لە داواکردنی ڤیزەکەدا نواندی»(٢٣) .

ساتۆ لەگەڵ ئەم نامە **«نهێنی تایبەتی»** یەی خۆیدا نامەکەی سورەیا بەدرخانیشی ناردووە بۆ کلایتۆن. نامەکەی سورەیا بەدرخان بەزمانی فەرەنسییەو سێ لاپەڕەی گەورەی پڕ کردۆتەوە کە لە رۆژی ٣٠ی حوزەیرانەوە بۆی ئامادەکردووە(٢٤). سورەیا بەدرخان بەزمانێکی بەرزی دیبلۆماسییانە لەگەڵ کلایتۆندا دەدوێ و بێ هیچ جۆرە مەرایی یەک پوختەی مێژووی مەسەلەی کوردی دێنێتەوە یادو داوای یاریدەی بەریتانیای گەورە دەکات تا کوردیش بتوانێ وەک گەلانی دی ناوچەکە خۆی لە جەوری تورکان قوتار بکات(٢٥). سورەیا بەدرخان هەمان کات باسی دامەزراندنی

Clyton..., Baghdad, From: H.E. Satow, Beyrouth, July 8th, 1929.
(24) Ibid
(٢٥) بەڕێز سینەم بەدرخانی برازای سورەیا بەردخان دەقی نامەکەی مامی بۆ وەرگێڕام، زۆر سوپاسی دەکەم.

«خۆیبوون»و ئامانجەکانی و شێوازی کارکردنی لە نامەکەیدا تۆمار دەکات و داواش دەکات رێگەی بدرێتێ بێتە عیراق.

رۆژی حەڤدەی تەمووزی ١٩٢٩ سێر گیلبەرت کلایتۆن بە نامەیەکی **«نهێنی دەستی»** وەڵامی نامەکەی ساتۆ دەداتەوە. کلایتۆن لەم نامەیەدا بە تەواوی پەردە لەسەر رووی راستەقینەی سیاسەتی ئینگلیز بەرانبەر **«خۆیبوون»**و مەسەلەی کوردی تورکیا هەڵدەداتەوەو تێناگەم بۆ ڕقی تایبەتی خۆی بەرانبەر سورەیا بەدرخان رادەماڵێ و بە و جۆرە هەموو ئەو قسەو قسەلۆکانەی لەم بوارەدا بۆ **«خۆیبوون»**و کورد هەڵبەستراون بە درۆیان دەخاتەوە..ئەمەش دەقی ئەو بەڵگەنامە بایەخدارەیە:

«بە دەستی ونهێنی،
ژمارە:س.و١٤٢٧،
بارەگای نوێنەری باڵا ،بەغدا، رۆژی ١٧ی تەموزی١٩٢٩
خۆشەویستم ساتۆ

نیشانە بە بروسکەی ژمارە(٧٥ /س)ی رۆژی حەڤدەی تەموزی ساڵی ١٩٢٩م لەگەڵ ئەم نامەیەدا وێنەی ئەونامەت بۆ دەنێرم کە باسی چالاکی یەکانی ئەم دوایی یانەی سورەیا (ثریا)بەدرخان دەکەن و ئاشکرا نیشانی دەدەن چۆن هاتنی ئەو پیاوە بۆ عیراق کارێکی یەکجار نابەجێیە. بەڵێلی دێتەوە یادم کە من ئەو پیاوەم لەکاتی جەنگدا دیوە، ئەویش یەکێک بوو لەومەلەشوومە(٢٦) بێ شومارانەی لەو رۆژانەدا دەزگای ئیستخبارات پێوەندی پێوەدەکردن، بەڵام لە بارودۆخی ئێستەدا لەبەر ئامانج و پیلانە ئاشکراکانی نامەوێ هیچی تر دەربارەی کارە تایبەتیەکانی وەربگرم کە تا رادەیەک پیاو بێزار دەکەن.

(٢٦) لە دەقی بەڵگەنامەکەدا (Stormy Petrel)کە مەلێکی دەریایی باڵ درێژی دورەفڕە، زۆر لە وشکانی دوور ئەکەوێتەوە، بە عەرەبی **(طائر نوء)**ی ناوە، ناوی ئەم مەلە بۆتە زاراوە لە زمانی ئینگلیزیدا، بە واتای ئاژاوەچی بەکار دەهێنرێ، دوای سوورەیا بەدرخان ئینگلیزەکان هەمان ناوو ناتۆرەیان لە شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەدی بارزانیش ناوە، بڕوانە: **«رۆشنبیری نوێ»***، ژمارە ١٣٦ ، ساڵی ١٩٩٥ ، ل ١٧ ، ٢٢.
(*) «ئاماژەیە بۆ بابەتی سێیەمی بەشی یەکەمی ئەم کتێبە – عەبدوڵڵا زەنگەنە» .

هەڵپەڕكێیەكی كوردەكانی دیاربەكر لە پێش قەڵای شار

نازانم تاچ ڕادەیەک ئەوەی ئەو دەیانڵێ دەربارەی ئەو قۆناغەی خۆ ئامادە کردنی کوردی گەیشتۆتێ دەگەڵ ڕاستیدا دەگونجێن، پێم وایە زێدەڕۆییان تێدا وەدی دەکرێ، تورکەکان پتر لەوەی ئەو دەیەوێ قەناعەتمان پێبکات بەسەر بارودۆخەکەدا زاڵن. هیوادارم وابێ، چونکە هەرچۆن بێ هەر ڕاپەرینێک بەو شێوازەی ئەو بۆی دەچێ تەنها دەبێتە مایەی کارەسات و گۆبەند لەگشت لایەک، بۆیەکا زۆر پێویستە بە دڵسۆزی بەری لێ بگیرێ. دڵسۆزتان کلایتۆن» (٢٧).

وادیارە یەکێک لەو هۆیانەی وایان لە کلایتۆن کردووە بەم جۆرە پوختەی بیروڕای خۆی بخاتە بەردەمی ساتۆ ئەوەیە کە ڕابەرانی **«کۆمەڵەی خۆیبوون»** شاری بێروتیان کردبووە یەکێک لە بنکە سەرەکییەکانی کاروباریان، ئەوان گرنگترین

(27) PRO, Air 23/415, XM 04583, Kurdish Nationalist Movment, Part II, 18.4.1929-13.12.1929, Personal and Confidential, No. S.O.1427, The Residency, Baghdad, Dated 17th July, 1929.

کۆنگرەی **«خۆیبوون»**یان لە هاوینە هەواری بحەمدونی لوبنانی سازکرد . وێڕای ئەوە ساتۆ دیارە سورەیا بەدرخانی بەدڵ بووە، دوور نییە حەزی کردبێ ڤیزەی هاتنی عیراقی بداتێ، لەبەر ئەوە کلایتۆن وا بەتوندی دژی کارێکی وا وەستاوە. هەر چۆن بێ ناوەرۆکی ئەم بەڵگەنامەیە، وەک صەدان بەڵگەنامەی دی، ئەو بۆچوونە ناڕەوایە پووچەڵ دەکەنەوە کە گوایە دامەزراندنی **«خۆیبوون»** و ڕاپەرینی ساڵی ١٩٣٠ی کوردستانی تورکیا بە فیتی ئینگلیزو دژ بە شوورەوی بوون. کار گەیشت بەوەی لە ڕۆژانی ڕاپەرینەکەدا فەرمانڕەوایی تورکیا بەهەموو جۆر هەوڵیان دا بەگشت جیهانی بسەلمێنن گوایە لۆرانسی بەناوبانگ بە تایبەتی بۆ ئەو مەبەستە هاتۆتە کوردستان(٢٨).

دواوشە:

بەڵگەنامەکانی ناو ئەم وتارە بەشێکی زۆر کەمن لە لێشاوی ئەو بەڵگەنامانەی ئینگلیز کە بۆ باسی **«کۆمەڵەی خۆیبوون»** و چالاکییەکانی و پرۆگرام و پێڕەوی و ژینامەی ڕابەرانی تەرخان کراون و هەر هەمووشیان **بۆچوونەکانی ئەم وتارە دەسەلمێنن و ئەوەمان بۆ ساغ دەکەنەوە لاپەرەکانی مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد چەند شێوێنراون و چەند پێویستیان بەلێکۆڵینەوەی قووڵە**. گەر بڵێم تەنانەت ڕابەرێکی گەورەی کوردی وەک دوکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆی زاناش لە هەڵسەنگاندنیدا بۆ **«خۆیبوون»** دروست بۆباسەکە نەچووە(٢٩) **ئەوساکە باشتر تێ دەگەین ئەرکی سەر شانی مێژوونووسانی کورد چەند سەخت و چەند گرانە . خۆزگە ئەو کوردانەیش کە لە خۆیان و ئیمڕۆیان بەولاوە شتێکی دی نابینن لەوە دەگەیشتن کە تۆماری مێژوو زۆر گەورەیە، جێگەی هەموو چاکە و خراپەیەکی تێدا دەبێتەوە، نە خزمەت و دڵسۆزی، نە خیانەتکاری و خۆفرۆشی کەس فەرامۆش ناکات.**

(٢٨) ئەم باسەی لۆرانس، کە خۆی لە خۆیدا زۆر سەیرو سەمەرەیە، پێویستیی بە وتارێکی سەربەخۆیە.

(٢٩) بڕوانە: **الدکتور عبدالرحمن قاسملو، کردستان والاکراد، دراسة سیاسیة واقتصادیة، ترجمة ثابت منصور، بیروت (٤)، ١٩٦٨، ص٤٧-٥١.**

خێر و بێری راپۆرتنووسێکی کورد

-١-

لە مێژووی هەموو گەلێکدا خۆفرۆش و سیخوڕو راپۆرتنووس هەڵدەکەوێ، جاری وا هەبووە ئەو جۆرە کەسانە گەیشتوونەتە بەرزترین پایەو مەقام، لە بن دەست پاشاو فەرمانڕەوایاندا گاڵەیان کردووە. **تاقیکردنەوەکانی مێژوو وای نیشاندەدەن ئەو دیاردەیە لە ناو گەلی هوشیاری بێ مافی وەک ئەرمەندا زۆر دەگمەنە. خوامبکات لەناو کوردیشدا وابێ.**

لە بەڵگەنامە ئینگلیزییەکاندا ئەوە ئاشکرایە کە ژمارەیەک کورد لە ژێرەوە کاریان بۆ ئەوان کردووە. یەکێکیان لە سلێمانی خوێندەوارێکی چاک و وریاو چالاک، لە نیشتمانپەروەرانی کوردەوە نزیک بووە، گەیشتۆتە لای خودی شێخ مەحمود، بەشداریی لە رێکخراوە کوردستانییەکاندا کردووەو بەدەستخەتێکی زۆر جوان و کوردییەکی تەواو رەوان راپۆرتی چڕوپڕی لەسەر نووسیون. لە فایلی ژمارە ٤١٤/٢٣، بەشی چوارەم، ئێکس - ئێم ٤٥٨٣ی وەزارەتی فڕۆکەوانی بەریتانیا کە بۆ باسی بەشێک لە **«بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد»** لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٨و سەرەتای ساڵی ١٩٢٩دا تەرخانکراوە ژمارەیەک بەڵگەنامەی بێ ئەندازە بایەخدار هەڵگیراون کە پەیوەندییان بەو راپۆرتنووسەمانەوە هەیە، بەشێکیان نامەو یاداشتی تایبەتییە کە بە دەستوخەتی خۆی بۆ ئینگلیزەکانی نووسیون، بەشێکیشیان بریتین لە نامەی تایبەتیی رێکخراوە کوردییەکانی ئەو رۆژگارە کە لە رێگەی ئەوەوە بەنهێنی ناردوویانن بۆ شێخ مەحمود و مەحمود خانی کانی سانان، ئەویش وەک

(*) یەک لە دوای یەک لە ژمارە (٨٨، ٩٠، ٩١، ٩٢)ی گۆڤاری «**رەنگین**»ی ساڵی ١٩٩٦دا بڵاوکراوەتەوە.

هێلکەی پاک کراو خستوونییەتە بەردەمی دەزگا ئەمنییەکانی ئینگلیز تا بەر لەگەیاندنیان بەشوێنی مەبەست وێنەیان لەسەر بگرنەوە. ئەو بەڵگەنامانە پڕن لە زانیاریی یەکجار گرنگ و بایەخدار دەربارەی مێژووی بزووتنەوەی کوردایەتی لە کوردستانی عیراق کە تا ئیمڕۆ نەکەسمان دەیانزانین، نەهیچ سەرچاوەیەکی خۆبیانی باسیکردوون. بەشێک لەو زانیارییانە پەیوەندییان بە چالاکییەکانی **«خۆیبوون»**ەوە[١] لەناو کوردی عیراقدا هەیە. **بایەخی مێژوویی و سیاسیی ئەو زانیارییانە لە نرخاندن نایەت، بەر لەهەر شتێکی تر دانەبڕانی کورد لە یەکتر نیشان دەدەن.** کەسمان ئەوەمان نەدەزانی کە **«خۆیبوون»** چالاکییەکی فراوانی لە ناو کوردی عیراقدا نواندووە، لە نزیکەوە پەیوەندیی بە رابەرانیانەوە کردووە، لقی تایبەتیی لەشارەکانیان دامەزراندووە. ئینگلیزەکان زۆر بە پەرۆشەوە، بە هەر چوار لادا کەوتوونە سۆراخ و کۆکردنەوەی زانیاریی دەربارەی ئەو چالاکییانەی **«خۆیبوون»**کە دامەزراندنی لەو دەوروبەرەدا وەرچەرخانێکی گرنگ بوو لە مێژووی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردا، ئەنقەرەی هەژاند و رێگەی بۆ راپەڕینی گەورەی ئارارات خۆشکرد. ئیمڕۆ بەهۆی ئەو راپۆرتنووسەمانەوە، هەزار جار کاری راست بێ، بەوە دەزانین کە **«خۆیبوون»** لقێکی گەورەی لە سلێمانی هەبووە، ژمارەیەک رووناکبیری کورد پەروەری ناسراو ئەندامی بوون. یەکێک لە بەڵگەنامەکانی ناو ئەو فایلەی لە سەرەوە باسیمان کرد بۆ ئەم باسە تەرخانکراوە. ئەو بەڵگەنامەیە بریتییە لەیاداشتی ئەفسەری ئیستخباراتی بەریتانی لە سلێمانی کە رۆژی بیست و هەشتی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٨ بە نهێنی ناردوویە بۆ بارەگای هێزی ئاسمانی بەریتانی لە بەغدا. لە ناوەڕاستی یاداشتەکەدا بەپیتی لاتینی نووسراوە **«جمعیەتی خۆیبوون»**. ئەمەش دەقی سەرەتای خودی یاداشتەکەیە کە بە روونی بایەخپێدانی ئینگلیز بە هەڵسوکەوتی **«خۆیبوون»**و ئاگاداریی تەواوی کابرای لەمەڕ خۆمان لە نهێنییەکانی ئەو رێکخراوە نیشاندەدەن:

«نەمتوانی زانیاریی زۆر دەربارەی ئەو کۆمەڵە پەیدابکەم، لەم دواییانەدا لەرێگەی یەکێک لە ئەندامەکانییەوە کە پیاوی خۆمەو لێرە نەبوو، بۆ کاروباری

(١) لە (**خۆیی بوون**)ەوە هاتووە، پێم وایە بەدرخانییەکان بۆ واتای سەربەخۆیی دایانڕشتووە.

لە ڕاستەوە بۆ چەپ هادی سائیب، ئەنوەر سائیب، جەمیل سائیب، جەلال سائیب، عارف سائیب
منداڵەکان فەوزی سائیب، ؟، محەمەد عەلی سائیب
ئەرشیفی جەمال بابان

قانوونیی (خۆی) چووبووە هەڵەبجە و چەند ڕۆژێک لەمەوبەر بەپەلە بانگم کردەوە بۆ سلێمانی، ئێستا دەبێ بچێتە پیران[2] **، زانیاریم دەسکەوت. بەر لەوەی بڕوا بۆ پیران لیستێکی تەواوی ئەو ناوانەی دامێ کە تا ئێستا ئەندامی «خۆیبوون»ن، جگە لەو ناوانەی شوێنی تر کە دەیانزانێ».**

ئەندامانی **«خۆیبوون»** لە سلێمانی هەژدە کەس بوون، لەناو لیستەکەدا ناوی حەڤدەیان تۆمار کراوە، ڕاپۆرنووسەکەشمان هەژدەمین ئەندام بووە. **یەکەم** ناوی ناو لیستەکە مستەفا زەکی سائیب ئەفەندییە کە لە تەنیشتییەوە بە دەسخەت نووسراوە کوڕی مەلا ئەحمەدە. مستەفا زەکی سائیب سەرۆکی لقی **«خۆیبوون»** بووە لە سلێمانی، برای جەمیل و جەلال و ئەنوەر سائیبە، یەکەمیان خاوەنی چیرۆکی

(٢) دەچێتە خزمەت شێخ مەحمود کە ئەو ساکە پەنای بردبووە بەر گوندی پیرانی ئەودیو سنوور.

«لەخەوما»یە، دووەمیان باوکی هونەرمەندی گەورە شەماڵ سائیبە، سێیەمیان دیپلۆماسییەکی ناسراو بووە.

دووەم ناو شێخ سەلامی شاعیرە کە بە پێی لیستەکە سکرتێری لق بووە، لای ناوەکەیەوە نووسراوە ئێستا بێ کارەیە.

سێیەم ناو غەنی شاڵییە کە ئەمین سندووقی لق بووە، لای ناوەکەیەوە نووسراوە بازرگانە. غەنی شاڵی باوکی کاک فایقی هاوڕێ و هاوپۆلم و دکتۆر خەسرەوی سەرۆکی جارانی زانکۆی سەلاحەدینە.

دوا بەدوای ئەو سێ ناوە، کە دەستەی بەڕێوەبەری لقی **«خۆیبوون»** بوون لە سلێمانی، لیستەکە دێتە سەر ناوی ئەندامانی ئەو لقە کە چواردە ڕووناکبیری ناسراوی شاربوون، وا لەخوارەوە بەڕێز وەک خۆیان چۆن لەناو لیستەکەدا هاتوون تۆماریان دەکەین، ئەو زانیارییانەش کە لە ناو دوو کەوانی گەورەدا لە لایانەوە نووسراون لێدوانی خۆمن بۆ زیاتر پێناسینی ناوەکان:

١- عوسمان فایق ئەفەندی، فەرمانبەرە لە تاپۆ (برای ماجید مستەفا و خاڵی لیوای خانەنشین فوئاد عارفە، ساڵی ١٩٧٦ کۆچی دوایی کردووە).

٢- عەلی عیرفان ئەفەندی، نووسەری ئەو ڕۆژنامەیەیە کە لە سلێمانی دەردەچێ (مەبەستی ڕۆژنامەی **«ژیان»**ە کە جێگەی **«ژیانەوە»**ی گرتەوە، لە ڕۆژی بیست و یەکی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٦ وە تادەی مارتی ساڵی ١٩٣٨ لە سلێمانی دەردەچوو).

٣- فوئاد مەستی، کاتبە لە لەشکری عێراقدا (برای مامۆستا تۆفیق وەهبی و باوکی ئەفسەری بەناوبانگ نەوشیروانە).

٤- کەریمی سەعید بەگ، جێگری سەرۆکی کۆمەڵی زانستییە (مەبەستی خوالێخۆشبوو کەریم زانستییە کە ڕۆژی چواردەی کانوونی دووەمی ١٩٩٦ کۆچی دوایی کرد، وادیارە لە ڕێکخراوە نهێنییەکانی ئەو ڕۆژگارەدا چالاک بووە[3]).

(٣) لەو بارەیەوە بڕوانە ئەو وتارەی بە بۆنەی کۆچی دوایی مامۆستا کەریم زانستییەوە لە پاشکۆی ڕۆژنامەی **«عیراق»**دا ڕۆژی بیست و یەکی کانوونی دووەمی ساڵی دووەمی ١٩٩٦ بلاوم کردۆتەوە.

٥- **سەید ئیبراهیم**، برای شێخ مەحموده(لە باوکەوە بران، لە دایکەوە لە میرانییەکانی شەقلاوەیە).

٦- **شێخ عەزیز ئەفەندی**، فەرمانبەرە لە تاپۆ (مەبەستی شێخ عەزیزی شێخ رەشیدی شێخ ئەحمەد فایزە کە لە باوکەوە لە شێخانی گڵەزەردەیەو لە دایکەوە خوشکەزای کاک ئەحمەدی شێخە، چەند جارێک بۆتە بەرێوەبەری تاپۆ لە سلێمانی و کەرکووک و هەولێر و رومادی بۆیە لەناو خەڵکدا بەشێخ عەزیزی تاپۆ ناوی دەرکردبوو، ساڵی ١٩٨٣ لە تەمەنی هەشتاو دوو ساڵیدا کۆچی دوایی کرد).

٧- **واحید ئەفەندی**، مامۆستای قوتابخانەیە (مەبەستی عەبدولواحید نورییە کە ئەوساکە یەکێک بووە لە رووناکبیرە پێشکەوتخوازە ناسراوەکانی کورد، لە تەمووزی ساڵی ١٩٤٤ دا کۆچی دوایی کرد).

٨- **عەلی ئاغای حاجی ساڵح**، فەرمانبەرە لە دایەرەی واریدات (دوورنییە مەبەستی عەلی کاتبی باوکی جەزای خوالێخۆشبوو بێ).

٩- **عەزمی بەگی بابان** (هیچی لەلاوە نەنووسراوە، لە ئەشرافی شار، نوێخوازو دونیادیدە بووە، ساڵی ١٩٤٩ کۆچی دوایی کرد).

١٠- **شەوکەتی عەزمی بەگی بابان** (هیچی لە لاوە نەنووسراوە، کورە گەورەی عەزمی بەگی بابان بوو، چەند جارێک بۆتە مودیری ناحییەی عەربەت و بنگردو ماوەت و شوێنی تر، ساڵی ١٩٥١ کۆچی دوایی کرد).

١١- **جەلالی فەتاح ئەفەندی**، فەرمانبەرە لە شارەوانی (خاڵی ئەمینی میرزا کەریمی چیرۆکنووسە).

١٢- **ئەحمەد ئەفەندی عەزیز ئاغا**، فەرمانبەرە لە شارەوانی (باوکی نەژادە، پیاوێکی قۆشمە، لەناو خەڵکدا خۆشەویست بوو).

١٣- **شێخ مارف**، باجگرە لە بازیان (بۆم ساغ نەبۆوە کێیە، میرزا مارفی شاعیر لەو رۆژانەدا ناسراو بوو).

١٤- **کەریم رۆستەم** کە بە کەریم شالوم ناسراوە، ئەفسەر بوو لە لەشکری عوسمانیدا، زۆر نییە لە بەغداوە گەڕاوەتەوە سلێمانی (دەڵێن نازناوی شالومی

لەناوی جەنگێکەوە بۆ ماوەتەوە کە گوایە لەساڵانی جەنگی یەکەمدا قەوماوەو بەشداریی کردووە، رووناکبیرێکی دونیایی بووە، کارگێری ژمارە یەکی ئەو سێ ژمارەیەی **«بانگی کوردستان»** بوو کە مستەفا پاشا یامولکی لە بەغدا ساڵی ١٩٢٦ دەریکردن).

ئەوانەی دەرەوەی سلێمانی کە بەپێی لیستەی راپۆرنووسەکەمان لە **«خۆیبوون»**دا ئەندام بوون و ئەو ناسیوتنی سیازدە کەسن، بەشێکیان دامەزرێنەرانی **«خۆیبوون»** خۆین. ناوەکانی ئەوانیش بە ریز وەک لە لیستەکەدا هاتوون لەگەڵ تێبینییەکانیدا وەک خۆیان دەیان نووسین، دیسان ئەو زانیارییانەی لەناو دوو کەوانی گەورەدا لە لایانەوە نووسراون لێدوانی خۆمن:

١- **مەمدوح سەلیم بەگ**، رەنگبێ لە سوریا بێ (سەرەتای ساڵی ١٩٧٢ لە دیمەشق دیم، کوردپەروەرێکی کەم هاوتاو خوێندەوارێکی چاک بوو، کۆتایی حەفتاکان لە دیمەشق کۆچی دوایی کرد، مامۆستا مەسعود محەمەد بەو بۆنەیەوە شیوەنێکی بە سۆزی بڵاو کردەوە).

٢- **مستەفا شاهین بەگی بەرازی** (هیچی لەلاوە نەنووسراوە، بەشێک لە کوردی سوریا بەرازین، گەورە پیاوی زۆریان تێدا هەڵکەوتووە، بەپێی مامۆستا رۆژبەیانی بەرازییەکان لە بەلەدرووزەوە چوونەتە وڵاتی شام).

٣- **جەلادەت عالی بەگی بەدرخان**، ئێستا لە تارانە (مەبەست جەلادەت ئەمین عالی بەدرخانە، لەگشت رابەرانی **«خۆیبوون»** چالاکتر بوو، لە هەموویشیان زیاتر ناوی لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی ئینگلیزدا هاتووە، رۆژی پازدەی تەمموزی ساڵی ١٩٥١ لە دیمەشق کۆچی دوایی کرد).

٤- **خەلیل رامی بەدرخان** (هیچی لە لاوە نەنووسراوە، لە هەمان بنەماڵەیە، برای ئەمین عالی و مامی جەلادەت بەدرخانە).

٥- **سورەیا بەدرخان** (لای ناوەکەیەوە بە دەستخەت نووسراوە لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە، برا گەورەی جەلادەت بەدرخانە، بلەچ شێرکۆ نازناوی بوو[٤]، کتێبی **«القضية الكردية»** کە لە بڵاوکراوە هەرە بەبایەخەکانی

(٤) لە **«مێژوو»**دا کەوتومە هەڵەوە کە وتوومە بلەچ شێرکۆ نازناوی جەلادەت بەدرخانە (بڕوانە

«خۆیبوون»ەو ساڵی ١٩٣٠ بە عەرەبی و فەرەنسی لەقاهیرە بە سەرپەرشتی محەمەد عەلی عەونی چاپکراوە لە نووسینی ئەوە، ساڵی ١٩٣٨ لە پاریس کۆچی دوایی کرد).

٦- **دوکتۆر شوکری محەمەد**، جاران لە بەغدا بوو، واپێ دەچێ ئێستا لە سوریا بێ (مەبەستی دوکتۆر شوکری سەگبانە، پزیشک و خوێندەوارێکی چاک بوو، لە ناوەندی سییەکاندا هیلاک بوو، دەستی لە کوردایەتی هەڵگرت، گەڕایەوە تورکیاو لەوێ پاشگەزبوونەوەی خۆی بەنووسین ڕاگەیاند، مامۆستا ڕەفیق حیلمی بە توندی وەڵامی دایەوە).

٧- **مستەفا شەوقی**، سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی **«خۆیبوون»**ە لە بەغدا (ڕووناکبیرێکی چاک، ڕۆژنامەنووس بوو، مستەفا پاشا یامولکی بە هۆی ئەوەوە ساڵی ١٩٢٦ لە بەغدا سێ ژمارەی لە **«بانگی کوردستان»** بڵاوکردەوە، بۆ خۆشی بەتەنها ساڵی ١٩٢٧ دیسان لە بەغدا گۆڤاری **«پەیژە»**ی بڵاوکردەوە، لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نووسراوە: بە کوردی بۆ کوردایەتی ئەدوێ).

٨- **عەلی عەونی**، قاهیرە (مەبەستی محەمەد عەلی عەونییە کە وەرگێڕ بوو لە دیوانی پاشای میسر، بەڵگەنامەیەکی ئینگلیزەکانم لایە دەڵێ: محەمەد عەلی عەونی بۆ خۆی لە بنەماڵەی پاشای میسرە، خوێندەوارێکی زانابوو، سییەکان مێژووی کوردو کوردستانەکەی مامۆستا ئەمین زەکی بەگی کردە عەرەبی و ساڵی ١٩٣٩ لە قاهیرە بڵاویکردەوە. هەر لەوێش سەرەتا بە فارسی و دوایی بە عەرەبی **«شەرەفنامە»** کەی شەرەفخانی بەدلیسیی بڵاوکردەوە، دەستی لە نووسین و بڵاوکراوەکانی **«خۆیبوون»**دا زۆر بوو).

٩- **مامەند ڕەمزی ئەفەندی***، مامۆستای قوتابخانەیە لە هەولێر (لەوانەیە محەمەد

«مێژوو»، بەغدا، ١٩٨٣، ل١٨١، ١٨٩)، نیازمە لەو بارەیەوە ڕوونکردنەوەیەک بڵاو بکەمەوە.

(*) لە ژمارەی (١٧، ١٨)ی ئەیلوول و تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٧٤ی گۆڤاری **«بەیان»**دا مامۆستا کەریم شارەزا لە ژێر ناونیشانی **(مامەند کەرکووکی کێیە؟)** بە دوو ئەڵقەی یەک لە دوای یەکتر لێکۆڵینەوەیەکی وردو شیاوی بڵاوکردۆتەوە، لە پەراوێزی ئەڵقەی دووەمی بابەتەکەدا هەر گۆڤاری **«بەیان»** لەسەر زاری مامۆستا نەریمان، تێبینییەکی نووسیوەو گومانی خستۆتە سەر بۆچوونەکانی مامۆستا کەریم، بۆیە ئەویش جارێکی دیکە لە ژێر ناونیشانی **«مامەند کەرکووکی، ڕەمزی ڕەحیمی جاو فرۆشە!»** زۆر بە وردی و بەسەلیقەوە بەدوای هەمان بابەتدا چۆتەوە، لەم سێ وتارەدا

ڕەمزی ئەفەندی بێ، بۆمان ساغ نەبۆوە کێیە).

١٠- **صدیق ئەفەندی**، حلە (دوور نییە مەبەستی سەدیق قادری بێ کە سەرپەرشتکاری گشتیی پۆلیس بوو لە حوکمەتەکەی شێخ مەحمودا، بۆ خۆی لە یاداشتەکانیدا دەڵێ من بەر لەهەر شت کوردو ئینجا موسڵمانم، سەر بە گوندی مورتکەو هۆزی هەمەوەندم).

١١- **عەبدولخالق ئەفەندی**، کەرکوک (ئەوسا لە کەرکووک دوو عەبدولخالق ناوی کورد ناسراو بوون، عەبدولخالق قطب و دووەمیان عەبدولخالق ئەسیریی شاعیر، ڕۆژی دوازدەی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٩٦ چومە خزمەت عەبدولخالق قطب لە بەغدا، بەڕێزی لە بیری نییە لە **«خۆیبوون»**دا بەشداریی کردبێ، وابێ مەبەست عەبدولخالق ئەسیرییە کە بە کورد پەروەرێکی بە پەرۆش ناسراوە).

١٢- **سلێمان بەگ**، ڕەواندوز (مەبەستی سلێمان بەگی نەوەی میری ڕەواندوزە، بە سیلاح شۆڕ ناسرابوو، عەلی حەیدەری کوڕی چەند جارێک بووە نوێنەری ڕەواندوز لە پەرلەماندا، چەند جارێکیش بووە وەزیر و باڵیۆز، کە بۆ شایەتی هێنایانە بەردەم دادگەی گەل، مەهداوی لەسەر ئەوە تەریقی کردەوە کە گوتی: بە ڕەگەز کورد و بەهەست عەرەبم).

١٣- **عوسمان بەگ**، ڕەواندوز (بۆم ساغ نەبۆوە کێیە[٥]، پێم وایە حوسێن حوزنی موکریانیش کە ئەو ڕۆژگارە لە ڕەواندوز بە دەرکردنی **«زاری کرمانجی»**یەوە خەریکبوو لە نزیکەوە پەیوەندیی بە ڕابەرانی **«خۆیبوون»**ەوە هەبوو).

دەردەکەوێت کە ئەو **«مامەند ڕەمزی ئەفەندی»**یە کە دکتۆر کەمال بۆی ساغ نەکراوەتەوە کێیە؟ هەرهەمان ئەو ڕەمزی ڕەحیم جاو فرۆشەیە، کە خەڵکی کەرکووک بووە، لەوێ دراوسێی **«ئەسیری»** شاعیر بووە. دەستێکی باڵای لە شیعردانان هەبووە، هاوکوفی شێخ نوری شێخ ساڵحی نوێخوازبووە، نازناوی شیعری **«مامەند کەرکووکی»** بووە. سەرەتا لە کۆیە دواتر لە هەولێر مامۆستایەتی کردووە، نیشتمانپەروەرێکی خوێنگەرمی سەردەمی خۆی بووە لەم بارەیەوە هیچی لە ئەسیری شاعیر کەمتر نەبووە، ئەو سەردەمەی کە ڕاپۆڕتەکە باسی لێوە دەکا لە هەولێر مامۆستا بووە. دواتر وەک مامۆستا نەریمان گێڕاویەتیەوە لە **«هیوا»** چالاکی نواندووە.
زۆر لایەنی دیکەی ژیانی لەم سێ ژمارەیەی سەرەوەی **«بەیان»**دا نووسراوەتەوە.

«عەبدوڵڵا زەنگەنە»

(٥) هیوادارم خوێنەرانی ئازیز هەر هەڵەیەکی تێی کەوتبم بۆمی ڕاست بکەنەوە، ئەگەر زانیاری تریشیان لایە بڵاوی بکەنەوە، یا دەربارەی ئاگادارم بکەن.

لە کۆتایی یاداشتەکەیدا ئەفسەری ئیستخباراتی بەریتانی لە زمان راپۆرنووسەکەمانەوە سێ راستیی بایەخداری تری بۆ تۆمار کردووین. ئینگلیزەکان بەوەیان زانیوە خۆیبوونییەکانی سلێمانی جاروبار لەناو خۆیاندا رستەی **«سنجوق ئەسێنین»** بەکار دەهێنن، دوایی لە رێگەی ئەوەوە بۆیان ساغ بۆتەوە کە ئەو رستەیە کەلیمەی سرِیانە بۆ خۆپێناسین، کە لە شوێنێکەوە دەچن بۆ شوێنێکی تر لە ناو خۆیاندا بۆ یەکتر ناسینەوە بەکاری دەهێنن، وەک ئەوەی بلّێین بۆ باسوق سنجوق کرِین هاتووین. بەهەمان دەستوور ئینگلیزەکان بەوەیشیان زانیوە کە لقی خۆیبوونی سلێمانی بۆ شوێنەونی ناوی **«شوعبەی فیدایی ژمارە یەک»**ی بۆ خۆی کردۆتە رەمز، لقی خۆیبوونیش لە هەولێر بۆ هەمان مەبەست **«شوعبەی ئەوەڵ»**ی هەڵبژاردووە، سکرتێری ئەمیان مامەند رەمزی بووە کە ئەمجارەیان یاداشتەکە دەڵێ مامۆستای قوتابخانەیە لە شەقلاوەی نزیک هەولێرەوە. هیوادارم خواو کورد لەو راپۆرنووسەمان خۆش بن چونکە بە راستی خێرو بێری بۆ مێژووی کورد زۆرە، ئەو راستییەی لە بەشی داهاتووی ئەم وتارەماندا جارێکی تر بە روونی هەستی پێدەکەین.

-٢-

لە بەشی یەکەمی ئەم گەشتەماندا باسی ئەو زانیارییە بەنرخانەمان کرد کە رووناکبیرێکی کوردی زیرەک و زۆر وریای سەر بە ئینگلیز لە راپۆرتە نهێنییەکانی خۆیدا دەربارەی چالاکییەکانی **«کۆمەڵەی خۆیبوون»** لەناو کوردی عیراقدا دەوروبەری کۆتایی بیستەکان پێشکەشی کردوون بە دەزگا تایبەتییەکانی بەریتانیا لە شاری سلێمانی. ئەو راپۆرنووسەمان، کە ئەندامی **«خۆیبوون»** و **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** بووە، لە نزیکەوە پێوەندیی بە ژمارەیەک رابەری کوردەوە کردووە، تایبەت بە شێخ مەحمودەوەو گەلێک زانیاریی بە کەڵکی دەربارەی بزوتنەوەکانی بە ئینگلیز راگەیاندووە کە هەموویان ئیمرِۆکە بوونەتە سەرچاوەی رەسەنی کەم هاوتا بۆ توێژینەوەی ئەو بزووتنەوانە.

لە هەمان فایلی ژمارە ٢٣/ ٤١٤، بەشی چوارەم، ئێکس - ئیم ٤٥٨٣ی وەزارەتی فرِۆکەوانی بەریتانیادا کە بۆ باسی بەشێک لە **«بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد»** لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٨و سەرەتای ساڵی ١٩٢٩دا تەرخان کراوە دوو نامەی دەسخەتی زۆر گرنگی تێدایە کە **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** یەکێکیانی ناردووە بۆ شێخ مەحمود لە پیران و ئەوی تریانی ناردووە بۆ مەحمود خانی کانی سانان لە مەریوان. راپۆرنووسەکەمان، کاری راست و خوای لێ رازی بێ، بەرلەوەی نامەکان بگەیێنێتە شوێنی مەبەست هەردووکیانی گەیاندۆتە کاربەدەستانی ئینگلیز تا وێنەیان بۆ خۆیان لێ بگرنەوەو ئینجا بۆ خۆی لۆش لۆش بێپەرواو بێ ترس رۆژی ٣٠ی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٨ بەرەو پیران و مەریوان کەوتۆتە رێ. نامەکەی شێخ مەحمود بەدەسخەتی جەلال سائیب نووسراوە کە برای مستەفا سائیبی سەرۆکی لقی **«خۆیبوون»** بوو لە سلێمانی**(جەلال سائیب باوکی هونەرمەندی ناسراو شەماڵ سائیبە)**. بە دووری نابینم راپۆرنووسەکەمان بۆ خۆی هەموو نامە ئاڵ و گۆرِکراوەکانی بۆ ئینگلیز نووسیبێتەوە، چونکە دەسخەتی هەموویان و ئەو راپۆرتە تایبەتییەی دەربارەی بارودۆخی سلێمانی پێشکەشی کردوون و لەهەمان فایلدا هەڵگیراوەو لە دوا بەشی ئەم زنجیرە وتارەدا باسی دەکەین، هەموویان وەک یەکن. دوور نییە لەناو پیرانی کوردا هەبن ئەو دەسخەتە و خاوەنی بناسنەوە، هەرچەندە بە مەزەندەی خۆم کابرا یەکێکە لە دوو سێ ناسراوی شار.

بەپێی بەڵگەنامەکانی ئینگلیز **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** بەر لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٨ دامەزرێنراوە، هەرچەندە، وەک لە بەشی داهاتووی ئەم وتارەدا باسی دەکەین، بەپێی یەکێک لە بەڵگەنامەکانی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** خۆی کە لەناو هەمان فایلدایە ئەو کۆمەڵە ساڵی ١٩٢٦ دامەزرێنراوە، ئەوەی جێگەی گومانە. هەرچۆن بێ وا دیارە لەسەر هەڵوێست بەرانبەر بە ئاشوورییەکان و رێککەوتن لەگەڵ حوکمەتدا لەناو رابەرانی کۆمەڵەو رێکخراوە کوردییەکانی ئەو رۆژگارەدا ناکۆکییەکی زۆر بەرپابووە، دەستەیەک لە ئەندامانی ئەو رێکخراوانە بە رابەری ئیسماعیل حەقی شاوەیس کۆمەڵەیەکی نوێیان بە ناوی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»**یەوە دامەزراندووە. بەو زانیارییانەدا کە تاوەکو ئێستا دەستم کەوتوون وا پێ دەچێ ئەو کۆمەڵەیەمان کەمێک توندرِەو بووبێ، بەڵام هەمان کات سەررِاستی و لە خۆ بووردن و پێ داگرتنەکانی خوالێخۆشبوو ئیسماعیل حەقی شاوەیس لە رەفتارەکانیدا

رەنگیـان داوەتەوە. شایانی باسە ناوی ئیسماعیل حەقی شاوەیس زووزوو لەناو بەڵگەنامەکانی ئینگلیزدا دووپات دەبێتەوە.

نامەکەی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** بۆ شێخ مەحمود لاپەڕەیەکی قەوارە گەورەیە، ناوەڕۆکی ٢٩ دێڕی پڕکردۆتەوە. لەسەرووی نامەکەوە نووسراوە: **«ژمارە ٢٤٦٩، ڕۆژ ١ ربيع الاخر ١٣٤٧»** کە دەکاتە حەڤدەی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٨. بەڵام لە ژێرەوەی نامەکەدا نووسراوە **«سلێمانی ٢٨ ربيع الاول ١٣٤٧»** کە دەکاتە شازدەی هەمان مانگ و هەمان ساڵ، واتە شازدەی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٨. ئەمەش دەقی نامەکەیە بە ڕێنووسی باوی ئێستامان:

«بۆ حەزرەتی عالی جەناب شێخ مەحمود دامە ئیقبال و هو. بەحەسەبی ئەوەی کە جەنابتان سەرکردەو زاتێکی گەورەی کوردن، بەناوی کوردایەتییەوە بەعزێ قەزییە هەیە عەرزتانی ئەکەین کە زۆر ئارەزوو ڕەجا ئەکەین بە ئەهەمییەت تەماشای بفەرموون چونکە ئەم مەعروزانە هی شەخسێک نین و بۆ یەکێک نین. ئەم ئارەزووە هی هەموو میللەتی کوردەو ئەم هاوارە بەیەک دەنگە، ئەمین بن لە هەموو کوردستانەوەیە لەبەر ئەوە لەپێش هەموو شتێکدا زۆر تکاتان لێ ئەکەین کە زۆر ئەهەمییەتی بدەنێ»...

«کۆمەڵەی زەردەشتی» لە نامەکەیدا بە گەرمی داوا لە شێخ مەحمود دەکات بە هیچ جۆر لەگەڵ حوکمەتدا ڕێک نەکەوێ چونکە، وەک دەڵێ، نیازی لەگەڵ کوردا پاک نییە، لەبەر ئەوە **«ئێمە کە چەند فەردێکین لە ئەفرادی ئەو میللەتە کە جەنابتان گەورەی ئەون بە ناوی هەموو میللەتەوە رەجا ئەکەین ئەهەمییەت بدەن بەم مەعروزاتانەمان و ئەمە تەنها ڕێگەی ئەمەل و حەیاتمانە»**.

لە کۆتایی نامەکەدا نووسراوە: **«بە ناوی هەموو میللەتی کوردەوە جەمعییەتی زەردەشتی»**، لە دامێنیشیدا نووسراوە:**«صورەتێکی بۆ سکرتێرو موعتەمەدی عامی جەمعییەتی زەردەشتی لە بەغداد لەسەر ئەمرو تەحریراتی مەرکەزی عمومی، ژمارە ٣١٠٩، ڕۆژ ٩ سێپتەمبەری ١٩٢٨»**.

هەرچی نامەکەی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»**یە بۆ مەحمود خانی کانی سانان لە مەریوان بە زمانی فارسی و دەسخەتی مستەفا سائیب خۆیەتی. ئەمیان نزیکەی

دوو لاپەڕەی قەوارە گەورەیە، دەقی ناوەڕۆکەکەشی ٥٣ دێڕی پڕ کردۆتەوە. لەسەروو نامەکەوە نووسراوە: **«ژمارە ٢٤٨٦، ڕۆژ ١٠ ربيع الاخر ١٣٤٧»** کە دەکاتە ٢٦ی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٨. لەدامێنی نامەکەشدا بە کوردی نووسراوە: **«صورەتێکی بۆ سکرتێرو موعتەمەدی عامی جەمعییەتی زەردەشتی لە بەغداد لەسەر ئەمرو تەحریراتی مەرکەزی عمومی، ژمارە ٣١٥٧، ڕۆژ ١٧ی سێپتەمبەری ١٩٢٨»**.

جیاوازییەکی ئەوتۆ نییە لە نێوان ناوەڕۆکی هەردووک نامەکەی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»**دا ئەوە نەبێ کە لەمیاندا بەگەرمی مەحمود خانی کانی سانان هان دەدات بۆ ئەوەی کۆشش بنوێنێ تا سەرنجی ئێرانییەکان بۆ بزووتنەوەی کورد رابکێشێ، وێڕای ئەوەی خۆیشی وەک کۆمەڵەیەکی سیاسیی کورد بە مەحمود خان دەناسێنێ. هەروەها **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** وێنەیەکی لە نامەکەی خۆی بۆ شێخ مەحمود ناردووە بۆ مەحمود خان و ئەوەشی پێ راگەیاندووە کە پشدەرییەکان خەریکن خۆیان بۆ راپەڕین کۆدەکەنەوە.

هەردووک نامەکەی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** هەڵەسەنگاندن و لێکدانەوەی زۆر هەڵدەگرن کە لە **«رەنگین»**دا جێگەیان نابێتەوە، ئەوەندە هەیە وا پێ دەچێ ئەو کۆمەڵەیە لە بۆچوونەکانیدا کەوتۆتە هەڵەی گەورەوە، رووداوەکانی کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکان ئەوە بە روونی نیشان دەدەن. **زۆری نەبرد کوشتنی سمکۆ و هاریکاریی ئینگلیز و ئێران دژی شێخ مەحمود دەریان خست کە ئێران ئەو لایەنە نییە پشتی پێ ببەسترێ.**

پاش ماوەیەک راپۆرنووسەکەمان لە پیران و مەریوانەوە دەگەڕێتەوە سلێمانی و وەڵامی شێخ مەحمود و مەحمود خانی کانی سانان بۆ **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** لەگەڵ خۆیدا دێنێتەوە. دیسان بەر لەوەی وەڵامەکان بگەیێنێتە شوێنی مەبەست دەیانباتە لای ئینگلیزەکان تا وێنەیان لەسەر بگرنەوە، ئەو دوو وەڵامنامەیەش پڕن لە زانیاریی گرنگ کە خێرو بێری ئەو راپۆرنووسە نەبوایە وەک گەلێک لاپەڕەی تری بایەخداری مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد لەگەڵ خاوەنەکانیاندا دەچوونە ژێر گڵەوە.

له بەشی رابوردووی ئەم زنجیرە وتارەدا گەیشتینە باسی نامەکانی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٨دا بۆ شێخ مەحمود لە پیران و مەحمود خانی کانی سانان لە مەریوان. کاکی راپۆرنووس لەوسەر کە دێتەوە وەڵامی شێخ مەحمود و مەحمود خان لەگەڵ خۆیدا دێنێتەوە بۆ رابەرانی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»**و بە هەمان دەستوور بەرلەوەی بیانگەیێنێ دەیانباتە لای ئەفسەری ئیستخباراتی بەریتانی لە سلێمانی. بەداخەوە لەو فایلەدا کە ئەم باسەی تێدایە وێنەی ئەو دوونامەیەی تێدانییە، بەڵام پوختەی ناوەرۆکی هەردووکیانی بە ئینگلیزی تێدا هەڵگیراوە. ئەو لایەنەی باسەکەش پڕییە لە زانیاریی دەربارەی بزووتنەوەی کوردایەتیی لە کۆتایی بیستەکاندا. ئەفسەری ئیستخباراتی بەریتانی لە سلێمانی رۆژی ٣٠ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٨ دەربارەی وەڵامەکانی شێخ مەحمود و مەحمود خان یاداشتێکی بۆ ئیستخباراتی بنکەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە بەغدا ناردووە. کەوابێ چوونی راپۆرنووسەکەمان بۆ پیران و مەریوان و گەڕانەوەی بۆ سلێمانی دەوروبەری مانگێکی خایاندووە. بە یاداشتەکەدا وادیارە مەحمود خانی کانی سانان خۆی لە داواکانی رابەرانی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** دزیوەتەوە، چونکە لە وەڵامەکەیدا هەر ئەوەندەی راگەیاندووە کە نامەکەی وەرگرتوون. رابەرانی کۆمەڵە دەستیان هەڵنەگرتووە، رۆژی ٢٠ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٨ نامەیەکی تریان بۆ ناردووە، ژمارەی نامەی ئەمجارەیان ٢٥٧٣یە. لە نامەی دووەمیاندا داوایان لە مەحمود خانی کانی سانان کردووە نوێنەرێکی خۆی بنێرێتە لایان بۆ دامەزراندنی پەیوەندیی بەردەوام لە نێوان هەردوولادا. وا پێ دەچێ مەحمود خان ئەم نامەیەی خستبێتە پشت گوێ، یا وەڵامەکەی بەرێگەیەکی سەر راستدا ناردبێتەوە، چونکە ئەفسەری ئیستخباراتی بەریتانی لە سلێمانی لە یاداشتەکەی خۆیدا دەڵێ: **«هیچ وەڵامێکمان دەربارەی ئەو نامەیە پێ نەگەیشتووە»**.

هەرچی شێخ مەحمودە بایەخێکی زۆری داوە بەنامەکە، لە وەڵامیدا ئامادەیی خۆی نیشان داوە دەستی یاریدە بۆ **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** درێژ بکات، بەڵام داوای لە رابەرانی کردووە بە دوورو درێژی هەموو زانیارییەکی پێویستی لە بارەی

خۆیانەوە بۆ بنێرن، تایبەت دەربارەی ئامانجەکانی کۆمەڵەو ناوی ئەندامانی چ لە سلێمانی و چ لە شوێنی تر، وێڕای ئاگادارکردنەوەی لە گشت کارە بایەخدارەکانی بەتەواوی.

رۆژی ٢٥ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٨ رابەرانی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** وەڵامنامەیەکیان ناردووە بۆ شێخ مەحمود و ئاگاداریان کردووە کە وێنەیەکیان لە نامەکەی ئەو بۆ **«سەرۆکی کۆمەڵە لە بەغدا»** ناردووە. هەروەها لەگەڵ نامەی دووەمیاندا پێڕەوی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** یان بۆ ناردووەو داوایان لێکردووە گەر پێی قایل دەبێ ئیمزای بکات و بۆیان بنێرێتەوە و لەو کاتەوە ئیتر گوایە شێخ دەبێتە سەرۆکی کۆمەڵەو ئەوجا ئەوانیش ناوی گشت ئەندامان و شفرە تایبەتییەکانی بۆ دەنێرن، خۆ ئەگەر ئیمزای ناکات دەبێ نموونەی پێڕەوەکەو هەموو نامەکانی کۆمەڵەیان بۆ بگێڕێتەوە تاوەکو ئەمانیش نامەکانی خۆی بۆ بنێرنەوە. ئەمانە هەموو دیاردەو ئەزموونی نوێن لە مێژووی چالاکیی رێکخراوە کوردییەکانی ئەو رۆژگارەدا. لە نامەکانیانەوە دیارە کە زەردەشتییەکان بە دڵ حەزیان دەکرد شێخ مەحمود ببێتە سەرۆکی کۆمەڵەکەیان، پێیان وابوو ئەوە دەبێتە هۆی سەرفرازی و سەرکەوتنی گەلی کورد.

بە هۆی نامەی دووەمی زەردەشتییەکانەوە بۆ شێخ مەحمود ناوەرۆکی پێڕەوی کۆمەڵەکەیانمان بۆ ماوەتەوە کە بێگومان بایەخی مێژوویی زۆر زۆرە. **یەکێک لە کەلێنەکانی مێژووی بزووتنەوەی کوردایەتی لە نەبوون و ون بوونی پرۆگرام و پێڕەوی رێکخراوە کوردستانییەکاندا وەدی دەکرێ.** بەپێی قسەی رابەرانی کە بۆ شێخ مەحمودیان نووسیوە **«کۆمەڵەی زەردەشتی »** ساڵی ١٩٢٦دامەزرێنراوە. ئێمە تا رادەیەک لەم ساڵە دوو دڵین، چونکە ئەوانەی ئەو کۆمەڵەیەیان دامەزراندووە ئەندامی خۆیبوون بوون و لێی جیابوونەتەوە، خۆیبوونیش دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٩٢٧ دامەزرێنراوە. دوور نییە نووسەر، یا نووسەرانی نامەکە بە دانانی ئەو ساڵە ویستبێتیان سەنگی خۆیان لای شێخ مەحمود قورستر بکەن.

بەپێی ناوەرۆکی نامەکان و زانیارییە تایبەتییەکانی ناو بەڵگەنامە تایبەتییەکانی ئینگلیز وا دەردەکەوێ سەرۆک و مەڵبەندی ناوەندیی **«کۆمەڵەی**

زەردەشتی» لە بەغداد بووبن و کۆمەڵە دوولقی هەبووبێ، یەکێکیان لە سلێمانی کە بە خۆی گوتووە **«شوعبەی فیدایی»**، ئەوی تریشیان لە هەولێر. پێڕەوی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** لە شازدە بەند پێکهاتووە. **بەندی یەکەمی** دەربارەی پەیوەندی نێوان کوردو ئێرانییەکانە کە بەداخەوە کۆمەڵە دروست نەینرخاندووە. بە پێی **بەندی دووەم** دەبێ گشت ئەندامان پابەندی فەرمان و بڕیارەکانی کۆمەڵە بن. بەپێی **بەندی سێیەم** دەبێ سەرۆک بە تێکڕایی دەنگ هەڵبژێردرێ. **بەندی چوارەم** پەیوەندییەکانی کۆمەڵەی خستۆتە ئەستۆی سەرۆک. **ئەم بەندە چوار خاڵی تری لێبۆتەوە** کە بۆ باسی وەرگرتنی ئەندام و پارەو داهاتی کۆمەڵەو دەسەڵاتە تایبەتییەکانی سەرۆک تەرخانکراون. **بەندی پێنجەمیش** لە دوو خاڵ پێکهاتووە، هەردووکیان باسی کاروباری دارایی کۆمەڵە دەکەن کە دەبێ بخرێتە ئەستۆی ژمێریارێکەوە، ئەو ژمێریارەش دەبێ بەتێکڕای دەنگی ئەندامانی بەڕێوەبەری کۆمەڵە هەڵبژێردرێ و نابێ بێ ڕەزامەندیی سەرۆک هیچ پارەیەکی کۆمەڵە خەرج بکات. **بەندی شەشەم** مافی بڕیاردانی کۆبوونەوەکانی دەستەی بەڕێوەبەری داوەتە سەرۆک. بەپێی **بەندی حەوتەم** ئەو ئەندامەی لە هەر کام لە کۆبوونەوەکاندا بەشدار نەبێ لە مافی ڕەخنە لێگرتنی بڕیارەکانی ئەو کۆبوونەوەیە بێبەش دەبێ. بەپێی **بەندی هەشتەم** دەبێ دەستەی بەڕێوەبەر حەفتەی جارێک کۆببێتەوە. **بەندی نۆیەم** مافی دیارکردنی شوێنی کۆبوونەوەکانی داوەتە دەست سەرۆک. **بەندی دەیەم** دەڵێ: هەر ئەندامێکی دەستەی بەڕێوەبەر لە خۆیەوە کۆبوونەوە ساز بکات لە کۆمەڵە دەردەکرێ. بەپێی **بەندی یازدەمین** کۆمەڵە لە دیدو ڕوانگەی بۆ چوونەکانی خۆیەوە مامڵەی هەموو جۆرە موعارەزەیەک دەکات. بەپێی **بەندی دوازدەمین** نابێ هیچ کام لە ئەندامان نامەی کۆمەڵەو پارەو پوولی لای خۆیان گل بدەنەوە. بەپێی **بەندی سیازدەمین** هیچ کام لە ئەندامان بۆیان نییە ببنە ئەندامی هیچ کۆمەڵەو ڕێکخراوێکی تر. **بەندی چواردەمین** مەرجەکانی ئەندامەتیی کۆمەڵەی دیارکردووە. بەپێی ئەو بەندە ئەوی بیەوێ ببێتە ئەندام دەبێ هەموو زانیارییەکی پێویست وەک ناوی تەواوی خۆی و بنەماڵەی و کاری لەگەڵ وێنەی خۆیداو مۆری پەنجە گەورەی دەستی پێشکەش بکات. ئەو کەسە دوای دەرچوونی بڕیاری وەرگرتنی بە نووسراوی ئینجا دەبێتە

ئەندام. **بەندی پازدەمین** سەیر دێتە بەرچاو، بە پێی ئەو بەندە ئەوی بیەوێ ببێتە ئەندام دەبێ ئیمزای خۆی لە دامێنی لاپەڕەیەکی سپیدا بنووسێ و ئەو لاپەڕەیە بداتە دەستەی بەڕێوەبەر. ئەفسەری ئیستخباراتی بەریتانی لە سلێمانی وای بۆ چووە کە دەستەی بەڕێوەبەر بەهۆی ئەو لاپەڕەیەوە جۆرە ئیلتیزامێک دەخەنە ئەستۆی هەر ئەندامێکەوە سەرکێشی لە ئاستی کۆمەڵەدا بکات، گوایە ئەوان لە حاڵەتێکی وادا بۆخۆیان چۆنیان بوێ بەو جۆرە ئەو لاپەڕەیە پڕدەکەنەوە. بەپێی **دوابەندی** پێڕەوی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** ئەوی بەئەندام وەردەگیرێ پێویستە بە ئیمزا قایل بوونی خۆی بە ناوەرۆکی ئەم پێڕەوە ڕابگەیێنێ.

بەم جۆرە کاکی ڕاپۆرنووس، بێ ئەوەی بۆ خۆی بیەوێ، بووە هۆی پاراستنی ئەم هەموو زانیارییە دەگمەنانە دەربارەی کۆمەڵەیەکی سیاسیی نهێنی کورد کە کەسمان تەنانەت ناویشمان نەبیستبوو. نرخی ئەم جۆرە زانیارییانە بۆ مێژوونووس و تێگەیشتنی ڕەوتی بزووتنەوەی کوردایەتی و ڕۆڵی ڕووناکبیران لەو بزووتنەوەیەدا بە درێژایی بیستەکان و سەرەتای سییەکان یەکجار زۆرەو هەموو فەزڵی ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ خێرو بێری ئەو ڕاپۆرنووسەمان کە لە بەشی داهاتوودا باسی دوا ڕاپۆرتەکانی دەکەین.

—٤—

دوا بەشی ئەم زنجیرە وتارەمان بۆ زانیاری و سەرنجەکانی تری ڕاپۆرنووسەکەمان تەرخان دەکەین. لەهەمان فایلی ژمارە ٤١٤/٢٣، بەشی چوارەم، ئێکس- ئیم ٤٥٨٣ی وەزارەتی فرۆکەوانی بەریتانیادا کە بۆ باسی بە شێک لە **«بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد»** لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٨ و سەرەتای ساڵی ١٩٢٩دا تەرخانکراوە یاداشتێکی تری تێدایە کە بە کوردی و بەدەسخەتێکی جوان نووسراوەو گەلێک زانیاریی وردی دەربارەی بارو دۆخی سلێمانی تێدا تۆمار کراوە. کاکی ڕاپۆرنووس سەرنجەکانی خۆی دەربارەی شارو دیاردەکانی کۆمەڵ و بیروڕای خەڵک خستۆتە چوارچێوەی ئەو یاداشتەوە کە بەڵگەیەکی شارەزایی و زیرەکی ئەو پیاوەیە. یاداشتی ئیمڕۆمان نزیکەی دوو لاپەڕەی قەوارە گەورەیە کە ٤٨ دێڕیی پڕ کردۆتەوە

له سەروو یاداشتەکەوە نووسراوە **«راپۆر»**. دوو سەر ناوی تر لەو یاداشتەدا هەیە، یەکەمیان **«شایعاتی سلێمانی»**و ئەوی تریان **«تورکچییەکان»**.

بەشی یەکەم، واتە **«راپۆر»**، لە ٩ خاڵ پێکهاتووە. ئەمە پوختەی لایەنە گرنگەکانی ئەو خاڵانەیە:

«١-.. بۆ رزگاری کوردەکانی عیراق.. بەندە تەعیین کراوم رۆژی ٣٠ی ئەیلوولی ١٩٢٨ بۆ ئەم مەسەلەیە بۆ حدودی ئێران بۆ لای مەحمود خانی کانی سانان حەرەکەت دەکەم، تەقریبەن دە رۆژ مودەتی سەفەر دەوام دەکات.

٢- ئەو تەحریراتەی کە لە تەرەف جەمعییەتەوە بۆ مەحمود خان نووسراوە سورەتێکی بە سەحیحی عەینەن تەقدیم کرا.

٣- تەحریراتێکی جەمعییەت کە لەمەوپێش بۆ شێخ مەحمود نێرراوە سورەتی ئەویش بە پێچراوەیی تەقدیم کرا».

خاڵی چوارەم و پێنجەمی یاداشتەکە بۆ باسی پەیوەندییەکانی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** بەسەردارانی هۆزی پژدەرەوە تەرخانکراوە. برگەیەکی خاڵی پێنجەم دەڵێ: **«چوار پێنج بەگزادەی پژدەری بە قووەتی شەرەف و تەئمیناتی تەواو ئیتیفاقیان لەگەڵ جەمعییەت کردووە»**. ئەمەش دەقی تەواوی خاڵی شەشەمە کە باسی پێوەندی کردنی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»**یە بە سابیر بەگی کوڕی کەریم بەگی هەمەوەندەوە کە هەردووکیان لایەنگری شێخ مەحمودو دوژمنی باوە کوشتەی ئینگلیز بوون:

«بۆ عەقدی موناسەبات و ئیتیفاق جەمعییەت کاغەزیان ناردووە بۆ سابیر بەگی کوڕی کەریم بەگ، ئەویش داخڵی جەمعییەت دەبێ و لەمەولا بە پرۆگرام و تەرتیباتی جەمعییەت حەرەکەت دەکات».

خاڵی حەوتەمی یاداشتەکە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە رابەرانی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** لە دووربینییەوە بایەخی تایبەتییان داوە بە رەواندز بۆ ئەوەی بیکەنە بنکەی پەیوەندی لەگەڵ کوردستانی باکووردا. دەقی ئەم خاڵە بەم جۆرەیە:

«٧- داخڵی پرۆگرامی ساڵی ١٩٢٨ی جەمعییەت بووە کە بۆ پرۆپاگەندە لەگەڵ کوردستانی شیمالیدا شوعبەیەکی جەمعییەت لە رەواندز هەبێ، ئەم شوعبەیە

موسارەفاتی زیاتر لە شوعبەی سلێمانی بۆ تەرخانکراوە. ئەفرادی ئەم شوعبەیە هێشتا بەتەواوی تەحەقوقی نەکردووە».

دوا **دوو خاڵی** ئەم بەشەی یاداشتەکە پەیوەندییان بەکاروباری کارگێری و دارایی خودی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»**یەوە هەیە، لەبەر بایەخی زۆریان وەک خۆیان ئەمانیش تۆمار دەکەین:

«٨- لەسەر کولی فەردێ بە ئیعتباری عمومی لە مەنسوبینی جەمعییەت واجیبە مانگی ٥ رۆپی (دەی کردە ٣٧٥ فلس-ک.م) لە شوعبەی خۆیدا تەسلیم بە موعتەمەدی جەمعییەت بکات. لاکین سەرفی پارە لە مەرکەزی عمومییەوە ئەمری دەردەچێ، هیچ وەقتێ شوعبات ناتوانێ بەبێ ئەمری مەرکەزی عمومی سەرفیات بکەن.

٩- لە ئوموراتی جەمعییەت، بە ئیعتباری عمومی لە شوعباتدا موعتەمەدو مەئمورو دوو لە ئەعزاکان موجەزا دەبن، مەنسوبینی جەمعییەت مەعلوماتیان بەسەر ئوموری جەمعییەتدا لە مەوادی موهیمەدا نابێ. نیزامنامەی جەمعییەت هەموو مەنسوبین دەیبینن».

وەک گوتمان **بەشی دووەمی** یاداشتەکە دەربارەی **«شایعاتی سلێمانی»**یە، ئەمەیان لەپێنج خاڵی تێرو تەسەل پێکهاتووە کە هەموویان بۆ ئەوسای ئینگلیز پێویست و بەنرخ بوون و بۆ ئیمرۆی مێژوونووسیش زانیاریی بایەخدارو نەزانراون، لە بەر ئەوە دەقی هەر پێنجیان وەک خۆیان تۆمار دەکەین:

«١- شایعە وەهایە سیاسەتی حوکمەتی ئینگلیز لەگەڵ عیراق و کوردستاندا دەگۆڕدرێ و مەندووبی سامی سێر هێنری دۆبس لە بەر ئەمە گۆڕراوە.

٢- بینا لەسەر حەوادیسات ئەهالی پژدەر ئیتاعەت ناکەن و تەیارە بەیاننامەی بۆ خستوون.

٣- بینا لەسەر قسەی خزمەتکارەکانی حامید بەگی قایقامی هەڵەبجە ئەمجارە کە چووە بۆ کەرکووک حوکمەت بانگی کردووە کە بیکەن بە موتەسەڕیفی سلێمانی، هەر چەندە ئەم قسەیە بەناو هەموو بازاڕدا بڵاو کراوەتەوەو هەموو کەسێک ئەم قسەیە تەکرار دەکاتەوە، لاکین وەکو مەعلوماتم هەیە حامید بەگ دەستی لەجێ

چوبوو، بۆ تەداوی ڕۆیشت بۆ کـەرکـووک و ڕۆژی ٢٨ ڕەجـعـەتی کـردووە. ئەم شایعەیە بەدرۆ مەشهور دەکەین.

٤- هیچ مـەجلیس و مـەوقـعـێک لە سلێـمـانیـدا پەیدا نابێ کـەلە عـەلیـهـیـی موتەسەڕیف ئەحمەد ئەفەندی قسە نەکات، بەئیعتباری عمومی لیوای سلێمانی لە عەلیهیی ئیدارەی ئەم پیاوە قسە دەکەن.

٥- مـوتەسـەڕیفی مـومـاالیـە لەگـەڵ مـەبعـوسی ئەربیل مـەعـروف چیـاووکـدا مونافەرەتێکی گەورەیان لە بەیندا حاسڵ بووە وە بەقووەت لە عـەلیـهیی یەکن. مەعروف چیاووک مەبعوسی خسوسی و گەلێ کاغەزی لە عەلیهیی ئەم پیاوە بۆ ئەشرافەکانی سلێمانی ناردووە، موماالیە موحتەمەلە چوار ڕۆژی تر بە ناوی دیدەنی بەعزێ کەسەوە بێت بۆ سلێمانی».

دوابەشی یاداشتی ڕاپۆرنووسەکەمان دەربارەی تورکخواکانی ئەو ڕۆژگارەی سلێمانییە کە لەناو خەڵکدا بە تەوسەوە بە **«جل خوارەکان»** ناو دەبران. کۆتایی بیستەکان تورکخواکانی کوردستانی عیراق بە هۆی سیاسەتی نالەباری شۆڤێنی کەمالییەکانی تورکیاوە تەواو کزو ڕیسوا بوبوون، ئەو ڕاستییەی بە ڕوونی لە دوا بڕگەی یاداشتەکەدا ڕەنگی داوەتەوە. ئەمەش دەقی ئەو بەشە گرنگەی یاداشتەکەیە:

«تورکچییەکان: لەغایەت دەرەجە زیاد ئەو چوار پێنج کەسە کە تورکچی بوون ئێستاش بە شیدەت پڕۆپاگەندەی تورکچییەتی دەکەن. لاکین ئەم پڕۆپاگەندەیە لەبەر ئەمە کە لە عـەسری حازردا زۆر بێ مـەعنایە تەئسیـراتی بە هیچ فـەردێک نادات و هیچ کەسێک ئیعتیماد بە قەول و قسەی ئەمانە ناکات، بەڵکو بیلعەکس لە نەزەری عـمومی ئەهالیـدا مـەهتـوک و بەبێ ئیـعـتـیـبـار تەمـاشـا دەکرێن. پڕۆپاگەندەچییـەکـان خۆیان ئەمەندە تێگەیشـتـوو نین کـە لە ئوسـووڵی پڕۆپاگـەندە بزانن، چونکە ئینسان لازمە لەگەڵ عەسرو موحیتدا پڕۆپاگەندە بکات و ئیستیفادە لە عەقڵی ئەهالی بکات. دەتوانم بڵێم قیسمی عەوامی ئەهالی لە تورکچییەکان تێگەیشتووترن. لە ناو ئەم تورکچییـانەدا تایەر ئەفەندی کوڕی ئەمین ئەفەندی (خاڵی دایکی کاک فوئاد عارفە- ک.م) **بووە، حەقیقەتەن ئەم پیاوە بە هۆش و تێگەیشتووە، لەپڕۆپاگەندەو ئینقلاباتدا ساحیب دەستەیە، ئەم پیاوە دووساڵە ئەم**

مەسەلەیەی بەرداوە، ئەوانی تریان عادەتەن نیسبەتی پەتی پچڕاون».

جارێکی تر باسی ڕاپۆرنووسەکەمان لەو فایلەی وەزارەتی فڕۆکەوانی بەریتانیادا، کە لە سەرەتاوە باسیمان کرد، هاتۆتە پێشەوە. خاڵی یەکەمی ئەو یاداشتەی ئەفسەری ئیستیخباراتی بەریتانی لە سلێمانی ڕۆژی ٢١ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٨ناردوویە بۆ ئیستیخباراتی سەرکردایەتی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە بەغدا بۆ باسی ئەو تەرخانکراوە. بەپێی زانیارییەکانی ناو ئەو یاداشتە ڕابەرانی **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** سەرەتای کانوونی یەکەم دیسان کابرای ڕاپۆرنوسیان ناردۆتە لای شێخ مەحمودو ئەویش وەک جارەکانی تر هەموو نهێنی و ڕاسپاردەکانی هەردوو لای وەک هێلکەی پاک کراو خستۆتە بەردەمی ئینگلیزەکان. ئەمجاریش شێخ مەحمود بەنامە پشتگیری کردنی خۆی بە **«کۆمەڵەی زەردەشتی»** ڕاگەیاندووە.

بەداخەوە لێرەدا دەگەینە دوا هەواڵی دۆزراوەی چالاکییەکانی ئەو ڕاپۆرنوسەمان کە هەموویان بەخێر گەڕان بۆ تۆماری مێژووی هاوچەرخی کورد، بریا ئەو ڕاپۆرنووسەمان سەد ساڵ بژیایە، جارێکی دیش دەڵێمەوە هیوادارم خواو کورد لەو ڕاپۆرنووسەمان خۆش بن. سوپاسیش بۆ ئینگلیزەکان کە ئەم هەموو سامانە دەگمەنەیان بۆ پاراستووین، **لەوانەیە سەرتان سوڕمێنێ گەر بڵێم ئەوان تەنانەت حەمە نێرگەلەچیی پیاوی شێخ مەحمودیشیان لە نزیکەوە ناسیوەو بە وردی تاقیبیان کردووەو جێگەی تایبەتیان لەبەڵگەنامەکانی خۆیاندا بۆی تەرخانکردووە!!.**

کوردایەتیی سەربازێکی ون و سوێندێکی پیرۆزی «خۆیبوون» لە دوو بەڵگەنامەدا

هەموو جۆرەکانی بەڵگەنامە سەرچاوەی رەسەنی تۆماری مێژوون، تایبەت مێژووی نوێ و هاوچەرخ. هی ئەوتۆ هەن ئەڵێن مێژووی بێ بەڵگەنامە مێژوونییە **(لا تاريخ بدون وثائق)**. لەناو خودی تۆماری بەڵگەنامەشدا بەڵگەنامەی دیپلۆماسی و ئەو بەڵگەنامانەی لە پایەی ئەودان شوێنی یەکەمیان پێ ئەبرێ. ئەمە لە خۆڕانییە. بەرلە هەرشت پیاوی شارەزاو لێهاتوو، یا بابڵێین پیاوی دووربین و زۆرزان دەبێتە دیپلۆماسی کە یەکێک لە ئەرکە سەرەکییەکانی بریتییە لەگەڕان بە دووی دیاردەو ئاڵوگۆڕ و بڕیار و بیروڕای گشتی و رووداوەکانداو تەتەڵە کردنیان و ناردنی راپۆرتی تایبەتی دەربارەیان بۆ ئەو دەزگایانەی وڵات کە پێویستە لە نزیکەوە ئاگاداری ئەو جۆرە زانیارییانە بن. بەهیچ جۆر ناشێ کاربەدەستی دیپلۆماسی دەست لەو زانیارییانە وەردا، یا لەکاتی تەتەڵە کردن و ئامادەکردنیاندا هەست و ئارەزووی خۆی لەگەڵیاندا تێکهەڵکێش بکات، پێویستە راستییەکان چۆنن وەک خۆیان، بێ هیچ جۆرە دەستکارییەک رایان بگەیێنێ، تەنانەت ئەگەرچی هیچ کامێکیشیانی بەدڵ نەبێ.

سروشتی نهێنی راپۆرتی دیپلۆماسی مەودا بۆ هیچ جۆرە دوودڵییەک ناهێڵێتەوە، واتە نووسەری ئەوراپۆرتانە بە راشکاوی راستییەکان وەک خۆیان تۆمار دەکات، چونکە دەزانێ ژمارەیەکی زۆر کەم لە گەورە لێپرسراوان نەبێ کەسی تر نایانبینێ، جاران ئەو بەڵگەنامانە دوای گەیشتنیان بە یەکجارەکی لە ئەرشیفی تایبەتیدا هەڵدەگیران، زۆر نییە دەرگەی ئەرشیفی هەڵگرتنی بەڵگەنامەکان بۆ

(*) لە ژمارە(٨٧)ی ساڵی ١٩٩٦ی گۆڤاری **«رەنگین»** لە ل٦-٧دا بڵاوکراوەتەوە.

مێژوونووسان خراوەتە سەرپشت. لەگەڵ ئەوەشدا بینینی بەڵگەی دیپلۆماسی بەر لە تێپەڕبوونی سی چل ساڵ بەسەر دانانیاندا قەدەغەیە، واتا دوای ئەوەی ناوەرۆکی دەبێتە بەشێک لە رابوردوو ئینجا دەخرێتە بەردەست.

لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی و گشتی کوردو کوردستان شوێنێکی زۆر دیاریان لە بەڵگە دیپلۆماسییەکانی جیهاندا هەیە. بەر لەهەر شتێک کوردستان وڵاتێکی دەوڵەمەندە، لە رووی ستراتیژییەوە یەکێکە لەبڕبڕە سەرەکییەکانی رۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاست، بەهۆی بێ مافیشەوە لە دێر زەمانەوە کورد بێ وچان لە کۆڕی خەباتدایە. دەمێ ساڵە ئەمانە سەرنجی هەموو وڵاتە گەورەکانیان راکێشاوە، بۆیەکا بەدەیان هەزار بەڵگەی دیپلۆماسیی تایبەتی و گشتی دەربارەی کورد و کوردستان لە ناو دۆسییەکانی ئەرشیفە بەناوبانگەکانی جیهاندا هەڵگیراون. من بۆ خۆم بە تەنها هەزاران لەو بەڵگانەم بە زمانی ئینگلیزی و عەرەبی خوێندۆتەوە، وێنەی سەدانیانم بۆ کاری تایبەتی خۆم گرتووە. لەو بەڵگەنامانەدا شتی یەکجار سەیرو دەگمەن وەبەرچاو دەکەون، وێنەی راستەقینەی بەدرخانییەکان و شێخی بەردەقارەمان و سەردارانی بارزان و سمکۆو قازییەکانی ئێران و شێخ سەعیدی پیران و دەیان سەربازی ونی کوردان بە وردی لەسەر لاپەڕەکانیان کێشراون. **هەر کەسێک بیەوێ لە مەینەتییەکانی کوردو رۆژە خوێناوییەکانیان بە وردی تێبگات دەبێ بەر لە هەر شتێک بە تۆماری ئەو بەڵگەنامانەدا بچێتەوە.**

زۆر جار ناوەرۆکی ئەو بەڵگەنامانە ئەمحەپەسێنێ، وەک دەڵێن لە ئاستی خۆمدا واقم وڕ دەمێنێ. فەرموون ئێوەو دوانموونەیان.

لەم رۆژانەدا لەگەڵ بەشی شەشەمی فایلی ژمارە ١٤١٦/٢٣ی وەزارەتی فڕۆکەوانی بەریتانی خەریک بووم. **«بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لەچواردەی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٩وە تاوەکو بیست و چواری مارتی ساڵی ١٩٣٠»** ناونیشانی ئەو فایلەیە کە ژمارەی لاپەڕەکانی ١٧٢ لاپەڕەی قەوارە گەورەیە. یەکێک لەبەڵگەنامەکانی ناو ئەو فایلە باسی سەربازێکی کورد دەکات کە لە مووسڵ بە کوردایەتییەوە خەریک بووە. وادیارە ئینگلیزەکان بە راست و چەپدا کەوتوونەتە سۆراخی تا دۆزیویانەتەوە، ئینجا بەهەموو لایەکدا هەواڵ و

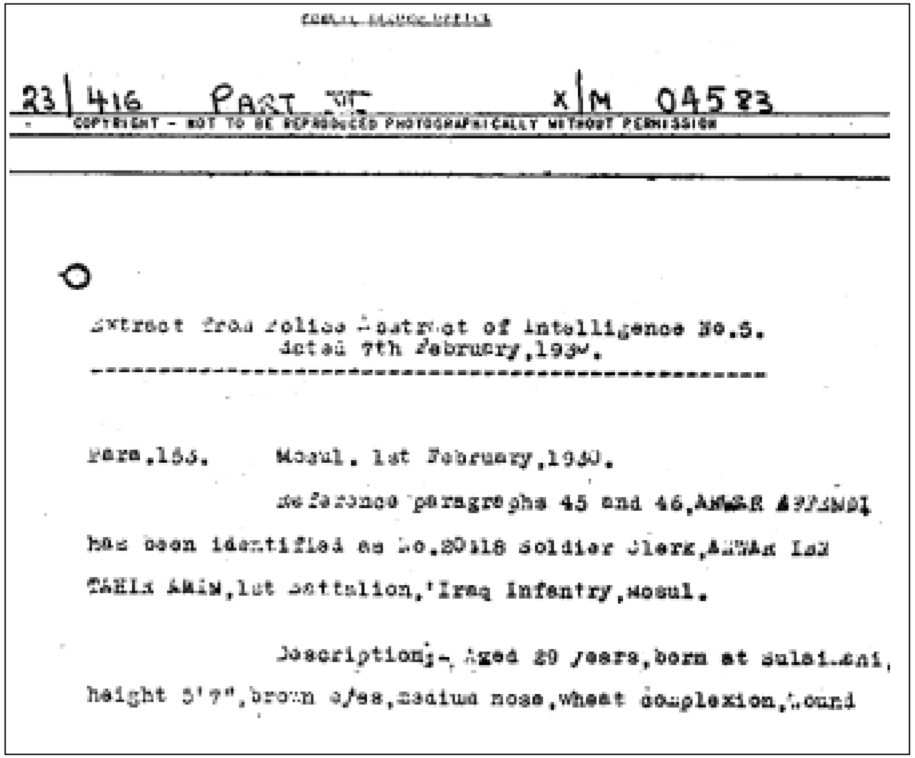

23/416 PART XII X/M 04583

COPYRIGHT - NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION

Extract from Police Abstract of Intelligence No.5.
dated 7th February,1930.

Para.153. Mosul. 1st February,1930.

Reference paragraphs 45 and 46,AHMAD AFFANDI has been identified as No.20418 soldier Clerk,AHMAD IBN TAHIR AMIN,1st Battalion,'Iraq Infantry,Mosul.

Description;- Aged 29 years,born at Sulaimani, height 5'7",brown eyes,medium nose,wheat complexion,round

ناونیشـانیـان راگـەیاندووە تا بە وردی بیـخـەنە ژێر چاودێرییـەوە. ئەمـە دەقی بەڵگەنامەکەیە: **«وەزارەتی فرۆکەوانی، ١٤١٦/٢٣، بەشی شەشەم، ئێکس/ئێم، ٠٤٥٨٣، وەرگیراو لە کورتەی راپۆرتی پۆلیسی ئیستخبارات، ژمارە پێنج، رۆژی حەوتی شوباتی١٩٣٠ . برگەی ١٥٣ . مووسڵ. یەکی شوباتی ١٩٣٠ . نیشانە بە برگەی ژمارە ٤٥و٤٦، پێناسەی ئەنوەر ئەفەندی بەم جۆرەیە: ژمارە ٢٠٤١٨ سەربازو کاتبە، ئەنوەر کوڕی تاهیر ئەمینە، سەر بە بەتەلیۆنی یەکەمی پیادەی (لەشکری) عیراقە لە مووسڵ. نیشانەکانی: تەمەنی ٢٩ساڵانە، لە دایکبووی سلێمانییە باڵای پێنج پێ و حەوت گرێیە، چاوی قاوەیی، لوتی مام ناوەندییە، گەنم رەنگە، پاشماوەی برینێک بە ناوچەوانییەوەیە، ئەبرۆکانی پەیوەست نین– لە دەقی بەڵگەنامەکەدا: نێوانی ئەبرۆکانی چاوی بێ موون–»**. پێم وایە تاهیر ئەفەندی هەر ئەوەندەی دەربارەی نیشانە تایبەتییەکانی ئەنوەری کوڕی دەزانی.

بۆ دۆزینەوەی ئەو سەربازە ونەمان پەنام بردە بەر بەڕێزان فوئاد عارف و دکتۆر عەبدولڕەحمان عەبدوڵڵا و عەبدولڕەحمان موفتی و دکتۆر ئەمین موتابچی. بە پێی پوختەی قسەی ئەوان لە سلێمانی لەو سەردەمەدا تاهیر ئەفەندیی ئەمین ئەفەندیی حەبیب ئاغای رەنگینە یەکێک لە ناسراوانی شارو تورکخوایەکی بەناوبانگ بووە، دەورووبەری ساڵی **١٩٢٧** کۆچی دوایی کردووە، خاڵی دایکی فوئاد عارف نەعیمە خانی کچی مستەفا ئەفەندیی قازییە. بەڵام ئەم تاهیر ئەفەندییە وەجاخی کوێر بووە. دەبێ تاهیر ئەفەندییەکی تر هەبێ کە پیرانی سلێمانی، خوا زۆریان کات، خۆی یا ئەنوەری کوڕی بناسن. هیوادارم مامۆستا ئەحمەد خواجا ئاورێک لەم باسە بداتەوە.

بەڵگەنامە تایبەتییەکانی ئینگلیز گەلێک زانیاریی دەگمەن و بەنرخیان دەربارەی رێکخراوە سیاسییەکانی کورد بۆ تۆمار کردووین کە هی وایان تێدایە ئێمەی کورد تاوەکو ئێستا ناویانمان نەبیستووە، وەک **«کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان»**و **«یەکبوونی کوردان»**. هەردووکیان کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکان لە کوردستانی باشوور زۆر چالاک بوون. بەهەمان شێواز ئەوانەی مەبەستیانە دەتوانن بگەنە زانیاریی یەکجار دەگمەن و نەزانراو دەربارەی چالاکییەکانی **«خۆیبوون»**ی بەناوبانگ. باوەڕ ناکەم کەسێکمان ئاگامان لەوە بێ کە **«خۆیبوون»** لە بەغداو لە ناو کوردی عیراقدا چالاکییەکی گەرمی نواندووە، **لە نزیکەوە پەیوەندیی بە شێخ مەحمود و لەویش زیاتر پەیوەندیی بە شێخ ئەحمەدی بارزان و ئیسماعیل بەگی ئێزیدییانەوە کردووە.** دەربارەی **«خۆیبوون»**یش لەم کورتە وتارەدا نموونەیەکی لەبار بۆ رۆژگار دەخەمە بەرچاو. لە رۆژی دامەزراندنییەوەو بە درێژایی پتر لە دوو ساڵ **«خۆیبوون»** بەکاری رێکخستنی راپەڕینی داهاتووی کوردستانی تورکیاوە خەریکبوو. رابەرانی **«خۆیبوون»** باش لەوە گەیشتبوون **دووبەرەکیی ناوخۆی کورد نەخۆشییەکی دژوارو کوشندەی کوردایەتییە کەخێری تەنها بۆ دوژمن داوەتەوە،** بۆیەکا بەگەرمی لە کۆششدا بوون بۆ وەشاندنی تۆوی برایەتی و رەواندنەوەی ناکۆکییەکانی ناو سەرەک هۆزو سەردارانی کوردی تورکیا. لە بواری ئەو کۆششەیاندا رابەرانی **«خۆیبوون»** سوێندێکی تابەتییان ئامادە کرد، ئەمە دەقی

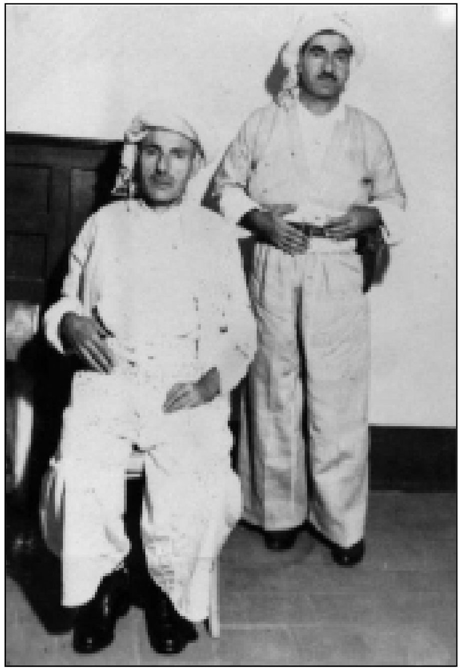

شێخ ئەحمەدی بارزانی و مستەفا بارزانی

ئیسماعیل بەگی ئیزیدی

ئەو سوێندەیە کە لەناو یەکێک لە بەڵگەنامە تایبەتییەکانی هەمان فایلدا بەم جۆرەی لای خوارەوە پارێزراوە:

«ئەفسەری خزمەتە تایبەتییەکان، مووسڵ، ٢٦ی شوباتی ١٩٣٠، نهێنی، نیشانە بە ئای م/٤٢ب، بۆ:

ئەرکانی هێزی ئاسمانی (ئیستخبارات)، بنکەی هێزی ئاسمانی سەرکردایەتی عیراق،

بنکەی هنێدی -سێ دانە.

سەرپەرشتکاری پۆلیسی مووسڵ - یەک دانە.

سەرپۆلی ژمارە ٣٠ی فڕۆکە بۆمبا هاوێژەکانی سەر بە هێزی ئاسمانیی مەلەکی (بەریتانی) لە مووسڵ یەک دانە.

بابەت: بزووتنەوەی کوردایەتی . کۆمەڵەی خۆیبوون.. نموونەی سوێندی کۆمەڵەی خۆیبوون.

بەشەرەف و ئایینم سوێند دەخۆم لە رۆژی مۆرکردنی ئەم بەڵێنەوە تا ماوەی دووساڵ چەک دژی هیچ کوردێک بەکارنەهێنم مەگەر ئەو کوردە هێرش بێنێتە سەر ژیان و نامووسم، یا سەر ژیان و نامووسی ئەوانەی بەپێی ئیلتیزاماتی خێزانی یا نەتەوەییەوە من لێیان بەر پرسیارم، هەروەها ماوەی ئەو دوو ساڵە دەست لە هەموو تۆڵەیەکی خوێن و هەموو دووبەرەکییەکی تر هەڵئەگرم و گشت توانای خۆم دەخەمە گەڕ بۆ بەربەستکردنی خوێن رشتن لە نێوان هەر دوو کوردێکدا لەسەر ناکۆکیی تایبەتیی خۆیان. هەر کوردێک بەپێچەوانەی ئەم بەڵێنەوە رەفتاربکات بەغایەنی نەتەوە دادەنرێ، کوشتنی هەموو غایەنێکیش کارێکی پێویستە» .

مێژوو هەمووی دەرس و پەندی بەکەڵکە بۆ ئەوانەی لەهەر کەس زۆرتر دەبێ گوێ رایەڵی مێژوو بن،چونکە تۆماری مێژوو لەدوا رۆژدا بە وردی هەموو چاکەو خراپەیەکیان بۆ نەوەی داهاتوو دەگێرێتەوە.

بابەتی پێنجەم*

هەولێر نەک بەغدا یەکەم شاری عیراق بوو لە بواری مانگرتندا بۆ داشکاندنی نرخی کارەبا

پێشکەشە بە یادی براو هاوڕێم، ڕۆڵەی بەوەفای هەولێر خوالێخۆشبوو دوکتۆر ڕەشید قۆجە قەصاب

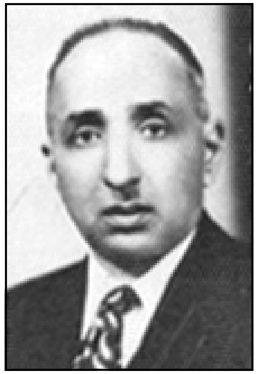

ئەحمەد چەلەبی دەباغ - هەولێری

بە هۆی ئینگلیزو ئەڵەمانەوە سەرەتای ئەم سەدەیە نوری کارەبا گەیشتە عیراق. دوای داگیرکردنی عیراق لەلایەن لەشکری ئینگلیزەوە خەڵکی پتر لە نیعمەتی کارەبا تێگەیشتن و زۆرتر روویان تێی کرد، **سەرباری ئەوە بەرژەوەندە تایبەتییەکانی ئینگلیز خۆیشیان پێویستیان بەوە بوو بایەخ بدەن بە بەکارهێنانی کارەبا**. بەر لە کۆتایی بیستەکان یەک لە دوای یەک کارەبا گەیشتە شارەکانی کوردستانی عیراقیش. شایانی باسە تا سەرەتای سییەکان **٢٧٩** ماڵ و دوکان و دەزگا لە کەرکوک و **٣٣٠**یش لە سلێمانی کارەبایان وەرگرتبوو. بەغداو بەسرەو موسڵ پێش ئەوان بە ماوەیەک کارەبایان بۆ هات.

بەر لە کۆتایی بیستەکان **ئەحمەد محەمەد چەلەبی دەباغ**، کە لە بنەماڵەیەکی ناسراوی هەولێرە، داوای مافی دامەزراندنی مەکینەی کارەبای کرد بۆ ناوشار. ئەنجومەنی شارەوانی و موتەصەریف(پارێزگار)ی هەولێرو وەزارەتی کاروباری ناوخۆ بە گەرمی پشتگیریی داواکەیان کرد. بەپێی تەقدیری ئەحمەد چەلەبی خۆی

(*) لە گۆڤاری **«ڕۆشنبیری نوێ»** ژمارە (١٤٢)ی ساڵی ١٩٩٩دا بڵاوکراوەتەوە.

هێنان و دامەزراندنی مەکینەکەو ئەو خانووەی بۆی تەرخان کرا بەسەریەکەوە دەوربەری صەدو پەنجا هەزار روپێ، واتا نزیکەی یازدە هەزارو دوو صەدو پەنجا دیناری تێچوو کە بۆ رۆژگاری خۆی پارەیەکی یەکجار زۆر بوو. دوور نییە تەقدیرەکەی ئەحمەد چەلەبی زۆر دروست نەبێت، چونکە مەکینەی کارەباکەی سلێمانی کە شارەوانی بۆ خۆی هەر ئەو دەوربەرە دایمەزراند بوو تەنها حەفتا هەزار روپێی تێچووبوو. هەر چۆن بێت ئەحمەد چەلەبیش کەمی خەرج نەکردبوو، تەنانەت ڕۆستەم چەلەبی، کە ئەویش لە ناودارانی هەولێرە **(مامی عوسمان و موحسین و نەجم و دوکتۆر رەشید قۆجە قەصابە)** سەرەتا دەیویست ببێتە هاوبەشی ئەحمەد چەلەبی، بەڵام دوایی لەبەر زۆری سەرمایەی پرۆژەکە، کە وا دیارە لە وێزەی ئەودا نەبووە، پەشیمان بۆتەوە[(١)].

ئیمتیازەکەی ئەحمەد چەلەبی لە سێ مەرجی سەرەکی پێکهاتبوو:

یەکەم - دەربارەی ماوەی خودی ئیمتیازەکە بوو کە بڕیار درا سێ ساڵ بێت.

دووەم - دەبوو ئەحمەد چەلەبی بەرانبەر مانگانەی ٦٠٠ روپێ بە گڵۆپ شەقامەکانی ناوشار رووناک بکاتەوە.

سێیەم - نرخی هەر کیلۆ واتێکی کارەبا بۆ خەڵکی ناوشار لە دە عانە تێنەپەڕێت[(٢)].

بەو جۆرە پرۆژەی کارەبای ناوشاری هەولێر دامەزراو رۆژی هەشتی تەشرینی دووەمی ساڵی **١٩٣٠** لە خوار دەرگای قەڵاتێ، بەر لە مزگەوتی حاجی قادری دەباغ بووە رۆژی حەشر، عەشاماتێکی زۆر رژانە ئەوێ، هەموو حەپەسا بوون، زۆری نەبرد ئاشی ئەلەکتریکی شار کەوتە کارو گڵۆپ داگیرسا.

یەکەم رۆژ کارەبای هەولێر گەیشتە ئەم چوار ماڵە: عەبدولحەمید بەگی پارێزگارو دەروێش لوطفی بەگی بەڕێوەبەری پۆلیس و یونس ئەفەندی ئەفسەری

(١) ملفات وزارة الداخلية(م. و. د.) مديرية المخابرات السرية والسياسية ١٩٣١، رقم الملف: ٢٧/ أربيل/٢، العنوان: السياسة الداخلية، موضوع الملف: الحركات السياسة في لواء أربيل،
Office of the Administrative Inspector, Arbil and Kirkuk, Confidential, No. C / 389, 3rd October 1931, to the Adviser, Ministry of Interior, Baghdad,pp.1-6
(2) Ibid, pp.1-2

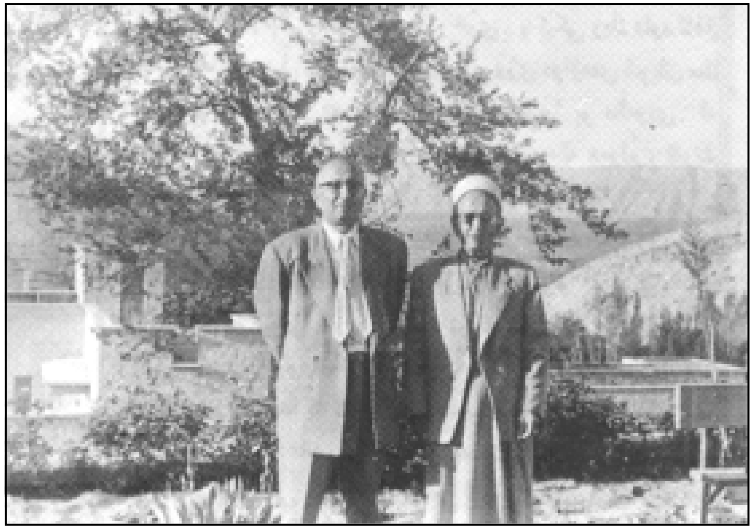

حاجی شەریف دۆغرەمەچی لەگەڵ دکتۆر هاشمی کوڕی

پۆلیس و زیا ئەدهەم کە خاوەن ئاش بوو، جگە لە قوتابخانەی شوعبەو شەش چایخانە کە ئەمانە خاوەنیان بوون ـ حاجی وەلی قادرو فەتاح ساڵح و عومەر مەلاو عومەر رەشیدو جەمیل قاوەچی و عەبود سەلمان. تا ناوەندی ساڵی ١٩٣١، واتا لە ماوەی دەوروبەری دە مانگدا، ئەو دوکان و ماڵ و دەزگایانەی شاری هەولێر کە کارەبایان راکێشا ژمارەیان گەیشتە ١٢٥، لەوانە، بە وێنە، حاجی رەشید ئاغای وەیس کە پاش پێنج رۆژ لە دەستبەکارکردنی ئاشی ئەلکتریکەکە کارەبای ڕاکێشایە ماڵی خۆی، شەهاب چەلەبیش ڕۆژی شازدەی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ ماڵەکەی کردە چراخان، هەر ئەو رۆژەش یانەی فەرمانبەرانی هەولێرو ماڵی زەکی ئەمین ئەفەندیی بەڕێوەبەری قوتابخانەی ناوەندیی شار کارەبایان وەرگرت. **هەرچی حاجی شەریف خەلیل دۆغرەمەچییە**، کە باوکی دوکتۆر هاشم دۆغرەمەچی و ئەندازیار محەمەد دۆغرەمەچییەو ناوی چەند جارێک لەم وتارەدا دووپات دەبێتەوە، رۆژی بیستو حەوتی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ کارەبای راکێشاوەتە ماڵی خۆی. یەکێکی وەک داود ئاغای سەعید ئاغا دووهێڵی راکێشاوە، **یەکەمیان** رۆژی دوازدەی شوباتی ساڵی ١٩٣١ بۆ مەحەلەکەی و

دووەمیشیان پاش سێ رۆژ بۆ ماڵەوەی. لەو رۆژانەدا رەفیق حیلمی مامۆستای ناوەندی دەبێت لە هەولێر، ئەویش رۆژی یەکی تەموزی هەمان ساڵ کارەبا وەردەگرێت[٣].

هەڵبەت دامەزراندنی ئاشی ئەلەکتریک لە گشت روویەکەوە هەنگاوێکی ژیاریی گەورەبوو بۆ ژیانی هەولێرو هەولێرییەکان، بەڵام ئەوساکە نرخی کارەبا بەنیسبەت کەمدەرامەتیی خەڵکییەوە زۆر بەرز بوو، کیلۆواتێکی لە هەولێر بە دە عانە، واتا بە چل فلس بوو، کەچی لە بەغدا کە کارەباکەی بەدەست کۆمپانیایەکی ئینگلیزییەوە بوو نرخی حەوت عانە، واتا بیستو هەشت فلس بوو. لە سلێمانی سەرەتا، واتا کۆتایی بیستەکان، نرخی کیلۆ واتێک دوازدە عانە **(چل و هەشت فلس)** بوو، بەڵام زۆری نەبرد کە نرخی کرایە هەشت عانە **(سی و دوو فلس)**. بێ گومان ئەوە یەکێک بوو لەو هۆیانەی ژمارەی ئەوانەی لە هەولێر کارەبایان وەرگرت نەدەگەیشتە نیوەی ئەوانەی کەرکوک، یا لە سلێمانی کارەبایان وەرگرتبوو.

هەرچۆن بێت لە هەموو لا خەڵکی نرخی کارەبایان پێ بەرزبوو. لە بەغدا ئەو نارەزاییە سەرئەنجام بووە هۆی تەقینەوەی مانگرتنێکی بەرفراوان کە رۆژی پێنجی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٣ دەستی پێ کردو ماوەی چەند رۆژێک کەس نە لەناو ماڵدا، نە لە دوکان و کارگەکاندا کارەبای بەکار نەدەهێنا **تا میری بە زەبری کوتەک ئەو بزووتنەوەیەی دانەمرکاندەوەو رابەرانی بۆ شاری سلێمانی دوورنەخستنەوە**[٤].

ئەو مانگرتنەی بەغدا لاپەڕەیەکی بایەخدارە لە مێژووی هاوچەرخی عیراقداو تا ئێستا بە روداوێکی تاقانەو بێ هاوتا لە ناو تۆماری ئەو مێژووەدا لەقەڵەم دراوە، **کەچی لە راستیدا، بەپێی بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکانی خودی وەزارەتی کاروباری ناوخۆی عیراق، بەر لەوە بە نزیکەی دووساڵ و نیو لە هەولێر مانگرتنێکی لەو جۆرە سازکراوە کە دەبێت پایەو مەقامی یەکەمی پێ بدرێت لەناو لاپەڕەکانی ئەو تۆمارەدا.** لە سەرەتای ساڵی ١٩٣١وە هەولێرییەکان لەناو خۆیاندا کەوتنە مقۆ مقۆو توانج تێگرتن لەسەر نرخی کارەبا، تایبەت لەو رۆژانەشدا گرانی بە جارێک

(3) Ibid, List of Electric Consumers Past and Present, pp. 1-2.

(٤) بۆ باسی ئەو مانگرتنە بڕوانە: **عبدالرزاق الحسني، تأريخ الوزارات العراقية**، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة،الجزء الرابع، بغداد، ١٩٨٨، ص١٠-١٢.

سکاڵانامەی مانگرانی هەولێر بۆ وەزیری کاروباری ناوخۆ

باڵی بەسەر دونیادا کێشابوو. تا ناوەندی ئەو ساڵە نارەزایی هەولێرییەکان لەم بوارەدا گەیشتە ئاستی بزوتنەوەیەکی ڕێکخراو کە نوێنەرانی گشت دەستەو چینەکانی ناوشار تێیدا بەشدار بوون، چونکە کەم کردنەوەی نرخی کارەبا سەرئەنجام لەگەڵ بەرژەوەندی ئەو ڕەشو ڕوتانەشدا دەگونجا کە هێشتا لەناو ماڵدا قوتیلەو فانۆسیان بەکاردەهێنا نەک کارەبا. **بەڵام بەرانبەر بەوان هی واش هەبوون دەیانویست بۆ خۆیان جێگەی ئەحمەد چەلەبی دەباغ بگرنەوە، یان هەر ناحەزی ئەو بنەماڵەیە بوون بۆیەکا بە گەرمی تێکەڵی بزوتنەوەکە بوبوون.**

لە ناوەندی مانگی شوباتی ساڵی ١٩٣١وە ژمارەیەک کاسبکاری هەولێری دەستیان لە بەکارهێنانی کارەبا هەڵگرت. یەکەم کەس لەم بوارەدا **محەمەدی ئەحمەدی چایچی** بوو کە لە ڕۆژی پازدەی ئەو مانگەوە کارەبای لە چایخانەکەی خۆی بڕی. پاش نزیکەی دوو حەفتە وەستا ئاکۆپی پێڵاودروو وەستا خەلیلی سەعاتچی و سەرداود محەمەدی چایچی و جوبرائیل ناوێک لاساییان کردەوە، ئەوانیش پێکڕا کارەبایان لە دوکانەکانی خۆیان بڕی[٥].

تا دەهات ئەو بزووتنەوەیە پتر پەرەی دەسەند. پارێزگاری هەولێر بۆ یەکەم جار لەو نامە نهێنییەیدا کە ڕۆژی بیستی تەموزی ساڵی ١٩٣١ ناردوویە بۆ وەزیری کاروباری ناوخۆ باسی ئەوەی کردووە چۆن **«پازدە بیست کەسێک لە کاسبکاران مانگرتنێکیان ساز کردووە»**[٦]. لە ڕۆژی چواری ئابەوە ئەو بزووتنەوەیە دەبێتە مانگرتنێکی گشتی بەوەی پەنجاو سێ کەس بەجارێک کارەبا لە ماڵ و دوکان و چایخانەکانی خۆیان دەبڕن. مانگرتنەکە بە کاسبکارانی ناو بازاڕەوە نەوەستا، **بەڵکو هەمان کات ژمارەیەک لە گەورە پیاوان و ڕووناکبیرانی شار بەشدارییان تێیدا کرد**، لەوانە مامۆستا ڕەفیق حیلمی و بەڕێوەبەری قوتابخانەی ناوەندی زەکی ئەمین و محەمەد دۆغرەمەچی و داود ئاغای سەعید ئاغا. جگە لە مامۆستایانی قوتابخانەکان ژمارەیەک لە فەرمانبەرانیش بەشداریی مانگرتنەکەیان کرد، کەمال ئەفەندی پشکنەری پۆست و تەلەفۆنی شار یەکێک لەو فەرمانبەرانە بوو، ئەویش لە

---

(5) List of Electric Consumers..., pp. 1-2.

(٦) م.و.د.، الملف السابق، ص٦.

مۆرەکانی سەر سکاڵانامەکە

رۆژی دەی تەموزی ساڵی ١٩٣١وە کارەبای لە ماڵی خۆی بڕی. مەلا فەندیش لایەنگر بوو، **تایبەت چونکە دانوی لەگەڵ عەبدولحەمید بەگی پارێزگارو جەمال رەفعەتی مودیری تەحریراتدا نەدەکولا،** ئەو کارەبای رانەکێشابوو بەڵام موحسین ئاغای خوشکەزای، کە بەڕێوەبەری شارەوانی بوو، لە رۆژی چواری ئابەوە بەشداریی لە مانگرتنەکەدا کرد. بەپێی گێڕانەوەی بەڵگەنامەکان مەلا فەندی زۆر جاران لە

باداواوە ئۆتۆمبیلی تایبەتیی خۆی دەنارد بەدووی رابەرانی مانگرتنەکەدا. دوایی جەعفەر ئەبولتمەنیش لە بەغدا بە هەمان دەستوور پێوەندیی هەبوو بە رابەرانی مانگرانی بەغداوەو ئەویش یەکێک بوو کە هەر لە سەرەتاوە کارەبای لە ماڵی خۆی بڕی.

شایانی باسە مانگرانی هەولێر، تایبەت چایچییەکانی ناوشار، بڕیاریان دا لە رۆژانی مانگرتنەکەدا گرامافۆنیش بەکار نەهێنن، ویستیان لەو رێگەیەوە پتر سەرنجی هەموو لا بەلای بزوتنەوەکەیاندا رابکێشن. بەو جۆرە ناو بازاڕ خامۆش بوو، دوای ئەوەی جاران لە هەر چوارلاوە، تا درەنگە شەوانێ دەنگی قەوان ناڵەی دەهات.

تا ئەو دەوروبەرە دروشمی مانگرانیش قاڵبی تەواوی خۆی لە سێ خاڵی سەرەکیدا وەرگرت، کە ئەمەی لای خوارەوە پوختەیانە:

١- داشکاندنی نرخی هەر کیلۆواتێکی کارەبا لە دە عانەوە بۆ چوار عانە، یا هیچ نەبێت بۆ شەش عانە، واتا لە چل فلسەوە بۆ ١٦، یا ئەو پەڕەکەی بۆ ٢٤ فلس.

٢- ئەگەر ئەو داخوازییە جێ بەجێ نەکرا ئەوساکە شارەوانی بۆ خۆی مەکینەی کارەبا بهێنێت، یا رێگە بدات خەڵکەکە بۆ خۆیان مەکینە بهێنن، یا هەردوو لا بە هاوبەشی.

٣- گواستنەوەی مودیری تەحریرات جەمال رەفعەت[٧] کە بە چاوساغ و لایەنگری ئەحمەد چەلەبی دەباغیان دادەنا.

ناوەندی ئابی ١٩٣١، واتا لە گەرمەی رۆژانی مانگرتنەکەدا، نوری سەعیدی سەرەک وەزیران هاتە سەردانی هەولێر، رابەرانی مانگرتنەکە ئەوەیان بە هەل زانی و رۆژی پازدەی ئاب سکاڵانامەیەکی دوورودرێژیان بۆی ئامادە کردو بۆ رۆژی داهاتوو دەستەیەکی هەڵبژاردە سکاڵانامەکەیان پێشکەش بە نوری پاشا کرد. سکاڵانامەکە ناوی ٤٤٨ کەسی بەسەرەوەیە، ٣٨٠ کەسیان مۆرو ٦٨یشیان ئیمزایان کردووە.

(٧) رەفعەت ئەفەندی باوکیشی لە شارەوانی هەولێر فەرمانبەر بوو، دەڵێن بە ئەسڵ حەڵەبین، هەردووکیان لێهاتوو بوون.

بەشێک لە ئیمزاکان هی دیان و جووەکانی شارن. ناوەرۆکی سکاڵانامەکە خۆیشی بریتییە هەر لەو سێ داخوازییەی لە سەرەوە باسیانمان کرد[٨].

ئەم هەوڵ و کۆششەی هەولێرییەکان هیچی لێ سەوز نەبوو، تایبەت لەبەر ئەوەی عەبدولحمید بەگی پارێزگار بە توندی دژی مانگرتنەکە وەستاو لە هەموو روویەکەوە لایەنی جەمال رەفعەت و ئەحمەد چەلەبی دەباغی دەگرت. لەوەیش بەولاوە ئینگلیزەکان بایەخێکی زۆریان بەو مانگرتنەی هەولێر دا، دەقی سەرجەمی سکاڵانامەو داخوازێکانی مانگرەکانیان کردە ئینگلیزی و بەوردی لێیان کۆڵینەوە. تەنها ئەو راپۆرتە نهێنییەی میستەر لاینی پشکنەری کارگێری کەرکوک و هەولێر رۆژی سێی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣١ دەربارەی مانگرتنەکەی هەولێر ناردوویە بۆ ئەدمۆندسی راوێژکاری وەزارەتی کاروباری ناوخۆ لە بەغدا بریتییە لە هەشت لاپەڕەی قەوارە گەورە[٩]. ئینگلیزەکان پێیان وانەبوو ئەو جۆرە بزووتنەوەیە بۆ شارێکی وەک هەولێر هەروا کارێکی ئاساییە. لە راپۆرتێکی نهێنی خۆیاندا لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٣١دا لەو بارەیەوە نووسیویانە دەڵێن:

«داخوازییەکی لەو بابەتە(واتا داوای داشکاندنی نرخی کارەبا لە رێگەی مانگرتنەوە) **بە گشتی دیاردەیەکی نائاساییە بۆ شوێنێکی وەک هەولێرو نیشانەی ئەوەیە کە جۆرە بزووتنەوەیەکی رێکخراوی گێرە شێوێن لە ئارادایە»**[١٠]. ئەم تێبینییە بۆ رۆژگاری خۆی بایەخی تایبەتیی هەیە، رەنگبێ بەنیسبەت هەولێرەوە یەکەم ئاماژەی لەو بابەتە بێت بۆ سەرهەڵدانی بزووتنەوەی سیاسیی رێکخراو بە نهێنی.

مانگرانیش دەستیان هەڵنەگرت، ئەمجاریان رۆژی بیستو حەوتی ئاب دوو سکاڵانامەی تریان نارده بەغدا، یەکێکیان دیسانەوە بۆ نوری سەعیدی سەرەک وەزیران، ئەوی تریشیان بۆ موزاحیم پاچەچی وەزیری کاروباری ناوخۆ. سکاڵانامەی

(٨) م. و. د.، الملف السابق، من متصرفية لواء أربيل الى وزارة الداخلية ببغداد، الرقم١٣٢/س/سري، التأريخ ٢٦ آب ١٩٣١، الموضوع: تقديم صورة مضبطة، ص ٤-٦.

(9) Office of the Adm. Insp., Arbil and Kirkuk, Confidential, No. C/389, 3rd Oct. 1931, pp. 1-8.

(10) Ibid, p.3, Extract from Confidential Report on the Arbil and Kirkuk Liwas for the month of August, 1931, Arbil Town.

ئەمجاریان ئیمزاو مۆری ٥٠٥ کەسی پێوەیە، واتا ٥٧ کەس پتر لەوانەی سکاڵانامەی یەکەمیان دایە نوری سەعید لە هەولێر، ئەمە خۆی لە خۆیدا بەڵگەی سووربوونی کاسبکارانی هەولێرە لەسەر داخوازییەکانیان. وا دیارە رابەرانی مانگرتنەکە ئەمجاریان وێنەی هەردوو سکاڵانامەکەیان داوەتە رۆژنامەکانی بەغداش، چونکە رۆژنامەی **«العراق»** دوو جاران لەو رۆژانەدا بەتایبەتی باسی سکاڵانامەی دانیشتوانی هەولێری کردووە[١١].

هەردوو سکاڵانامەکە بە خەتێکی جوان و رێکوپێک نووسراونەتەوە، لە رووی ناوەرۆکەوە هێمن و لەسەرخۆن، عەرەبییەکەشیان هەرچەندە بێ هەڵە نییە، بەڵام بەگشتی مستەواکەی باشە. پوولێک وا بە دامێنی هەر یەکێکیانەوە کە نرخی یەک روپی، واتا ٧٥ فلسە، **هەردوو پوولەکەش مۆری حاجی شەریفی دۆغرەمەچییان بەسەرەوەیە کە دیارە لەناو مانگرەکاندا پایەو مەقامی تایبەتیی خۆی هەبووە، بە بەڵگەنامە نهێنییەکاندا وا دیارە دەمڕاستی مانگرەکان و رابەری بزوتنەوەکەیان بووە،** یەکێک لە بەڵگەنامەکان بە **«سەرۆکی کۆمەڵەی عەتتاران»** ناوی هێناوە. حاجی شەریف بۆ رۆژگاری خۆی پیاوێکی دونیادیدەو وریا و لەناو خەڵکدا رێزدار بووە، ئاگادارانی هەولێر دەڵێن **«عاشقی عەدالەت بووە»**[١٢]. بەپێی بەڵگەنامەکان لە رۆژانی مانگرتنەکەدا کاسبکارانی شار بەسەرپەرشتی حاجی شەریف زوو زوو بە رۆژ کۆبوونەوەی تایبەتییان لە چاپخانەکەی عەبۆ سازدەکرد، شەوانیش بۆ هەمان مەبەست دەچوونە قەراغ شار. لێرەدا ناوی کەریم گورجیش هاتووە.

بەپێی ئەو نامەیەی پارێزگاری هەولێر رۆژی ٢٦ی ئابی ساڵی ١٩٣١ ناردوویە بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ جگە لە حاجی شەریفی دۆغرەمەچی ئەم چوار کەسەش هاندەری مانگرتنەکە بوون:

١- مەلا ئەمینی بەقاڵ.

٢- یاسینی حاجی ئەلیاسی بەزاز.

(١١) **«العراق»** (جريدة)، بغداد، ١و٨ أيلول ١٩٣١.

(١٢) دیدەنی لەگەڵ دادوەر فەتاح مەحمود حاجی عەبدورەحمان ئاغا، رۆژی دوازدەی مایسی ١٩٩٨.

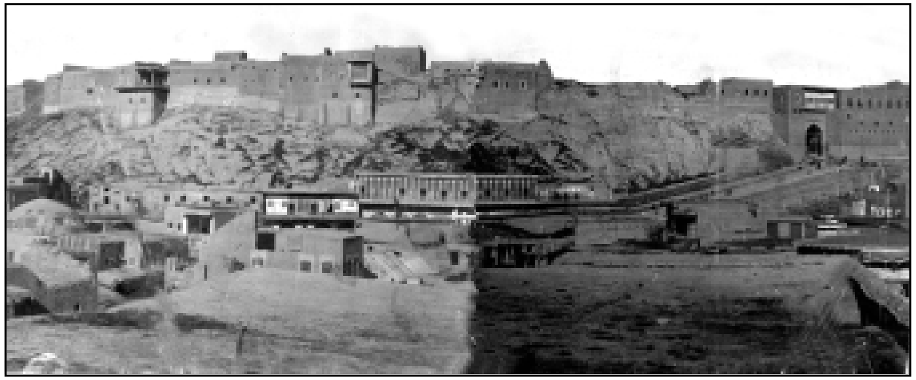

لەم شوێنە، لە بەرامبەر دەرگاکەی قەڵات، لە خوارەوە مەکینەکەی کارەبا دانرابوو

٣- حاجی یونس ئاسنگەر.

٤- حاجی محەمەد قەرۆکی ئاسنگەر[١٣].

زۆربەی هەرە زۆری ئەوانەی دوو سکاڵانامە تازەکەیان مۆر، یا ئیمزا کردووە بریتین لە عەتتارو بەقاڵ و بەزاز و ئاسنگەرو سەرتاش و دارتاش و چایخانەچی و خەفاف و قەصاب و چێشتخانەچی و دوکاندارو کاسبکاری تر، بەڵام، هەمان کات، ژمارەیەک لەوانەش کە پێیان دەگوتن پیاو ماقووڵ و ئەفەندی داویانەتە پاڵیان و هەردووک سکاڵانامەکەیان ئیمزاکردووە، وەک حاجی عومەر مستەفا و ساڵحی سۆفی بەگ و محەمەد و وەهابی شێخۆو نادر عەبدولقادری باوکی فایق و دوکتۆر نامیق و دوکتۆر تەحسین و پارێزەر طەلعەت نادر.

نوری سەعید هیچی نەکرد لەوە بەلاوە کە داوای لە پارێزگاری موسڵ کرد جەلال بابان بنێرێت بۆ هەولێر بۆ تۆژینەوەی سەرجەمی کێشەکە، وا پێ دەچێت نوری سەعید ویستبێتی ئەو کارە راسپێرێتە فەرمانبەرێکی کورد، بۆیەکا لەناو هەمواندا جەلال بابانی پێشنیار کردووە کە ئەوساکە پشکنەری کارگێری **(مفتشي اداري)** موسڵ بووە. بەڵام سەرئەنجام کارەکە خرایە ئەستۆی پشکنەری کارگێری هەولێر و

(١٣) م. و. د.، نفس الملف السابق، من متصرفية لواء أربيل الى وزارة الداخلية ببغداد، الرقم١٣٢/س/سري، التأريخ ٢٦ آب ١٩٣١، الموضوع: تقديم صورة مضبطة، ص٦.

کەرکوک کە ئەوساکە میستەر لاین بوو، لاین لە کەرکوک دادەنیشت و جاروبار سەری هەولێری دەدا[١٤].

هەڵوێستی وەزیری کاروباری ناوخۆ بە جۆرێکی تر بوو. ئەوساکە، وەک وتمان، موزاحیم پاچەچی وەزیری کاروباری ناوخۆ بوو، پاچەچی سیاسەتمەدارێکی هەلپەرست و توندڕەو بوو. بەرلەوەی ببێتە وەزیری کاروباری ناوخۆ یەکێک بوو لە رابەرە ناسراوەکانی **«پارتی نیشتمانی»** (الحزب الوطني) کە نیشتمانپەروەری گەورە جەعفەر ئەبولتمەن سەرۆکی بوو، پاچەچی لە هەمووان رەقتر دژی بەستنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی نێوان عیراق و بەریتانیا وەستا، بەڵام نوری سەعید کە چاک لە دیوی ناوەوەی ئەو جۆرە کەسانە تێدەگەیشت بە ئاسانی بەلای خۆیدا رایکێشا بەوەی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣١ کردییە وەزیری کاروباری ناوخۆ.

هەڵبەت سیاسەتمەدارێکی وا هەلپەرست **«دڵسۆزیی»** خۆی لە ئاستی گەل و نیشتماندا بە کورد تاقی دەکاتەوە، لەبەر ئەوە سەیر نییە پاچەچی ویستی دەستوبرد کۆتایی بە مانگرتنەکەی هەولێر بهێنرێت، هەرچەندە هەولێرییەکان لە خودی ئەو سکاڵانامەیەشدا کە دابوویانە ئەو چەند جارێک زۆر بە نەرمونیانی باسی دڵسۆزیی خۆیانیان بۆ میری تۆمارکردبوو. لەگەڵ ئەوەش پاچەچی بە نامەیەکی نهێنی داوای لە پارێزگاری هەولێر کرد بە رەقی رەفتاری مانگرانی ئەو شارە بکات. ئەمەش دەقی نامەکەیەتی:

«بۆ پارێزگاری هەولێر، نهێنی

ژمارە: س/ ٢٦٨٧

رۆژ: ٣١ی ئابی ١٩٣١

نیشانە بەنامەی ژمارە ١٣٢ی رۆژی ٢٦ی ئابی ١٩٣١تان. ئێمە گشت تێبینییەکانتانمان رەچاو کردو پێتان رادەگەیێنین کە چاو لە هیچ جۆرە بزووتنەوەیەک، یان هەنگاوێک ناپۆشین ببێتە هۆی جۆرە بزووتنەوەیەک، یان لاوازکردنی دەسەڵاتی میری، تکامان وایە بایەخی تەواو بدەن بەم لایەنە، ئیمزا:

(١٤) الملف نفسه، ص١٠.

(١٥) الملف نفسه، ص٧.

وەزیری کاروباری ناوخۆ»[١٥].

لەبەر رۆشنایی ناوەرۆکی ئەم نامەیەدا کاربەدەستانی هەولێر کەوتنە خۆ، فشارێکی زۆریان خستە سەر مانگرانی شارو دەستیان کردە ئامادەکردنی سکالانامەی ساختە دژیان و بۆ پشتگیری کردن لە جەمال رەفعەت، پۆلیس نزیکەی دە کەسیشیان ڕاپێچ کرد بۆ تەحقیق لەگەڵیاندا. لەگەڵ ئەوەش بێنەوبەرەی ئەو کێشەیە تا دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٩٣١ درێژەی کێشاو تا دەهات ئاڵۆزتر دەبوو. مانگران سووربوون لەسەر داواکانیان، رۆژی نۆی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣١ دوو بروسکەی تریان نارده بەغدا، **یەکەمیان** بۆ نوری سەعید و **دووەمیان** بۆ موزاحیم پاچەچی، **ئەمجارەیان بروسکەکەنیان لە کەرکوکەوە نارد نەک لە هەولێرەوە، وا دیارە ترسی ئەوەیان هەبووە نەبا بروسکەکان لە هەولێرەوە نەگەنە شوێنی مەبەست.** هەردوو بروسکەکە بەم ناوانەوە لێدراون: لە بریتی دەستەی(صنفی) قەتارچی مەلا محەمەد، لە بریتی دەستەی خەفافەکان مەلا خضر، لە بریتی دەستەی بەرگدرووان حاجی عەلی، لە بریتی دەستەی عەتتارەکان حاجی شەریفی دۆغرەمەچی، لە بریتی دەستەی گۆزەچییەکان سۆفی ئیسماعیل، لە بریتی دەستەی سەرتاشەکان عەبدولوەهاب، لە بریتی دەستەی زیندرووەکان عومەر دای، لە بریتی دەستەی کولێهەڵگران(**حەماڵەکان**) عیزەدین، لە بریتی دەستەی ئاسنگەران حاجی یونس، لە بریتی دەستەی مزگەران حاجی کەریم، لە بریتی دەستەی ناڵبەندان عەبدوڵلا، لە بریتی دەستەی دەلالان محەمەد فارس، لە بریتی دەستەی قەصاب داود ئاغا، لە بریتی دەستەی لبادکەران شێخ یونس، لە بریتی دەستەی دارتاشان فیض الله، لە بریتی دەستەی نانەوایان محەمەد صالح، لە بریتی جووەکان صالح یوسف نوری.

ئەمانە لە بروسکەکەیاندا دوو تەقەلا بێ سودەکەیان وەبیر سەرەک وەزیران و وەزیری کاروباری ناوخۆ هێناوەتەوەو بە ناوی **«سەرجەمی کاسبکاران و کرێکارانی هەولێرەوە»** داوایان لێ کردوون عەدالەت فەرامۆش نەکەن و داخوازییەکانیان جێ بەجێ بکەن و رادەیەک بۆ فشارو دەسدرێژی کاربەدەستانی میری دابنێن.

دیسانەوە نوری سەعید هیچی نەکرد لەوە بەولاوە کە ئەویش دەقی بروسکەکەی

لەگەڵ نامەیەکی تایبەتیدا نارد بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ، تەنانەت نامەکەیش ئیمزای سکرتێری ئەنجوومەنی وەزیرانی بەسەرەوەیە نەک ئیمزای نوری پاشا خۆی[١٦].

بەڵام هەر لەو رۆژانەداو لەبەر هەر هۆیەک بێت نارەزایی گەیشتە دەشتودەری هەولێریش، رۆژی یازدەی تەشرینی دووەم، واتا تەنها دوو رۆژ دوای بروسکەکانی کاسبکارانی شار، ئەم سەرەک هۆزانەش، دژی پارێزگاری هەولێر، بروسکەیەکی تایبەتییان ئاراستەی نوری سەعید کرد: سەرۆکی میر یوسفی خۆشناو صالح بەگی میران و سەرۆکی گەردی جەمیل ئاغا و سەرۆکی کۆڕێ مەجید ئاغا و سەرۆکی میر مەحمەلیی خۆشناو قادر بەگی میران، جگە لە ئاغایانی دزەیی خورشیدی بایز ئاغا و حسەین ئاغای مەلاو سلێمان ئۆمەر ئاغاو رەسوڵ محەمەد صادق ئاغا.

سەر ئەنجام میری ناچار بوو لە کەلی شەیتان بێتە خوارێ و جەمال رەفعەت لە هەولێر رابگوێزێت و ئەحمەد چەلەبی دەباغیش ناچار بکات دوو عانە لە نرخی هەر کیلۆواتێکی کارەباکەی دابشکێنێت. بەو جۆرە مانگرتنەکەی هەولێر کۆتایی هات، ئەو مانگرتنەی لە هەموو روویەکەوە هیچی لە مانگرتنە بەناوبانگەکەی بەغدا کەمتر نییە، بەڵکو لەبەر سێ هۆی بایەخدار تەرازووی مێژوو بەلای ئەودا دەشکێتەوە، **یەکەمیان** دەستپێشکەری کردنی هەولێرییەکانە لەو بوارەدا، **دووەمیشیان** کۆڵنەدانی مانگرانی هەولێرە لە ماوەی شەش مانگی رەبەقدا، لەگەڵ وەدی هێنانی بەشێک لە داواکانیان، **بەرانبەر دامرکاندنەوەی کتوپڕی مانگرتنەکەی بەغدا کە لە راستیدا هیچی ئەوتۆی لێ سەوز نەبوو**، ئەو مانگرتنەی هەر لە سەرەتاوە رۆژنامەکانی بەغدا ناویان لێ نا **«رۆژی شانازی نیشتمانی»**[١٧].

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە چاو لەوە نەپۆشین کە لەو رۆژانەدا هەندێک دەست لە ژێرەوە، بۆ بەرژەوەندی خۆیان، کنەیان دەکرد، جەمال رەفعەتیش کارگێڕێکی دەست خاوێن و لێهاتوو بوو، بەڵام زۆر بەخۆی دەنازی، **ئەحمەد چەلەبی دەباغیش**

(١٦) الملف نفسه، ص٢٥-٢٦، ديوان مجلس الوزراء، بغداد، الرقم ٤١٢٨، التأريخ ٩ تشرين الثاني ١٩٣١.

(١٧) بۆ نموونە بڕوانە: **«العالم العربي»** (جريدة)، بغداد، العدد ٢٩٨٦، ٢ كانون الاول ١٩٣٣.

خزمەتێکی گەورەی هەولێری کرد بەوەی مەکینەی کارەبای بۆ هێنا ، بەڵام ئەویش دەبوو باری سەختی ڕەشوڕوتی هەولێر فەرامۆش نەکات، هەرچەندە بەپێی دەفتەری تایبەتیی خۆی پرۆژەکەی زەرەری دەکرد نەک قازانج، بەڵام واپێ دەچێت وانەبوبێت، چونکە کە نوری سەعید هاتە هەولێر بە گەرمی داوای لێ کرد ماوەی ئیمتیازەکەی لە ٣ ساڵەوە بۆ بکەنە ٢٥ساڵ، بەپێی یاسای نەگۆڕی ئابووریش هەر پرۆژەیەک زیان بکات دادەخرێت نەک بەپەرۆشەوە کۆشش دەکرێت بۆ درێژەپێدانی بەو رادەیە.

هەرچۆن بێت مانگرتنی کاسبکارانی هەولێر لە ساڵی ١٩٣١دا لاپەڕەیەکی بایەخداری ونی مێژووی هاوچەرخی کورد و عیراقە.

قەسری باداوە لە هەولێر ساڵی ١٩٣٩
مەلا ئەبو بەکر ئەفەندی لەناوەڕاست راوەستاوە بەڕێزان فەتاح خۆشناو محەمەد نەقیب یونس عومەر و کەسانی دیکە دیارن، لە دانیشتووەکانیش عزەدینی مەلا فەندی و حەمید حەسونەو کەسانی دیکە دیارن

نەورۆزی ساڵی ١٩٤٧ ناودارانی شاری هەولێر، ئەحمەد چەلەبی دەباغ، شەهاب چەلەبی دەباغ و کەسانی دیکە دیارن

بابەتی شەشەم*

لاپەڕەیەکی ون لە خەباتی دەستەی ڕووناکبیری کوردی عیراق «یانەی سمکۆی شکاک»

پێشەکی:

چەند ساڵێک لەمەوبەر بۆ یەکەم جار هەواڵی کۆششی دامەزراندنی **«یانەی سمکۆی شکاک»**م لە بەڕێز دکتۆر عەبدولرەحمان عەبدوڵلا بیست. بەپێی گێڕانەوەکەی ئەو لە ناوەندی سیەکانداو بەر لە کۆدێتاکەی بەکر صدقی ژمارەیەک لە خوێندکارانی کورد هەوڵیان داوە لە بەغدا یانەیەکی ڕووناکبیری کوردی لەسەر شێوازی یانەی **«المثنى»**ی قەومییە عەرەبەکان دابمەزرێنن و هەر هەموویان ناوی سمکۆی شکاکیان بۆی هەڵبژاردووە. بۆ یەکەم جار ئەم زانیارییە دەگمەنە بەکەڵکەم تێکەڵ بە ناوەڕۆکی **نامەی ماجستێری عەبدولئیلا حەمید** کرد کە دەربارەی کێشەی کوردی ئێرانەو من سەرپەرشتکاری بووم، لەوێدا کردوومانەتە بەڵگەی هاوچارەنووسیی نەتەوەی کوردو نیشانەی گەورەیی و خۆشەویستی سمکۆ لای هەموو نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز[١].

دوای ئەوە کەوتمە عەودالی هەر هەواڵێک، یا هەر زانیارییەک پێوەندی بەمێژووی **«یانەی سمکۆی شکاک»**ەوە هەبێت وەک دیاردەیەکی بایەخدار لەمێژووی چالاکی هەمەجۆری ڕووناکبیرانی کوردا. بەداخەوە لە ناو بەڵگەنامە بەریتانییەکاندا هیچم دەربارەی ئەو باسە چنگ نەکەوت، بەڵام خۆشبەختانە لە ئەرشیفی وەزارەتی کاروباری ناوخۆدا کە فایلەکانی ڕۆژگاری پاشاییان تێدا هەڵگیراوە ئەو فایلەم دۆزیەوە کە گشت بەڵگەنامەکانی بۆ باسی دامەزراندنی ئەو یانەیە تەرخان کراون، تەنانەت لەسەر بەرگی فایلەکە بەکوردی نووسراوە **«یانەی سمکۆی شکاک»**[٢]. بەیاریدەی ئەو فایلە دەتوانین مێژووی تەواوی **«یانەی سمکۆ»** تۆمار بکەین.

هۆ بابەتییەکانی بیرکردنەوە لە دامەزراندنی یانەی سمکۆ

لە کۆتایی بیستەکانەوە بەشێک لە ڕووناکبیرە تێگەیشتووکانی عیراق هاتبوونە سەر ئەو بیرەی کە ئەوانیش، وەک ئەوروپاییەکان، دەتوانن لەڕێگەی یانەو دەستەی ڕووناکبیریی تایبەتییەوە ڕۆڵی خۆیان لە وریاکردنەوەی کۆمەڵانی خەڵکدا ببینن. لە سییەکاندا ئەم بۆچوونە تەواو گەیی و بووە هۆی دامەزراندنی ژمارەیەک دەستەو یانەی ڕووناکبیری چالاکی وەک **«جماعة الاهالي»** کە سەرەتای ساڵی ١٩٣٢دوای ژانێکی دوورودرێژ لەدایک بوو. ئەم دەستەیەو تایبەت ڕۆژنامەکەیان، کە ئەویش هەر ناوی **«الاهالي»** بوو، تا ڕادەیەک هەستی ژمارەیەک لە ڕووناکبیرانی کوردیان ڕاکێشا چونکە بیرتەسک و توندڕەو نەبوون، بەراستی دیموکراسیخواز بوون و ئەگەر ئاوڕیان لەمەسەلەی کورد بدایەوە لەوانەبوو لە کوردستانیشدا جێ پێی خۆیان بکەنەوە، بەڵام ئەوان ئەوساکە هێشتا نەگەیشتبوونە ئەو ئاستەی بتوانن بەوردی و دروستی مەسەلەی ئاڵۆزی نەتەوەیی هەڵسەنگێنن. عەبدولفەتاح ئبراهیم، کە ڕابەرێکی دووربینی **«الاهالي»** بوو، ئیمڕۆ بێ سێ و دوو دان بەو ڕاستییەدا دەنێت[٣]. هەرچۆن بێت دەستەی **«الاهالي»** لەهەموان لە کوردەوە نزیکتر بوون، هەر ئەوانیش بوون کەدوای ئاڵوگۆڕێکی دوورودرێژ بوونە

(*) لە گۆڤاری **«ڕۆشنبیری نوێ»** ژمارە (١٤٣)ی ساڵی ١٩٩٩، لە ل٧-١٢دا بلاوکراوەتەوە.

(١) عبدالاله حمید فاضل، القضية الكردية في ايران في ضوء المصادر والمراجع العراقية ١٩٢١-١٩٤٧، رسالة ماجستير غير منشورة، معهد التاريخ العربي والتراث العلمي للدراسات العليا، بغداد ١٩٩٨، ص٦٥ .

(٢) ملفات وزارة الداخلية (م.و.د.)، المكتب الخاص، ١٩٣٥، رقم الملف:٣٧/٤١، موضوع الملف: الجمعيات و النوادي، نادي سمكو شكاك.

(٣) دیدەنی لەگەڵ عەبدولفەتاح ئیبراهیم ڕۆژی یازدەی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٩٨ .

«پارتی نیشتمانی دیموکراسی» (الحزب الوطنی الدیمقراطی)کە کامیل جادرچی بەناوبانگ سەرۆکی بوو[٤].

٢٤ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣٤ **«یانەی خامە»** (نادی القلم) لە بەغدا

(٤) بۆ درێژەی مێژووی ئەو دەستەیە بڕوانە: **فؤاد حسن الوكيل، جماعة الاهالي في العراق، بغداد-١٩٧٩ .**

لەلایەن دەستەیەک رووناکبیری ناسراوی وەک محەمەد رەضا شەبیبی و محەمەد باقر شەبیبی و مێژوونووس عەباس عەزاوی و ئیبراهیم حیلمی و رەفائێل بەطی و دوکتۆر مەتی عەقراوی و چەند کەسانێکی تری وەک ئەوان دامەزرێنرا. ئەم یانەیە لە هەر شت پتر بایەخی دەدا بە ئەدەب و پێوەندی نێو رووناکبیران خۆیان[٥]. هەر چەندە ئەم یانەیەش هیچ جۆرە ئاورێکی لە ژیانی روناکبیری کورد نەدایەوە، بەڵام دامەزراندنی و جۆری کاری و ئەو نامیلکانەی بڵاویکردونەوە تا رادەیەک سەرنجی رووناکبیرانی کوردیان راکێشا، جگە لەوەی شاعیری گەورەی عەرەبی بەرەگەز کورد جەمیل صدقی زەهاوی بە یەکەم سەرۆکی **«یانەی خامە»** هەڵبژێردراو ئەو ساکەش زەهاوی سووکە پێوەندییەکی لەگەڵ **«یانەی سەرکەوتنی کوردان»**دا هەبوو.

شوباتی ساڵی ١٩٣٥یش دەستەیەک رووناکبیری نەتەوەپەرستی وەک صائیب شەوکەت و فەهمی سەعید و دەرویش مەقدادی و دوکتۆر خالد هاشمی داوای دامەزراندنی **«یانەیەکی رووناکبیری وەرزشی»**یان کردو ناوی **«المثنی بن حارثة الشیبانی»**یان بۆ هەڵبژارد کە ساڵی ٦٢٥ لە شەڕی بوەیبدا، لە نزیک رووباری فوراتەوە لەشکری فارسی شکاند. پاش چەند مانگێک وەزارەتی کاروباری ناوەخۆ ئەو داوایەی پەسەند کردو بەو جۆرە یانەی **«المثنی»** زۆر بە گورجوگۆڵی هاتە مەیدانەوە، یەکسەر دەستیکردە بڵاوکردنەوەی چەند نامیلکەیەکی بە هەستی نەتەوەیی جۆشدارو، جگە لەوەی لە ئابی ساڵی ١٩٣٦وە کەوتە بڵاوکردنەوەی گۆڤاری **«المثنی بن حارثة الشیبانی»** کە سەرجەمی وتارەکانی زۆر بەسۆزەوە بۆ هاندانی هەستی نەتەوەیی تەرخان کرابوون[٦]. **«یانەی المثنی»** زۆر بایەخی دەدا بەیەکگرتنی عەرەب و کێشەی فەلەستین کە رۆژبەرۆژ تا دەهات ئاڵۆزتر دەبوو[٧].

«یانەی المثنی» نەک هەر هیچ ئاورێکی دۆستانەی لەکورد نەدایەوە، بەڵکو

(٥) بۆ درێژەی مێژووی ئەو یانەیە بڕوانە : **«نادي القلم العراقي. مجموعة نادي القلم العراقي»**، المجموعة الاولى، بغداد ١٩٣٨ .

(٦) بۆ درێژەی مێژووی **«یانەی المثنی»** بڕوانە: **عماد احمد الجواهري،نادي المثنى وواجهات التجمع القومي في العراق ١٩٣٤-١٩٤٢، بغداد١٩٨٤ .**

(٧) دەربارەی هەڵوێستی **«یانەی المثنی»** بەرانبەر کێشەی فەلەستین بڕوانە: **الدكتور عباس عطية جبار، العراق والقضية الفلسطينية ١٩٣٢-١٩٤١**، بغداد،١٩٨٣، ص٤١١، ٤١٤.

هەمان کات زۆربەی رابەرانی بەرانبەر بە کورد تەواو شۆڤینی و کوردنەویست بوون، لەگەڵ ئەوەشدا دڵسۆزییان بۆ نەتەوەی خۆیان و جۆری کارکردنیان سەرنجی رووناکبیرانی کوردیان راکێشا، تایبەت ئەوانەی کە لە بەغدا دەیانخوێند. ئەو رووناکبیرانە دەستەیەکی وەک **«الاهالی»**، یا یانەیەکی وەک **«یانەی خامە»** و **«یانەی المثنی»** یان بۆ خۆیان، بۆ کورد دەویست.

ئەو دوو نامیلکەیەش کە سەرەتای سییەکان بە ناونیشانی **«یادگاری لاوان»**(٨) و **«دیاری لاوان»**ەوە(٩) بلاوکراونەتەوە جۆرە لاسایی کردنەوەیەکی چالاکییەکانی **«الاهالی»** و **«المثنی»**و ئەوانیترە. هەر ئەوانەیش ئەو دوو نامیلکەیەیان دەرکرد کە دوایی بوونە دەستەی دامەزرێنەری **«یانەی سمکۆی شکاک»**. بۆنی ئەوە لە **«نامیلکەی کۆمەڵایەتی»** یەکەی رەفیق حیلمیش دێت کە نووسینی فەیلەسوفی نەتەوە پەرستانی تورکیای نوێ ضیاء گیۆک ئالپی بە رەگەز کوردەو باسی کۆمەڵ و رەوشتی کۆمەڵایەتی دەکات(١٠).

هەوڵی دامەزراندنی «یانەی سمکۆی شکاک»

بەو جۆرە بیری حەوت کەس لەو قوتابییە کوردانەی لە بەغدا دەیانخوێند دێتە سەر ئەوەی کە دەبێت ئەوانیش یانەیەکی رووناکبیریی سەربەخۆ بۆ کورد دابمەزرێنن. ئەو حەوت کەسە ئەمانە بوون- ئیبراهیم ئەحمەد و فازیل تاڵەبانی و عارف تاڵەبانی و شاکیر فەتاح و بەهادین عارف کە هەرپێنجیان قوتابیی کۆلێجی یاسا بوون و عەبدولرەحمان عەبدوڵلا کە قوتابی کۆلێجی پزیشکی بوو، لەگەڵ شێخ رەوفی شێخ مەحمود کە لە فێرگەی ئەمریکی لە بەغدا دەیخوێند.ئیبراهیم ئەحمەد خاوەن پێشنیاری پرۆژەکە و هێزی بزوێنی ئەم دەستەیە بوو کە پاش چەند کۆبوونەوەیەکی سەرپێی بڕیاردەدەن ئەو یانەیەی دەیانەوێت دایمەزرێنن ناوی لێبنێن **«سمکۆی شکاک»**کە برینی کوشتنی بەغەدر لەلایەن رەزا شاوە هێشتا لە ناخی دەرونیاندا سارێژ نەبوبوو.هەمان کات پێوەندی بەڕابەرانی **«الاهالی»**ەوە دەکەن و

(٨)ساڵی١٩٣٣ لە بەغدا چاپکراوە.
(٩) ساڵی١٩٣٤ لە بەغدا چاپکراوە.
(١٠) ساڵی١٩٣٤ لە موسڵ چاپکراوە.

ئەوانیش گفتی یاریدەدانیان دەدەنێ. رۆژی چواری مارتی ساڵی **١٩٣٥**بەئیمزای هەر حەوتیان وەک دەستەی دامەزرێنەر داوایەکی رەسمییان پێشکەش بە وەزیری کاروباری ناوخۆ کرد کە ئەوساکە عەبدولعەزیز قەصاب بوو. داواکەیان لە شەش خاڵی سەرەکی پێکهاتوە، یەکەمیان بریتییە لەناوی ئەندامانی دەستەی دامەزرێنەر، دووەمیان ناوی یانەکە، واتا **«یانەی سمکۆی شکاک»**.دەقی خاڵی سێیەم دەڵێت:

«مەبەستەکانی یانە بریتین لەبلاوکردنەوەی رووناکبیریی نەتەوەیی کوردو بوژاندنەوەی گیانی وەرزشی لە نێو لاوانی کورداو کۆشش بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی رەوشت و ژیانی کۆمەڵایەتی و زانست لە کوردستان بەتایبەتی و لە عیراق بە گشتی»(١١).

بە پێی خاڵی چوارەم بەغدا مەڵبەندی یانە دەبێت و بەپێی خاڵی پێنجەم ناوەکانی دەستەی کارگێڕی پاش هەڵبژاردنی پێشکەش دەکرێن بە وەزارەتی کاروباری ناوخۆ، لە دوا خاڵیشدا دەڵێن وا لەگەڵ داواکەماندا پێڕەوی سەرەکیی یانەکەتان پێشکەش دەکەین. لە ژێریشەوە ئەم تێبینییە نووسراوە:**«یانەکە بەم ناوەوە ناونراوە وەک نیشانەی نەمری یادی رابەری کوردی بەناوبانگ سمکۆی شکاک»**(١٢).

پێڕەوی یانە

پێڕەوی سەرەکیی **(النظام الاساسي)** یانەی سمکۆی شکاک لە نۆزدە بەندی رێکوپێکی پێکەوە بەستراو پێکهاتووە کە ئەمە دەقەکەیەتی وەک خۆی بە عەرەبی بڵاوی دەکەینەوە:

النظام الاساسی لـ**(یانەی سمکوی شکاک)**

المادة -١- تالف في بغداد بموجب هذا النظام ناد باسم **«یانەی سمکۆی شکاک»**.

(١١) م. و. د.، المكتب الخاص، رقم الملف :٣٧١٤١، موضوع الملف: الجمعيات والنوادي، نادي سمكو شكاك، وزارة الداخلية، شعبة الاوراق، رقم الواردة ٦٤٤٤، التاريخ ١٩٣٥/٣/٤ .
(١٢) م.و.د.، الملف نفسه، الوثيقة نفسها.

المادة -٢- غاية النادي نشر الثقافة الكردية واحياء الروح الرياضية بين الشبان الاكراد والعمل لرفع المستوى الاخلاقي والاجتماعي والعلمي في كودرستان خاصة وفي العراق عامة، **ولا دخل للنادي في السياسة والدين**، ولا يتعاطى فيه اي انواع من انواع القمار والمشروبات الروحية.

المادة -٣- للنادي الحق بامتلاك الاموال المنقولة وغير المنقولة والتصرف بها ، وله ما للشخصيات الحكمية من الحقوق حسب القوانين المرعية.

المادة -٤- **يحق لكل شخص عراقي ان يطلب الانتماء الى النادي** اذا توفرت فيه الشروط الاتية:

أ- ان يكون قد اكمل العشرين من العمر.

ب- غير محكوم عليه بجناية او بجنحة مخلة بالشرف.

ج- غير ساقط من الحقوق المدنية.

المادة -٥- يجب ان يقدم طلب الانتماء الى الهيئة الادارية تحريراً، ولايصبح الطالب عضواً في النادي بعد قبوله، ولا يطلب من الهيئة بيان اسباب الرفض، ولا يعتبر عضواً من لم يدفع اجرة الدخول و بدل الاشتراك الشهري مقدماً.

المادة -٦- في النادي هيئتان: **الهيئة العامة والهيئة الادارية.**

المادة -٧-١- **الهيئة العامة:** تتالف من اعضاء النادي الذين سددوا ما عليهم من بدل الاشتراك، وتجتمع في شهر مارت من كل سنة بناء على دعوة الهيئة الادارية تسبق الاجتماع بعشرة ايام على الاقل.

ويعتبر الاجتماع منعقداً عند حصول النصاب، واذا لم يحصل هذا النصاب فيدعى الاعضاء الى اجتماع ثان خلال اسبوع، ويعتبر النصاب حاصلاً في هذا الاجتماع مهما كان عدد الحاضرين .

٢- يتراس المعتمد، او السكرتير اجتماعات الهيئة العامة.

٣- تصدر المقررات من الهيئة العامة باكثرية اراء الحاضرين في الاجتماع.

٤- يبين منهاج الاجتماع في كل دعوة اليه.

المادة -٨- تنظر الهيئة العامة في اجتماعها السنوي في الامور الاتية:

ا- التقرير السنوي الذي ترفعه الهيئة الادارية .

ب- حسابات السنة التي تسبق الاجتماع، وميزانية السنة التي تليه.

ج- انتخاب هيئة ادارية جديدة.

د- الاقتراحات التي ترغب الهيئة الادارية، او اي عضو اخر عرضها على الهيئة العامة.

المادة -٩- تجتمع الهيئة العامة بصورة فوق العادة بقرار من الهيئة الادارية، او بناء على طلب يوقع من عشرة اعضاء فاكثر يقدم الى الهيئة الادارية، وذلك للنظر في الامور المستعجلة التي لايمكن تاجيلها الى الاجتماع السنوي، على ان تنحصر المذاكرة في هذا الاجتماع في الموضوع الذي دعيت الهيئة العامة من اجله.

المادة -١٠-١- **الهيئة الادارية:** تتالف من سبعة اعضاء تنتخبهم سنوياً الهيئة العامة بالتصويت الخفي من بين اعضاء النادي في اجتماعها السنوي.

٢- تنتخب الهيئة الادارية من بين اعضائها معتمداً وسكرتيراً ومحاسباً.

المادة -١١-١- تعقد جلسات الهيئة الادارية برئاسة المعتمد وحضور ثلاثة من اعضائها، وتصدر القرارات منها باكثرية اراء الحاضرين. واذا تساوت الاراء فيرجح الجانب الذي فيه المعتمد.

٢- اذا لم يحضر العضو في الهيئة الادارية ثلاثة اجتماعات متوالية بدون عذر مشروع يعد مستقيلاًمنها، ويخلفه فيها من حاز دونه من الاصوات في الانتخاب السابق، ويجري عين الترتيب في حالة استقالة واحد من اعضاء الهيئة الادارية او فصله من العضوية في النادي .

المادة -١٢- تنظر الهيئة الادارية في طلبات الانتماء الى النادي، وتقرر قبولها او عدمه، وتقوم بادارة شؤون النادي واعماله الاخرى حسب النظام المصرح.

المادة -١٣-١- المعتمد هو الذي يمثل النادي، ويقوم بالمعاملات الرسمية التي تتعلق به، ويشرف على حساباته وادارته، وهو المسؤول عن تنفيذ مقررات الهيئة الادارية والهيئة العامة .

٢- ينوب السكرتير عن المعتمد في كافة اعماله عند غيابه، ويقوم عدا ذالك

بالمراسلات وتنظيم اجتماعات الهيئة الادارية و تحرير محاضرها ويمسك السجلات الاتية:.

ا- سجل عام يحتوي على اسماء جميع اعضاء النادي وهوياتهم.

ب- سجل لمقررات الهيئة الادارية.

ج- سجل لقررات الهيئةالعامة.

٣- المحاسب هو المسؤول عن امور النادي المالية، وهو يقوم بمسك دفاتر الواردات ومصاريف النادي، ويمسك سجلاً خاصاً باثاثه، ويحفظ المستندات بجميع المدفوعات والواردات، ويوقع على الوصولات بالنيابة عن النادي على ان يشترك معه المعتمد في التوقيع على الصكوك.

المادة -١٤- مالية النادي تتكون من :.

١- اجرة الدخول، وهي لاتقل عن ربع دينار.

٢- بدل الاشتراك وقدره (١٥٠) فلساً.

٣- واردات النادي والاعمال التي يقوم بها، والتبرعات التي يقبلها.

المادة -١٥-١- **على المعتمد والمحاسب ان يودعا اموال النادي في احد المصارف المحلية باسم النادي، وتسحب الاموال بتوقيعهما.**

٢- لايجوز صرف اموال النادي الا بقرار الهيئة الادارية، عدا المصروفات النثرية التي تحدد مقدارها الهيئة الادارية كلما اقتضى ذلك.

٣- لايجوز باي حال الاتجار والمضاربة وغيرها باموال النادي.

المادة -١٦- على المحاسب ان ينظم ميزانية النادي السنوية حسب تعليمات الهيئة الادارية، ويقدم اليها خلال اول اسبوع من كل شهر بياناً في واردات ومصارف النادي خلال الشهر المنصرم.

المادة -١٧-١- **للهيئة الادارية ان تقرر فصل العضو عند فقدانه احد** الشروط الواردة في **المادة الرابعة من هذا النظام.**

٢- عند تقديمه طلباً بالانفصال، وقبول هذا الطلب من الهيئة الادارية.

٣- عند عدم دفعه بدل الاشتراك الشهري بعد تبليغه بالدفع خلال شهر من تاريخ الاستحقاق.

٤- عند قيامه باعمال لا تأتلف مع نظام النادي وسمعته بعد انذاره مرتين من قبل الهيئة لادارية.

المادة -١٨- في حالة انحلال النادي تقرر الهيئة الادارية اعطاء ممتلكاته وأمواله الى احدى المؤسسات الخيرية في العراق.

المادة -١٩- يجري تعديل هذا النظام باقتراح من الهيئة الادارية، او بطلب عشرة من اعضاء النادي و موافقة ثلثي الهيئة العامة.

مادة مؤقتة

تكون الهيئة المؤسسة هيئة ادارية مؤقتة الى حين انتخاب الهيئة الادارية الاولى.

هەڵوێستی ڕژێم

هیچ شتێکی نائاسایی، یامەترسیدار بۆ ڕژێم و یەکیەتی نیشتمانی لە ناوەرۆکی ئەم پێڕەوەدا وەدی ناکرێت و گەلێک لە پێڕەوی یانەی **«المثنی»** ئەهوەنترەو زۆر کەمتر لەو بۆنی سیاسەتی لێ دێت، کەچی وەزارەتی کاروباری ناوخۆ سەری دونیای لێ هاتەوە یەک، بەتایبەت دوای ئەوەیش کە لەرۆژی حەڤدەی مارتی ١٩٣٥وە یاسین هاشمی کابینەی نوێی دامەزراندو رەشید عالی لەوکابینەیەدا بووە وەزیری کاروباری ناوخۆ، ئەو **دوانەش رۆژێک لە رۆژان سەرەنجیان بەرانبەر بە کورد چاک نەبووەو بەشێک لە ئوباڵی ئاڵۆزبوونی کێشەی کورد دەکەوێتە ئەستۆی هەردووکیان، هەر چەندە هیچ کامێکیشیان بە رەگەز عەرەب نیەو هەن سوورن لەسەر ئەوەی هاشمی لە باووباپیرەوە کوردە**[١٣]**. بەڵگەنامەیەکی گرنگی ئینگلیزەکان دەڵێت یاسین هاشمی پشتاوپشت خەڵکی کەرکوکەو لەوانەیە بە رەگەز سەلجوقی بێت**[١٤]**.**

(١٣) یەکێک لەوانە مامۆستا رۆژبەیانییە کە کەسوکاری لە نزیکەوە دەناسێت.

(١٤) **«تقرير عن الشخصيات الرئيسة في العراق سنة ١٩٣٥. من السير ارجيبولد كلارك الى مستر ايدن»**، في **«العراق في الوثائق البريطانية سنة ١٩٣٦»**، اختيار وترجمة وتحرير نجدة فتحي صفوة، منشورات مركز دراسات الخليج العربي بجامعة البصرة، ١٩٨٣، ص٧٨ .

دوا وێنەی «سمکۆ» کە لە قەراخ شاری (شنۆ) بەر لە کوشتنەکەی بە چەند ساتێ، کە خوسرەوی (کوڕ)ی بە تەنیشتەوەیە.

وەزارەتی کـاروباری ناوخـۆ بەر لە هەرشت کـەوتە سۆراخی ئەو حەوت کـوردەی بە ناوی دەسـتـەی دامـەزرێنەرەوە داوای دامـەزراندنی یانەکـەیان کـردبوو، داوا لە تەحـقـیـقـاتی جینائی، واتا دایەرەی ئەمنی ئەوسا دەکـات زانیـارییـان لەسـەر کۆبکاتەوە، ئەمیش لەوەڵامدا ڕۆژی ٢٦ی مارت لیستەیەک دەربارەی هەر حەوتیان دەنێرێت بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ کە شتێکی ئەوتۆی تێدانییە تەنها دەربارەی باوکی ئیبراهیم ئەحمەد نەبێت کە بە هاندەری ئەو سکاڵانامانەی داناوە کە ئەوساکە نیشتیمانپەروەرانی کورد زوو زوو ڕێکیان دەخستن و دەیانناردن بۆ بەغدا، جگە لەوەی دەڵێت **«ئەحمەد بەگی فەتاح زادەی باوکی ئیبراهیم یەکێکە لە هاوڕێکانی شێخ مەحمودی ڕابەری کورد»**[١٥].

(١٥) م.و.د.، نفس الملف السابق، ادارة التحقيقات الجنائية المركزية، العدد ش خ/ ١٣٧٣، التاريخ ٢٦ اذار١٩٣٥، الى وزارة الداخلية، الموضوع طلب تاسيس نادي، ص٤–٥ .

بەڵام هەرچی بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیسە لەو یادداشتەیدا کە هەمان ڕۆژ لەگەڵ ئەم لیستەیەدا ناردوویە بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ نووسیوییە دەڵێت:

«بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ

بابەت: داوای دامەزراندنی یانەیەک.

نیشانە بە نامـەی ژمارە ٤٧٣٤تان کە ڕۆژی حەوتی مارت ناردووتانە. دوای تەحقیق دەربارەی ئەندامانی «یانەی سمکۆی شکاک» دەردەکەوت کە هەموویان ئەو مەرجە یاساییانەیان تێدایە کە بەندی شەشەمی یاسای دامەزراندنی جەمعیات لە ساڵی ١٩٢٢دا دیاری کردوون، بەڵام هەموویان لاوی خوێنگەرم و لە کوردایەتیدا سەرگەرمن و لەوانەن کورد هان ئەدەن بۆ ئەوەی لە دەزگاکانی میریدا[١٦]ئەو شوێنانە وەربگرن کە شایستەیانن و بۆ دامەزراندنی حوکومەتێکی کوردی تێدەکۆشن . لەبەر ئەوەو لەبەر ڕۆشنایی ئەوەی لەسـەرەوە وتمان بە چاکی نازانین ڕێگە بەو ناوبراوانە بدرێت یانەی ناوبراو دابمەزرێنن. ئیمزا بەڕێوەبەری گشتی پۆلیس»[١٧].

وێڕای ئەوە وەزارەتی کـاروباری ناوخۆ یادداشـتـێکیش دەربارەی هەمـان بابەت دەنێـرێت بۆ پارێزگـاری بەغـدا تا ئەویش بیـروڕای خـۆی نیـشـان بدات . وەڵامی ئەمـیـان کـەمـێک دوادەکـەوێت، بۆیەکا ڕۆژی ٢٨ مـارت وەزارەت یادداشـتـێکی وەبیـرهێنەرەوە دەنێـرێت بۆ پارێزگـارو داوای لێـدەکـات بێ دواخـستن وەڵامی ئەو یاداشـتەی بداتەوە کە ڕۆژی حەوتی مارت دەربارەی **«یانەی سمکۆی شکاک»** بۆی ناردووە[١٨]. لەگـەڵ ئەوەشدا ئنجا پارێزگـاری بەغـدا تا ڕۆژی دەی حوزیران وەڵام ناداتەوە، لەو ڕۆژەدا ئەم وەڵامـەی لای خـوارەوە دەنێـریت بۆ وەزارەتی کـاروباری ناوخۆ :

«بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ

بابەت : داوای دامەزراندنی یانەیەک

نیـشـانەی بە نامـەی ژمـارە ٤٧٣٤تان کـە ڕۆژی حـەوتی مـارتی ١٩٣٥

(١٦) لە دەقی یادداشتەکەدا نووسراوە **«لە وڵاتدا»** کە دیارە مەبەست دەزگاکانی میرییە لە وڵاتدا.

(١٧) م.و.د.، نفس الملف السابق، وزارة الداخلية، مديرية الشرطة العامة، الى وزارة الداخلية، الموضوع :طلب تاسيس نادي، ص٥ .

(١٨) م.و.د.، الملف نفسه، وزارة الداخلية، تذكير، الرقم م.خ / ٥٤٠، في ١٩٣٥/٣/٢٨، ص٦ .

وێنەی خوسرەوی کوڕی سمکۆ لەگەڵ براکەیداو،
(هرچۆ)ی پیاویان بە تەنیشتەوەیە

ناردووتانە. لەبەر ئەوەی بەندی دووەمی پێڕەوی یانەی ناوبراو دەڵێت کە مەبەستی لە دامەزراندنی «بڵاوکردنەوەی رووناکبیریی نەتەوەی کوردە» ، وە چونکە بڕگەی پێنجەمی بەندی چوارەمی یاسای جەمعیات ڕێگە نادات ئەو جۆرە دەزگایانە لەسەر بنەمای نەتەوایەتی دابمەزرێنرێن، بۆیەکا پێشنیار دەکەین ئەو داوایەی لەم بارەیەوە پێشکەش کراوە قەبووڵ نەکرێت. ئیمزا پارێزگاری بەغدا»[19].

لە دامێنی ئەم وەڵامەی پارێزگاری بەغدادا جێگری وەزیر بەختی سەوز ئەم

(١٩) م.و.د.، الملف نفسه، متصرفية لواء بغداد، الى وزارة الداخلية، الرقم٩٤٤٢، التاريخ/ ١٩٣٥/١٠/٦، الموضوع: طلب تاسيس نادي، ص٧ .

تێبینییە بۆ ڕەشید عالی گەیلانی دەنووسێ: «**...ئەو بڕگەیەی پارێزگار باسی کردووە پێوەندی بە کۆمەڵە سیاسیەکانەوە هەیە، لە کاتێکدا لە پێڕەوی یانەی (سمکۆ)دا باسی ئەوە نەکراوە کە ئەو ڕێکخراوێکی سیاسییە، هەروەها ئەوەشی تێدا نییە کە ئەو ڕێکخراوێکی سیاسی نییە، لەبەر ئەوە حوکمەت دەتوانێت وای لە قەڵەم بدات کە ئەو رستەیەی باسی «بڵاوکردنەوەی رووناکبیری نەتەوەیی» دەکات لە پێڕەوکەدا لایەنی سیاسیش دەگرێتەوەو بەو جۆرە ڕێگە نەدات بەدامەزراندنی یانەکە......**».

وەزارەتەکەی یاسین هاشمی بەم جۆرە فێڵوفەرەج و تەڵەکەبازییە پڕۆژەی دامەزراندنی **«یانەی سمکۆی شکاک»** زیندە بەچاڵ دەکات. ئەندامانی دەستەی دامەزرێنەری یانەکە بۆ خۆیشیان سەری دونیایان لێ هاتبۆوە یەک ئەگەر هاتو میری ڕێگەی دامەزراندنی یانەکەیدا ئەوساکە دەبێت ئەوانی بێ دەرامەت کارەکە چۆن مەیسەر بکەن، تایبەت کە پارەدارانی کوردیش ئەوساکە هەموویان پولبەرستی بێ هەستوهۆشی نەتەوەیی بوون و لە **«دەستەی الاهالی»** بەولاوە کەسێک، یالایەنێک نەبوو ئاوڕیان لێ بداتەوە[20].

هەرچۆن بێت پڕۆژەی دامەزراندنی **«یانەی سمکۆی شکاک»** لاپەڕەکی بایەخدارە لە مێژووی خەباتی رووناکبیرانی کوردی عیراقدا لە ناوەندی سیەکانداو هەڵبژاردنی ناوی سمکۆیش نیشانەیەکی دی هاوهەستی و هاوچارەنووسیی کوردەو ڕێگە پێنەدانی نیشانەی کورتبینی کاربەدەستانە کە هەر خۆشیان لەو کاتەدا کە **«یانەی سمکۆی شکاک»**یان قەدەغە کرد ڕێگەی دامەزراندنی یانەی **«المثنى»**یان دا بە نەتەوەپەرستانی عەرەب، ئەویش بەپێی بەندە گرنگە نەگۆڕەکانی یاسای **«بانێکەو**

(٢٠) دیدەنی لەگەڵ دوکتۆر عەبدولڕەحمان عەبدوڵڵا ڕۆژی چواردەی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٩٧ .

* لەبارەی ئەو وێنەیەی لە لاپەڕە **٣٤٣** بڵاوکراوەتەوە هونەرمەند عەبدولقادر عەلی مەردان سەرنجی بۆ ئەوە راکێشام کە هەمان وێنە لە کتێبی (**من عمان الى العمادية او جولة في كردستان الجنوبية**)ی عەلی سیدۆ گۆرانی بڵاوکراوەتەوە، دوای بەراوردکردن دەرکەوت لەوێ لەژێر وێنەکە نووسراوە **(اولاد السيد طه وهم بالملابس الوطنية الخاصة بعشيرة الشكاك الكوردية)**.

«عەبدوڵڵا زەنگەنە»

دوو هەوا.

بابەتی حەوتەم*

«هاوار»و کوردی عیراق

لە زۆر بوواری کوردایەتیدا بەدرخانییەکان یەکەم بوون. ئەوان بناغەی رۆژنامەنووسیی کوردییان دارشت، هەر ئەوانیش دەورێکی گەورەیان لە بەرەو پێشبردنیدا بینی.

گۆڤاری **«هاوار»** کۆرپەیەکی نازداری بەدرخانییەکانە، جەلادەت بەدرخان لە ماوەی یازدە ساڵدا، لە پازدەی مایسی ساڵی ١٩٣٢وە تا پازدەی ئابی ساڵی ١٩٤٣، پەنجاو حەوت ژمارەی لە شام لێ چاپکرد. بیستو سێ ژمارەی یەکەمی بە پیتی هیجاو لاتینی و دوا سیو چوار ژمارەی تەنها بە پیتی لاتینی لە چاپخانەی تەرەقی چاپکراون، هەموویشیان بەسەریەکەوە ٨٠٨ لاپەڕەن[١]. ژمارە یەکی **«هاوار»** شازدە لاپەڕەیە، یازدەی بە لاتینی و پێنجیشی بە پیتی هیجایە[٢]. دوا ژمارەشی هەشت لاپەڕەیەو گشتی لاتینییە[٣].

(*) لە گۆڤاری **«بەیان»**، ژمارە (١٨٣)ی رێکەوتی ساڵی ١٩٩٩، لە ل٤-٩دا بڵاوکراوەتەوە.

(١) بڕوانە: **«تێگەیشتنی راستی و شوێنی لە رۆژنامەنووسیی کوردیدا»**، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨، ل٢٣٥.

(٢) **«هاوار»**، ساڵ ١ هژمارا، یەکشەمب، ١٥ گوڵان ١٩٣٢.

(3) "Hawar" Sal 11, Hejmar 57, Yekshemb, 15 Tebax 1943. - (Hawar),

(٤) برای بەرێز مامۆستا سەلاح سەعدوڵلا سەرنجی بۆ ئەم راستییە راکێشام*.

* (بەرێز دکتۆر کەمال وا دیارە بە وەرگێڕی بابەتەکەی بۆ زمانی عەرەبی گوتبوو: **«دوای دەرچوونی وتارەکە، برای خۆشەویست زەنگەنە سەرنجی بۆ رایەکی دروستتر راکێشاوم کە بەسەر مندا تێپەڕیبوو»** بۆیە ئەویش لە تەک ئەوپەراوێزە لە ژمارە (٣-٤)ی گۆڤاری **«پەیڤین العربی»**دا نووسیویە: **«ویقول الباحث کاتب المقال ان الاستاذ عبدالله زنگنه ذکر له فیما بعد ان أول من استعمل هذه الکلمة بمعناها المتداول الیوم هو حسین حزني المکریاني في مجلته زاری کرمانجی»)**.

«عەبدوڵلا زەنگەنە»

شایانی باسە جەلادەت بەدرخان یەکەم کەسە کە وشەی گۆڤاری بەکارهێناوە[٤]، وا دیارە لە سەرەتای دەرکردنی **«هاوار»**ەوە هەوڵی داوە وشەیەکی کوردی بەرانبەر وشەی **«المجلة»**ی عەرەبی دابڕێژێ. لە یەکەم چوار ژمارەدا وشەی کۆمەڵی بەکارهێناوەو لە ژێر ناوی **«هاوار»**ی ئەو چوار ژمارەیەدا رستەی **«کوملا کردی»**ی داناوە. لە پێنجەمین ژمارەیدا ئەو رستەیە بۆتە **«کۆڤارا کردی»**. بەو جۆرە رۆژی لە دایکبوونی وشەی **«کۆڤار»** لە فەرهەنگی کوردیدا بەر چوارشەممەی بیستی تەمووزی ساڵی ١٩٣٢ دەکەوێت[٥]، دەشێ **«کۆڤار»** لێکدراوی دوو وشەی (کۆ) (جمع)و (ڤار، وار) (شوێن - وەک شوێنەوار) بێت.

وشەی کۆڤار لە زۆربەی فەرهەنگە کوردییەکاندا **(لای تۆفیق وەهبی**[٦]**و عەلی سیدۆ گۆرانی و کوردۆییێڤ و سەلاح سەعدوڵلا)** وەک خۆی ماوەتەوە[٧]و وا دیارە دوای پەڕینەوەی لە شامەوە بۆ ناو کوردی عیراق بۆتە **«گۆڤار»**، پێم وایە سازو ئاوازی ئەمیان سووکتر دێتە گوێ و ئەو جۆرە ئاڵوگۆڕەش لە هەموو زمانێکدا روو دەدات.

جەلادەت عالی بەدرخان خۆی و رەوشەن ساڵح بەدرخانی هاوسەری و دوکتۆر کامەران عالی بەدرخانی برای و قەدری جەمیل پاشاو جگەرخوێن و عوسمان سەبری و قەدری جان و دوکتۆر ئەحمەد نافیزو مستەفا ئەحمەد بۆتی و ئەحمەد نامی و نورالدین یوسف لە نووسەرە سەرەکییەکانی **«هاوار»** بوون. لە هەموان زۆرتر جەلادەت بەدرخان وتاری لە **«هاوار»**دا بڵاوکردۆتەوە. ژمارەی ئەوتۆ هەیە شەش وتاری ئەوی تێدایە[٨]، جاروباریش نازناوی هەرەکۆڵ ئازیزانی بەکارهێناوە.

بەشی زۆری وتارەکانی جەلادەت بەدرخان دەربارەی ئەدەب و زمانی کوردین. لەم

(٥) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ٥، چارشمب، ٢٠ تیرمە ١٩٣٢.

(٦) مامۆستا تۆفیق وەهبی وشەی **«کۆوار»**ی بەکار هێناوە. بڕوانە:

Taufiq Wahby and C.J. Edmonds, Kurdish - English Dictionary, Oxford, 1966, P.78

(٧) علي سیدو گوراني، القاموس الکردي الحدیث. کردي - عربي، عمان، ١٩٨٥، ص٣١٤؛

K.K Kurdoev, Ferhanga Kurdi - Rusi, Moscow, 1960, L.449; Salah Saadalla, Saladin s English - Kurdih Dictionary, Baghdad, 1998, P. 454.

(٨) بە وێنە بڕوانە: **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار٣، چارشمب، ١٥ حزیران ١٩٣٢.

رووەوە تەنها دوکتۆر کامەران بەدرخانی برای شان لە شانی ئەو دەدا.

بەشی هەرە زۆری وتارەکانی **«هاوار»** بە زمانی کوردین، جار جارەش وتاری بە عەرەبی و بە تورکی بلاوکردۆتەوە. بە دەگمەن نەبێت دوا بەشی گشت ژمارەکانی **«هاوار»** بە زمانی فەرەنسییە، لەو بەشەدا هەر جارەی چەند وتارێکی جەلادەت بەدرخان و دوکتۆر کامەران بەدرخان و جارجاریش وتاری رۆژی لیسکۆ بە زمانی فەرەنسی بلاوکراوەتەوە، کە بەشی هەرە زۆریان دەربارەی زمانی کوردین.

گۆڤاری **«هاوار»** لەناو کوردی عێراقدا یەکسەر دەنگی داوەتەوە. وا دیارە ژمارە یەکی بێ دواکەوتن گەیشتۆتە دەست ژمارەیەک رووناکبیری کورد چ لە بەغداو چ لە چەند شارێکی کوردستان خۆی. هەمووی بەسەر یەکەوە مانگێکی نەخایاند کاتێک هەر **«هاوار»** بۆ خۆی پیرۆزنامەیەکی پڕ لە سۆزی حامید فەرەجی بلاوکردەوە کە ئەمە دەقەکەیەتی:

«پیرۆزنامە. برای گەورەو خۆشەویست میر جەلادەت عالی بەدرخان. لە پاش دەستگوشین، دەمێک بوو چاوەڕوانی ستارەیەکی گەلاوێژی کوردمان دەکرد، تاکو دوێنێ بە چاوی خۆمان دیمان کە ئەویش گۆڤاری هاوارە کە چاوی هەموو کوردێکی روون کردەوە، هیوامان وایە کە بە تینی پریشکی گشت کوردستان رووناک بکاتەوەو هەموو کوردێک بە دەم ئەم هاوارەوە بچێت تا بکەوینە سەر رێگای راست و بۆ یەکیەتی کوردان هەوڵ بدەین. بە ناوی گشت لاوێکی کوردی عیراقەوە پیرۆزی هاوارتان پێشکەش دەکەم. رەجا ئەکەین لەمەودوا هەوڵ بدەن بۆ تەوحیدی لەهجات تاوەکو هەموو کوردێ وەک یەک ئیستیفادە لە (هاوار)تان بکەن. ئامادەین بۆ هەموو خزمەتکاریتان. ئیتر یاریدەو دەوامی(هاوار)تان لە یەزدان طەلەب دەکەین. حامد فرج»[٩].

ئەم پیرۆزنامەیەی حامید فەرەج هەمان کات یەکەم نووسینی رووناکبیرێکی کوردی عێراقە کە **«هاوار»** بە بایەخێکی زۆرەوە بلاوی کردۆتەوە، دوای ئەوە دەرگەی **«هاوار»** بۆ ژمارەیەک نووسەرو شاعیری بەناوبانگی کوردی عێراق دەگرێتەوەو بەشێکیان بۆ یەکەم جار لەسەر لاپەڕەکانی **«هاوار»**دا بەرهەمە هەرە بەناوبانگەکانی خۆیان بلاوکردۆتەوە[١٠]و ئەوە بۆتە هاندەرێکی نوێ بۆ گەشەپێکردنی ئەدەبی هاوچەرخی کوردی عیراق.

«هاوار» یەکەم چاپەمەنیی کوردییە کە **«وەفدی کوردستان»**ەکەی پیرەمێردی بلاوکردۆتەوەو لە ژێرەوەی ئاشکرا مەبەستی شاعیرو هۆی دانانی نووسیوە[١١]، ئەوەی ئەوساکە لەناو خودی عیراقدا بۆ بلاوکردنەوە نەدەشیا. هەر لەو ژمارەیشیدا **«هاوار»** پارچە هۆنراوەیەکی زۆر دووروودرێژی پڕ لە سۆزی **«لاوێکی کورد عەونی»**ی بە ناونیشانی **«بۆ خاوەنی هاوار»**ەوە بلاوکردۆتەوە کەسەرجەمی ستایش و پیاهەڵدانە بە جەلادەت بەدرخان و بەدرخانییەکاندا، بە شانازییەوە باسی مێژووی ئەو بنەماڵەیەو خزمەتە گەورەکانیان دەکات و بە **«نەوەی شێرانی**

---

(٩) حامد فەرەج، پیرۆزنامە، – **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ٣، چارشمب، ١٥ حزیران ١٩٣٢، ل ٣. شایانی باسە **«هاوار»** بۆ خۆی روپەلی لە بریتی لاپەڕە بەکارهێناوە.

(١٠) پتر لە بیست ساڵ لەمەوبەر لەو کتێبەمدا کە بە ناوی **«تێگەیشتنی راستی»**یەوە بلاومکردۆتەوە ئاماژەم بۆ ئەم راستییە کردووە.

(١١) **«هاوار»**، ساڵ ٢، هژمار٢٢، شمبە، ١ تیرمە ١٩٣٣، ل٤.

کوردانیان» له قەڵەم دەدات چونکە، وەک دەڵێت، هەر ئەوانن **«گەه بە شیرو گەه بە خامە»** بۆ **«نەجاتی کورد سەرو ماڵیان فیدا کەن هەر لە بۆتان تاکو بابان»**، بۆیەکا لە خواوەندی گەورە دەپاڕێتەوە کە **«کامەران و سەرفرازیان بکات»**. دیارە **«لاوی کورد عەونی»**ش عوسمان عەونیی شاعیرە، کە هەر بۆ خۆیشی لە ژێرەوەی هۆنراوەکەیدا نووسیوییە **«کۆیسنجەق ٢٤ کانوون دووەم ١٩٣٣»**(١٢) هەڵبەت دەرچوونی **«هاوار»**وبابەتەکانی هەستی شاعیری کۆیەیان بزواندووە.

ژمارەیەکی زۆر لە شیعرو پەخشانی رازاوەی گۆران بۆ یەکەم جار لە **«هاوار»دا** چاپکراون، یەکەمیان **«ئەی چاو»**ەکەیەتی کە سەرەتا بە ناوی **«ئاواتی دووری»**یەوە بڵاوی کردۆتەوە. دوای تەواو بوونی بەیتەکان گۆران روونکردنەوەیەکی کورتی نووسیوە کە تێیدا دەڵێت: **«ئەم شیعرانە لەسەر ئسولی فەقەرە ڕێکخراون، هەر فەقەرەیەک عیبارەتە لە چوار بەیت، بەیتی یەکەم و چوارەم لەسەر وەزنی عەروز وتراون، دووەم و سێیەمیش لەسەر وەزنی پەنجە»**(١٣).

لە ژمارەی داهاتووی **«هاوار»**دا گۆران **«ئیلهامی هاوار»**ی بۆ **«مەفکورەی بەدرخانییەکان»** بڵاوکردۆتەوە کە بەم بەیتە نازدارانە دەستی پێکردووە:

دەروێشێکم دی لەسەر دوخمەی شاخ
شای صەلاحەددین، بەکوڵ ئەگریا
هاواری ئەکرد، ئەی لاوانەوە
دڵی ئینسانی ئەتاوانەوە(١٤)

---

(١٢) **«هاوار»**، هەمان ژمارە، ل٣-٥*.

*** «دوای بڵاوبوونەوەی ئەم بابەتە دەوڵەمەندەی د. کەماڵ، مامۆستا فەرهاد عەونی بەهەڵەداوان بەهۆی کاک دلێری برای کاتی خۆی پەیوەندی پێوە کردم و داوای ئەو ژمارەیەی «هاوار»ی لێکردم کە شیعرەکەی خوالێخۆشبوو(عەونی)ی باوکی تێدا بڵاوکراوەتەوە ڕێنماییم کردن کە لای مامۆستا (دیار دۆسکی) لە دهۆک هەیە، ئەوەبوو دەستی کەوت، لە پەراوێزیدا بابەتێکی دەوڵەمەندی بەناونیشانی (سەرەقەڵەمێک دەربارەی پێنج خشتەکییەکی -عەونی- لەسەر شیعرێکی (مامەند کەرکوکی) لە ژمارە (٥)ی زستانی ٢٠٠٠ لە گۆڤاری (هەولێر) بڵاوکردۆتەوە دیارە -مامەند کەرکوکی- ئەو زاتەیە کە لە بابەتی سێیەمی بەشی دووەمی ئەم کتێبەدا لە ل( )پەراوێزمان بۆی کردووە -عەبدوڵڵا زەنگەنە».**

(١٣) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ٩، ئەین(هەینی)، ٣٠ ایلول ١٩٣٢، ل٥.
(١٤) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ١٠، یکشمب، ٢٣ چریباری ١٩٣٢، ل٥.

دیسان گۆران لە ژمارە دوازدەی **«هاوار»**دا شیعری **«ئەی گەلاوێژ»**و پەخشانی **«چاو»**ی بڵاوکردۆتەوە. لەمیاندا دەڵێت: **«هەندێ وەک شەو رەشن، هەندێکیش چەشنی پیرۆزە شین، هەندێ چاوی تریش هەن ئەڵێی چاوی هەڵۆن، چەشنی یاقوت ئاگریان لێ ئەبێتەوە. لای من وایە چاوی ڕەش بە جیلوەی حوزن و دڵۆپی فرمێسکەوە قەراڵیچەی هەموو چاوە جوانەکانە... ئەوەندە شیرین... ئەوەندە بێ وێنە»**.

ژمارەیەک بەرهەمی تری گۆران بۆ یەکەم جار لە **«هاوار»**دا بڵاوکراونەتەوە، هی وایان تێدایە کە تاوەکو ئێستا نە لە دیوانەکەیدا، نە لە هیچ شوێنێکی تردا، ئەوەندەی من بیزانم، چاپ نەکراوەتەوە. بێکەسیش **«ئەی وەتەن»**ەکەی بۆ یەکەم جار لە **«هاوار»**دا بڵاوکردۆتەوە، بەڵام لێرە سەرناوی **«یادی وەتەن»**ی بۆ هەڵبژاردووە(١٦).

ژمارەیەک لە روناکبیرانی کوردی عیراق بە ناوی خواستەنییەوە بەرهەمەکانی خۆیانیان لە **«هاوار»**دا بڵاوکردۆتەوە. **«کورد لە زوبێر»** یەکێکە لەو کەسانە کە لە ژێر ناوی **«هەر بژی»**دا رووی دەمی کردۆتە جەلادەت بەدرخان و بە بۆنەی دەرچوونی **«هاوار»**ەوە وا بە سۆز و ناڵەوە باسی باری نالەباری کوردی عەرز دەکات:

سەروەری عالی مەقامی قەومی کورد غەمخوری کورد
باعیسی فەخری گرۆهی میللەتی غەمباری کورد
گەر دەپرسی تۆ لە حاڵی میللەتی مەقهوری خۆت
هەوری بەدبەختی و خەفەت گرتی دڵی هوشیاری کورد
ئەو کەسانەی ئەرزەلن ئەمڕۆ لە سایەی جەهلەوە
بوون بە حوککام و ئەمیرو ئاغەوو سەرداری کورد
فیکری دینی بوو بە زەهری قاتلی ئەمسالی من

---

(١٥) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ١٢، یکشمب، ٢٧ چریباپاشی ١٩٣٢، ل٤-٥.
(١٦) **«هاوار»**، هەمان ژمارە، ل٢.
(١٧) ئەوساکە بە تەوسەوە ناوی جلخواریان نابوو لە تورکخواکانی کورد، **«هاوار»** وشەی کوردەکەی لابردووە.

جەلادەت بەدرخان

کامەران بەدرخان

بۆیە پاشکەوتین لەجەمعی سەرسەری و جلخواری کورد[١٧]
لەحزەیە چاوت هەڵهێنە سەیری ئەحواڵی بکە
دە بزانە بۆچ غەریبە لە زوبێر سەیاری کورد[١٨]

ئەم هۆنراوە ڕێکوپێکە لە نووسینی سەلامی شاعیر دەکات[١٩]، سەنگ و ڕەنگ و ناوەرۆک و داڕشتن و دیدو بۆچوون وا دەڵێن، سەرباری ئەوە سەلام لە تێگەیشتنی وردەوە یەکێک بوو لە دوژمنە سەرسەختەکانی تورکخواکانی ئەو ڕۆژگارە کە لە ناو کوردەواریدا ئەوساکە بە جلخوار ناسراوبوون و ئەمیش لە **«هەر بژی»** یەکەیدا لەگەڵ **«جەمعی سەرسەریدا»** دایناون. هەرچۆن بێت لە ناو ژمارەکانی **«هاوار»**دا ناوی ژمارەیەک سەربازی ون هاتووە کە بەشێکیان سەر بە دەستەی ڕووناکبیری کوردی عیراقن، ئەو باسەی پێویستی بە لێکۆڵینەوەو توێژینەوەو بەراوردکردنی ورد هەیە.

(١٨) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ١٢، یکشمب، ٢٧ چریباپاشی ١٩٣٢، ل٨.
(١٩) بۆ ئەم بۆچوونە پرسم بە مامۆستایان محەمەدی مەلا کەریم و عەبدولڕەزاق بیمار کردووە.

«سین ومیم» دوو سەربازی ونی دڵسۆزی تری کوردی ئەو ڕۆژگارەی عیراقن کە **«هاوار»** هەستی بزواندوون و خامەی ڕەنگینیانی هێناوەتە دەنگ، سینیان نووسەرێکی بوێری شێواز ڕەوان و میمیشیان شاعیرێکی دڵسۆزو شەرمنە، هەردووکیان بەدەرچوونی **«هاوار»** شاگەشکە دەبن. سین هۆنراوەیەکی میمی هاوڕێی دەدزێت و پێشەکییەکی بە ناونیشانی **«هیواو دڵداری»**وە بۆ دەنووسێت و هەردووکیان پێشکەش دەکات بە **«خوێندەوارانی بەنرخی هاوار»**. لەوێدا سین دەڵێت:

«هۆنینەوەی فرمێسک وەک ریزکردنی مرواری نییە، بە خوێنی دڵ وێنەی ژیان بگیرێت جیایە لەگەڵ ئەوەی کە بە مەرەکەبی سوور بنووسرێت، لە کورەی دڵەوە هاڵاوی غەم بێتە دەرێ جوێیە لەگەڵ ئەوەی کە لە چیمەنی خەیاڵ چەند گوڵێکی ئاڵی جوانەمەرگ بدزرێت، شنەی سووری بەیان دوورە لە گێژەڵوکەی ڕەشەبا».
ئینجا سین **«خوێندەوارانی بەنرخی هاوار»** سەرپشک دەکات ڕای خۆیان دەربارەی هۆنراوەکەی میمی هاوڕێی دەربڕن و پێیان دەڵێت هەرچەندە **«شیعرەکان زۆر جوان ڕێکنەخراون، ناڕێکن... بەڵام توخوا ئێوە بڵێن فرمێسکەکانی خوێنینی چاو، دڵۆپانی شەونمی گوڵ، هەنسکانی بە کوڵی شیوەن، خەوانی خۆشی رابردوو، هیوایانی شیرین لەمەودوا لەوە جوانتر ریز ئەکرێن؟، ئەگەر ئەکرێ ئێوە خۆتان لەباتی من و میمی هاوڕێشم بیکەن، سەرەڕای چاکە گەلێک سوپاسیشتان ئەکەین»**.
لە شیعرەکەی میمیش ئەم چەند بەیتە دێنینەوە:

گریان کردەوەی بێ دەسەڵاتە
دوو بەرگەی کتێب بگرەو بخوێنە
بێ دەسەڵاتان ئەمرن لەژێر بار
هاوڕێی دانا بە نەزان مەدوێنە
گەردن ئازاد کە لە کۆتەی دیلی

(٢٠) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ١٩، دوشمب، ١٧ نیسان ١٩٣٣، ل٦-٧.

یا ئازا بژی، یاخود مەمێنە[٢٠]

ژمارەیەکی زۆر لە شیعرە نایاب و دانسقەکانی عەبدولخالق ئەسیریی کەرکوکی بۆ یەکەم و بەشێکیشیان بۆ دواجار لە **«هاوار»**دا بڵاوکراونەتەوە. شایانی باسە ئەسیری بەرهەمەکانی خۆی لە **«هاوار»**دا بەناوی سەید حوسێن زادە عەبدولخالق ئەسیرییەوە بڵاوکردۆتەوە. ئەسیری سەرەتا لەوە تورەیە کە هۆنراوەی سنوورەکەی ئەویان بە ناوی حاجی قادری کۆییەوە لەگەڵ **«شەرفنامە»**دا لە قاهیرە چاپکردووە. لە ژمارە دەو یازدەی **«هاوار»**دا سێ روونکردنەوەی بەکەڵک لەم بارەیەوە بڵاوکراوەتەوە، هی تۆفیق وەهبی و ئەسیری و جەلادەت بەدرخان یەک لە دوای یەک[٢١].

عەبدولخالق ئەسیری لە روونکردنەوەکەی خۆیدا گوتویە:

«من مەلا عەبدلخالق ئەسیریی شاعیری کوردانم، ئەم غەزەلە کە بەغەڵەت و پەڵەت و ناتەواو لە ئاخری شەرەفنامە دەرج کراوە بە ناوی حاجی قادری کۆییەوە هی منە، لاوانی کوردی کەرکوک و سلێمانی و کۆیە ئاگایان لەمە هەیە، لە چاپەری شەرەفنامە لەمەدا خەتای نییە، تەحقیقمان کرد کاری کێیە، ئەوا بە ناوی خۆمەوە لە مجلەی «هاوار»دا لە چاپدرا، هەر کەسێ لە لاوانی کەرکوک و سلێمانی و کۆیە وەسیقەیەکی هەیە کە (هی) حاجی قادرە بینووسێ بۆ ئیسپاتی ئامادەم».

گەلێک نموونەی تری لەو بابەتانەی باسیانمان کرد لەناو **«هاوار»**دا وەدی دەکرێن، کە سەرجەمیان نیشانەی بەرەوپێرەوەچوونی گەرمی رووناکبیرانی کوردی عیراقن بە بۆنەی لەدایکبوونی **«هاوار»**ەوە کە بێ گومان یەکێکە لە لوتکەکانی مێژووی رۆژنامەنووسیی کوردی. لێرەدا پێویستە ئەوەش بێنینەوە یاد کە **«هاوار»** لە ماوەی پتر لە سێ ساڵی یەکەمی ژیانیدا تاکە گۆڤاری کوردی بوو کە لە بارودۆخێکی یەکجار سەختدا وەک مۆم لە ناو شەوەزەنگی دواکەوتوویی کورددا دەسوتا. هەڵبەت ئەمە بۆ کاربەدەستانی رۆژگاری پاشایی دەستی نەئەدا، زۆری نەخایاند **«هاوار»**یش بووە زادی راپۆرتە نهێنییەکان، **«نامەی ئێمەو نامەی بەرێزتان»** دەست پێ دەکات تا رۆژی بیست و چواری کانوونی دووەمی ساڵی

(٢١) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ١٠، ل٨؛ هژمار ١١، پێنجشمب، ١٠ چریباپاشی ١٩٣٢، ل٥٤.

١٩٣٣ فەرمانی وەزیری ناوخۆ ناجی شەوکەت، کە هەر بۆ خۆیشی سەرەک وەزیران بوو، بۆ قەدەغەکردنی **«هاوار»** دەردەچێت[٢٢].

ئەم بڕیارە دەبێتە هۆی نیگەرانی میر جەلادەت بەدرخان و گشت رووناکبیرانی کوردی عیراق. میر رۆژی دوازدەی مارتی هەمان ساڵ نامەیەکی تایبەتی دەنێرێت بۆ وەزیری ناوخۆی عیراق. ئەو نامەیە ئێمڕۆ لە هەموو روویەکەوە بەڵگەیەکی مێژوویی زۆر بایەخدارە، بۆیەکا دەقەکەی بە عەرەبی وەک خۆی بڵاو دەکەینەوە:

«لجناب معالي وزير الداخلية العراقية الافخم. المعروض. لقد علمت من الرسائل الواردة علي من بعض القراء في العراق بان كل ما صدر من اعداد مجلتي (هاوار) بعد العدد الرابع عشر[٢٣] لم يصل اليهم، ولما فتشت عن سبب ذلك علمت ان الحكومة العراقية الجليلة هي التي امرت بمنع دخولها العراق، ومصادرة الاعداد المرسلة بعد العدد الرابع عشر.

ليس فقط في المدة التي بدأت باصدار مجلتي و حصرت كل مساعي الفكرية في نشر الاداب والعلم، بل في غضون السنين الخمس التي قضيتها قبل صدورها في البلاد الشامية، في كل تلك المدة لم ادخل الكردستان العراقي في خطة مساعي، واكتفيت بأن انظر الى سيره و رقيه في طريق التكامل التي ستناله تلك القطعة من وطني العزيز ضمن نطاق الحرية التي خولتها له حقوق الاقليات في عهد سليل الشجرة الطاهرة الهاشمية وارث نبينا الكريم جلالة الملك المعظم، ولا ازال الى اليوم مكتفيا بذلك..

وان علاقتي مع اكراد العراق جارية على ساحة ادبية تماما، كما ان ذلك يرى واضحا من موضوعات مجلتي المذكورة، واني لم اكتب في «هاوار» من يوم انتشارها الى الان سطرا واحدا ضد العراق، وان هذه الاعداد السبعة عشر المنتشرة الى اليوم لاقوى برهان على ذلك.

(٢٢) ملفات وزارة الداخلية، المكتب الخاص، رقم الملف: بلا، موضوع الملف: الحركة الكردية، امر وزارة الداخلية المرقم ١٠٩٨ والمؤرخ في ٢٤ كانون الثاني ١٩٣٣.

(٢٣) ژمارە چواردەی **«هاوار»** رۆژی ٣١ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٢ چاپ بووە، واتا بیست و چوار رۆژ بەر لە دەرچوونی فەرمانی قەدەغەکردنی، هەرچی ژمارە پازدەیشێتی رۆژی ٢٣ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣٣ دەرچووە، واتا رۆژێک بەر لە دەرچوونی ئەو فەرمانە.

هاوار

ولما كان لابد لكل مجلة من تثبيت خطة تسير عليها في نشرها، عينت خطتي لمجلتي هذه للكردستان العراقي بصورة خصوصية، والمادة التي تتعلق بها هي عبارة عن عدم التدخل بسياسة الحكومة العراقية، ومتابعة الحوادث بمنظار الهدوء والسكون، ولم اتحول عن خطتي هذه الى الان، ولن اتحول اللهم إن كنت مكرها بتغييرها، ودليلي على ما ادعيه البراهين الاتية:

لقد منع دخول مجلتي العراق اعتبارا من العدد الرابع عشر الذي انتشر بتاريخ ٣١ كانون اول سنة ١٩٣٢، ومر عليه ما يربو على شهرين، وانتشرت ثلاث نسخ في خلال هذه المدة، فلم اكتب فيها شيئا عن العراق، ولم اعلن القرار الصادر بمنع دخولها كما هي الاصول المتبعة لدى ارباب الصحف، ومما يدل على تمسكي بعهدي وبنيتي الحسنة انني لم ادخلها العراق سرا منذ صدور قرار المنع، ولم

اتوسل الى اسباب ادخالها قط، ولا يخفى على معاليكم إن النجاح في ادخالها ليس بالامر العسير. هذا وقد ذكرت في مجلتي بالمناسبات العديدة ان كل ما تصبو اليه هذه المجلة هو العمل على النهوض باللغة الكردية و ادابها، وذلك مما يتوافق مع سياسة الحكومة العراقية الجليلة، لانها قبلت و ادخلت تعليم هذة اللغة في برنامج المعارف، كما أمرت بطبع الكتب المدرسية بنفس اللغة في مطابعها والتي تدرس في مدارس الكردستان العراقي منذ عدة سنوات خلافا لما عملته الحكومة التركية، وسائر الحكومات التي استولت على الكردستان، حيث انها رفضتها وقاومتها بالنار والحديد. فكل ما عرضته آنفا يدل على استمرار اخلاصي، وحسن نيتي نحو الحكومة العراقية، من جهة ثانية ليس في دخول مجلتي العراق اي ضرر يتحاذر من عاقبته، بل لدخولها منافع شتى، من جملتها ادخال السرور الى قلوب الاكراد الذين هم من الاتباع المخلصين لصاحب الجلالة (الملك فيصل الاول) واما منعها فيولد استياء في قلوبهم طبعا.

فأرجو ملاحظة كل ما تقدم بعين العطف والاعتبار، والتكرم باصدار امركم العالي باجازة ادخال مجلتي هاوار الى العراق كما كان سابقا، وارسال الاعداد المصادرة الى اصحابها، هذا وإن لم يقترن رجائي بالقبول لدى معاليكم فأرجوكم أن تتكرموا باعادة الاعداد الي والامر لمعاليكم سيدي المعظم. التوقيع صاحب مجلة هاوار جلادت بدرخان».

بێ گومان خوێندنەوەی مێژوویی ناوەرۆکی قووڵی ئەم نامەیە کارێکی زۆر ئاسانە کە بەر لە هەر شت کورتبینی فەرمانڕەوایانی ڕۆژگاری پاشاییان تێدا وەدی دەکرێت، **«هاوار»** وەک خاوەنی نووسیوبیە گۆڤارێکی ئەدەبی ڕووناکبیریی بوو، لە قازانج بەولاوە زیانی نەبوو. خاوەنی کە کاتی خۆی داوای مافی دەرکردنی کردو وەزارەتی ناوخۆی سووریەش لە بڕیاری ڕێگەدانی دەرچوونیدا ئەم ڕاستییەیان تۆمار کردووە. لە ژمارەی یەکەمیدا **«هاوار»** بە عەرەبی وتارێکی بلاوکردۆتەوە بە ناونیشانی **«هدفنا و خطتنا»**، لەوێ گوتویە:

«لقد أسسنا مجموعة (هاوار) لغاية علمية وادبية محصنة، فهي إذن لن تتدخل في الشؤون السياسية مطلقا. اننا نريد ان نخدم في هذه المجموعة اللغة

ETAT DE SYRIE

CABINET

دولة سورية

وزارة الداخلية

الديوان

حضرة الامير جلادت بدرخان المحترم

[illegible] الطلب الذي قدمتموه بشأن اصدار جريدة ادبية علمية مصورة اسمها (هاوار) تصدر [illegible]
عشر يوماً باللغة الكردية في دمشق وعند الاختيار باللغة العربية او الافرنسية دون ان تتعرض [illegible]
السياسية ولهذا انا بذلك اعطي لحضرتكم هذا الوصل بالاستلام

دمشق في ٢٦ تشرين الاول ٩٣١

وزير الداخلية

الكردية، والادب الكردي، وقد وضعنا لذلك برنامجا نسير عليه في بحثنا ودرسنا »[٢٤].

هیچ کام لەم بەڵگەو بۆ چوونانە دادیان نەداو وەزیری ناوخۆی نوێش حیکمەت سلێمان وەک ناجی شەوکەت سوور بوو لەسەر قەدەغەکردنی **«هاوار»**، لەو هەموو قسە ڕێکوپێکانەی میر جەلادەت بەدرخان تەنها ئەو ڕستەیە سەرنجی ڕاکێشابوو کە دەڵێت ئەگەر بمانەوێت دەتوانین بە دزییەوە ژمارەکانی **«هاوار»** بگەیێنینە ناو خاکی عێراق، شایانی باسە وەزیر خەتی سووری بە ژێر ئەو ڕستەیەدا ڕاکێشاوە... یاریدەری وەزیریش لەسەرەوە، لای چەپی نامەکەی جەلادەت بەدرخانەوە ئەم تێبینییەی نووسیوە:

«ربما تودون إطلاع مأموري الادارة الذين يخصهم الامر عن نية المستدعي، او امكان دخول هذة المجلة خلسة الى العراق»..

(٢٤) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ١، یکشمب، ١٥ گوڵان ١٩٣٢، ل٤-٥.

حیکمەت سلێمان بە ئیمزای خۆی ڕۆژی بیستی مارتی ساڵی **١٩٣٣**، واتا ئەو ڕۆژەی کە تێیدا بووە وەزیر، نامەیەکی نهێنی ناردووە بۆ بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس و داوای لێ دەکات ئاگادار بن نەهێڵن جارێکی تر بە هیچ جۆر گۆڤاری **«هاوار»** پێ بنێتە ناو خاکی عیراقەوە[٢٥].

بەو جۆرە ڕووناکبیرانی کوردی عیراق لە **«هاوار»** بێبەش کران.. لەوساوە قۆناغێکی نوێ لە مێژووی ئەو گۆڤارەماندا دەست پێ دەکات، دابڕینی نووسەرانی کوردی عیراق لێی کارێکی زۆری تێ کرد. زۆر بە خێرایی بەرهەمی نووسەرو بوێژانی کوردی عیراقی لێ بڕا، وا دیارە جار جارە وتارێک، یا پارچە هۆنراوەیەکیان دزەیان دەکردو سنوورییان دەبڕی و دەگەیشتنە **«هاوار»** کە ئەویش تەواو ڕووی لە کزی کرد، لە ساڵی یەکەمی تەمەنیدا بیست ژمارەی لێ دەرچوو، دوای ئەوە لە ماوەی پتر لە دە ساڵدا هەمووی بەسەریەکەوە سی و حەوت ژمارەی تری لێ چاپ بوو. لە ژمارە بیستو چواریشییەوە، کە ڕۆژی یەکی نیسانی ساڵی **١٩٣٤** دەرچووە، ئیتر تەنها بە پیتی لاتینی چاپ دەبوو. لەو ژمارانەیدا، وەک وتمان، بە دەگمەن بەرهەمی کوردێکی عیراق لە **«هاوار»**دا وەدی دەکرێت، وەک ئەو وتارەی تۆفیق وەهبی کە بە ناونیشانی **«مامە یارە»**وە لە ژمارە بیستو شەشدا بڵاوکراوەتەوە[٢٦].

هەرچۆن بێت **«هاوار»** دەسکەوتێکی گەورەو دیارە لە مێژووی ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا. کاتی خۆی لە **«تێگەیشتنی ڕاستی»**دا گوتومە: **«هاواری بەدرخانییانیش سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی ئەدەبی کوردییە. ئەدەبی کوردی لە هاواردا پێشنیاری سەروتارێکی زانستیی بەکەڵکە دەیخەمە بەرچاوی شارەزایان»**[٢٧]. ئیمڕۆش دوای تێپەڕ بوونی پتر لە بیست ساڵ بەسەر ئەو پێشنیارەداو دوای دۆزینەوەی چەند بەڵگەنامەیەکی نهێنی دەربارەی **«هاوار»**و دوای ئەوەی جارێکی تر بە ژمارەکانی ئەو گۆڤارەدا چوومەوە دەڵێم **«هاوار»** بە لایەنی کەمەوە چوار نامەی ماجستێر

(٢٥) ملفات وزارة الداخلية، المكتب الخاص، رقم الملف: بلا، موضوع الملف: الحركة الكردية، شعبة المخابرات السرية، الى مديرية الشرطة العامة، العدد ٥٩٢/٧، ٢٠ مارت ١٩٣٣.

(26) **"Hawar"**, Sal 4, Hejmar 26, Yekshemb, 18 Tebax 1935, L. 1-3.

(٢٧) **«تێگەیشتنی ڕاستی ...»**، ل١٥٧.

لاوێکی کورد = عەونی ساڵی ١٩٣٣

هەڵدەگرێت، یەکەمیان دەربارەی **«هاوارو شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا»**، دووەمیشیان دەتوانرێت بۆ ئەدەب و سێیەمیان بۆ زمان و چوارەمیان بۆ مێژوو تەرخان بکرێن.

یەکێک لە شانازییە هەرە گەورەکانی **«هاوار»** لەو هەوڵوکۆششە زۆرەدا وەدی دەکرێت کە بۆ یەکگرتنی زمانی کوردی دانی. لێرەدا حەز دەکەم ئاماژە بۆ وتاری **«لاوێکی کورد پەروەر»**ی سلێمانی بکەم کە بەم ناونیشانەوە بڵاوی کردۆتەوە: **«کاغەزی ئاشکرا بۆ گەوهەری تاقانەی کوردان تۆفیق وەهبی بەگ»**[٢٨]. لاوی کوردپەروەری سلێمانی لەو وتارەیدا ڕووی دەمی کردۆتە زانای زمانەوانمان و بە ئەوپەڕی سۆزەوە پێی دەڵێت:

«بە ناوی کوردایەتییەوە، بە ناوی کوردخواهییەوە زۆر تکاتان لێ دەکەم... وەکو

(٢٨) **«هاوار»**، ساڵ ١، هژمار ١٥، دوشمب، چلەیی پاشی ١٩٣٣، ل٢-٤.

حازم شەمدین ئاغا

برا دەست بدەنە دەست ئومەرایانی بۆتان، پێکەوە زمانی ئەم قەومە زیندوو بکەنەوە، شێوە جیاجیاکانی نزیک بکەنەوەو لە هەمووی شێوەیەکی هەموانی بۆ کوردستان پێک بێنن، تاکو هیچ نەبێت بۆ ئیمرۆ (سوق العکاظ)ێکی کوردی پێکبهێنرێت».

ئەم قسانە دڵسۆزی و دووربینی سەرداری بادینی حازم شەمدین ئاغا دێیننەوە یاد کە ئەویش کۆتایی بیستەکان بە تەنها لە زاخۆی دەلال ئاڵایەکی وا پیرۆزو پێویستی بەرز کردبۆوە. لە **«هاوار»**دا گەلێک شتی لەو بابەتە هەیە کە هەموویان دەرسن و پێویستە بخرێنە بەر تیشکی لێکۆڵینەوەو توێژینەوەوە.

بابەتی هەشتەم*

له نێوان خواجا ئەفەندی و ئەمین زەکی بەگدا

دەمێ ساڵە عەودالی ئەوەم بەلایەنی کەمەوە نامەیەکی ماجستێر بۆ مێژوونووسی گەورەی کوورد محەمەد ئەمین زەکی بەگ تەرخان بکرێت، هەرچەندە ژیان و چالاکییە سیاسییەکان و بەرهەمە مێژووییەکانی ئەو زانا لێهاتووەمان شیاوی ئەوەن پتر لە نامەیەکی ماجستێر یا دکتۆرایان لە سەر بنووسرێت.. لەم چەندانەدا، دوای کەمێک بێنەو بەرە، لە سەر نووسینی دوو نامەی ماجستێر ڕێککەوتین، یەکەمیان نامەی قوتابی کورد عیسام کازمە **دەربارەی چالاکییەکانی پەرلەمانتارە کوردەکانی رۆژگاری مەلیک فەیسەڵی یەکەم،** کە ئەمین زەکی لە ریزی هەرەپێشەوەیان بوو، ئەوی تریان نامەی قوتابی دارا جەمال غەفورە **دەربارەی ژیان و رۆڵی سیاسی ئەمین زەکی بەگ بەتەنها.** لێکدانەوەی وردو هەمەلایەنی بەرهەمەکانی ئەمین زەکیش بەلایەنی کەمەوە پێویستی بە نامەیەکی ماجستێری سەربەخۆیە. چ داراو چ عیسام سەرەتا هیچیان دەربارەی ئەمین زەکی بەگ نەدەزانی، **بەڵام هەدووکیان ئێستاعاشقی ئەو زانا مرۆڤە گەورەیەن و بە پەرۆشەوە کەوتوونەتە لێکۆڵینەوەی باسەکەیان و گەلێک سەرچاوەی دەگمەنیان لە بواری کارەکەیاندا دەسکەوتووەو** دیدەنی دەستەیەک لە کەسانی ئاگاداری وەک مامۆستایان فوئاد عارف و مەسعود محەمەد و رۆژبەیانی و دکتۆر موکەرەم تاڵەبانی و جەمال بابانیان کردووە. منیش مەبەستمە بەپێی توانا یاریدەیان بدەم، بۆیەکا ناو ناوە بە وردی دەچمەوە سەر ئەو بەڵگەنامەو سەرچاوانەی هەمن و لەوانەن سوودیان بۆ هەردوو نامەکە هەبێت، بە دەم ئەو کارەوە چەند بابەتێکی

(*) لە گۆڤاری **«رەنگین»** ژمارە (١٣٨)ی ساڵی ٢٠٠٠دا بلاوکراوەتەوە.

دەگمەنی لەیاد کردووم کەوتەوە بەرچاو لە هەموویان گرنگتر نامەیەکی تایبەتیی مامۆستا ئەمین زەکییە بە دەستوخەتی خۆی بۆ خواجا ئەفەندیی مامۆستای خۆی و **بەشێک لەدەستەی یەکەمی رابەرانی چەرخی سەرهەڵدانی کوردایەتی نوێ کە یەکێکیان شێخ مەحمودەو خواجا ئەفەندی هەر زوو بۆی قڕاندووە کە ئاگرێک بەرپا دەکات هەرگیز کوژاندنەوەی بۆ نەبێت.** خواجا ئەفەندی دڵسۆزی بنەماڵەی شێخان بوو، خۆی بەمووریدی کاک ئەحمەدی شێخ دادەنا، **«مەناقیبی کاک ئەحمەدی شێخ»** تاکە بەرهەمی بلاوکراوەی ئەو زاتەیە کە ساڵی ١٩٣٩ لە سلێمانی چاپی کردووە.

خواجا ئەفەندی نازناوی عەزیزی کوڕی عوسمان ئاغای خان نەوەی خان ئەحمەد خانە کە یەکێک بووە لە حوکمدارانی ئەردەلان و لە ناوچەی شارزوورو ماوەتدا دەستی رۆیشتووە و تێکەڵ بە هۆزی گەلالی بووە.

خواجا ئەفەندی سەدو یەک ساڵ ژیاوە، لە ساڵی ١٨٤١وە تاوەکو ١٩٤٢، لە رۆژگاری عوسمانییەکانداو بۆ ماوەیەک دوای ئەوانیش قوتابخانەی تایبەتی خۆی هەبوو، هەر عوسمانییەکانیش بۆخۆیان نازناوی خواجا ئەفەندییان داوەتێ، ئەوساکە هەرخوێندەوارێکی لێهاتوو توانای مامۆستایی هەبوبێت دەروازەی باڵا **(الباب العالي)** ئەو نازناوەی پێ بەخشیوەو موچەی تایبەتیی بۆ بریوەتەوە، بەوجۆرە عەزیزی عوسمان ئاغا بووە خواجا ئەفەندی و هەر بەو ناوەوە لە ناو خەڵکدا دەناسرا.

خواجا ئەفەندی یەکێکە لە پێشەنگەکانی چەرخی رووناکبیری **(عصرالتنوير)**ی کورد، ئەوجۆرە کەسانە لە رۆژهەلات و لەناو کوردیشدا هەر بە **(منور)** دەناسران چونکە، وەک پێشەنگە دووربینەکانی ئەوروپاو سەدەی حەڤدەمین و هەژدەمین، خوێندن و خوێندەوارییان بە تاکە دەرمانی گشت کێشەکانی ناو کۆمەڵ دادەنا. خواجا ئەفەندی زوو زوو، چ لە دیوەخانی ئاوەدانی تایبەتی خۆی و چ لە کاتی وانە وتنەوەدا، دەیفەرموو **«لە رۆژی قیامەتدا نەخوێندەوار بەکوێری دەسورێتەوە»**. لە بەر ئەوە ئەمین زەکی بەگ زۆر بەچاوی قەدرەوە تەماشای خواجا ئەفەندی دەکرد، تایبەت چونکە ئەو بۆ خۆشی تا دوا رۆژی ژیانی دانی بەهیچ رێگەیەکی تردا نەدەنا هەرچەندە تاقیکردنەوەکانی ژیان ماوەیەک بوو کوردی خستبوویە سەر

ئەمین زەکی بەگ

ڕێبازێکی تر، ڕێبازی ئەوەی تێبگات چارەسەرکردنی ڕاستەقینەی گشت کیشەکان، بە خودی خوێندن و خوێندەواری خۆیشییەوە، بەستراوە بەسروشتی رژێمەوە بەر لە هەر شتێکی تر.

هەرچۆن بێت بیست و حەوتی کانونی یەکەمی ساڵی **١٩٣٩** لە بەغداوە ئەمین زەکی بەگ سوپاسنامەیەکی تایبەتی ی ناردووە بۆ خواجا ئەفەندی کە وا دیارە ئەو کتێبەی سەعید سدقی کابانی بۆ ناردووە کە ساڵی **١٩٢٨** لە بەغدا بەناونیشانی(**مختصر صرف و نحوي كوردي)** بڵاوی کردۆتەوە. لەبەر گەلێک هۆی زانراو ئەو نامەیەی ئەمین زەکی بەگ ئیمڕۆکە بەڵگەنامەیەکی بایەخدارە، یەکێک لەو هۆیانە دەرخستنی شیوازی زمانی کوردی و نامەنووسیی باوی سییەکانە لەناوچەی سلێمانی و دەوروبەریدا. لە دەقی نامەکەیدا ئەمین زەکی بەم جۆرە ڕووی دەمی کردۆتە خواجا ئەفەندی:

«مامۆستای خۆشەویست إلتفاتنامەیەکتان و رسالە باشەکە گەیشت، مژدەی سیحەت و دەوامی عومرو مەحەبەتتان دڵی گەشاندەوە.. ئەڵێن دار کە کۆن بوو ئیتر بەر نادا، وادیارە ئەم قسەیە ڕاست نییە، ئێوە ماشاءالله داری بەردار بوون و

بەردارن، لاوانی پێشوو ئیمڕۆ وان لە تریشقەی نووری زانستیی ئێوە بەشدار بوون و ئەبن، کەوابوو ئەبێ بۆ عومر درێژیتان دووعاگۆبن. زۆر زۆر سەلام لە موئەلفی قەواعیدی زمانی کوردی جەنابی سەعید ئەفەندی کە لە ئیفادەو بەرەکەتدا لەسەر شوێنی ئێوە ئەڕوات. ئیتر هەر بژی خواجا ئەفەندیمان. قوتابییتان» .

خاوەنی **«چیم دی»** ئەحمەد خواجا کە سەرەتا ناوی ئەحمەد سەبری بووەو هەر بەو ناوە لێکدراوەیشەوە بەشداری لە دەرکردنی ڕۆژنامەی **«ئومێدی ئیستقلال»**دا کردووە، کوڕی خواجا ئەفەندی بوو. وا دیارە دوای ئەوەی نامەکەی ئەمین زەکی بەگم بۆ باوکی دەستکەوتووە چەند پرسیارێکم ئاراستەی ئەو کردووە کە بەنامەیەکی دوورو درێژ ڕۆژی هەشتی مارتی ساڵی **١٩٨٢** وەڵامی داومەتەوە. لە نامەکەیدا ئەحمەد خواجا چەند جارێک بەڕێزێکی زۆرەوە ناوی ئەمین زەکی بەگی هێناوە کە وا دیارە زۆر ئاگاداری بووەو چاودێری کردووەو لە کاتی تەنگانەدا فریای کەوتووە. یەکێک لەو خاڵانەی ئەحمەد خواجا لە وەڵامی پرسیارەکانی مندا باسی کردووە دەربارەی ئەوەیە چۆن بۆ یەکەم جار ساڵی **١٩٢٨** لە بەغدا لەگەڵ بابە عەلیی کوڕی شێخ مەحمودا بە جووتە ئەمین زەکی بەگیان دیوەو چۆن دوای ئەوجارە هەرچەند ئەحمەد خواجا چۆتە خزمەت ئەمین زەکی دیوێتی سەرقاڵی خوێندنەوەو نووسین بووە، کە جارێکیان لێی پرسیوە **«قوربان خەریکی چیت»** لە وەڵامدا پێی وتووە **«خەریکی ئاوەدان کردنەوەی کەلاوەکانم»** ، دیارە مەبەستی زیندووکردنەوەی مێژووی کوردو کوردستان بووە.

لە خالێکی وەڵامەکانیدا خوالێخۆشبوو ئەحمەد خواجا ئەم ڕاستییە بایەخدارەی تۆمار کردووە کە دەقەکەی وەک خۆی دەنووسمەوە:

«لەسەرەتای مانگی ئابی ساڵی ١٩٢٨دا بڕیاردرا کۆمەڵێکی سیاسی دابمەزرێنرێت. بۆ بنجبەستی ئەم بڕیارە ڕەشید نەجیب و مەحمود جەودەت وخەڵەف شەوقی داودی و ئەحمەد خواجا گەیشتنە خزمەت ئەمین زەکی بەگ. بە تەواوی پێویستییەکانیەوە باسی کۆمەڵەکە کرا. ئەمین زەکی بەگ ماوەیەک دۆش داما، لەدواییدا فەرمووی: من ناڵێم تێ مەکۆشن چونکە بەبێ تەشەبوس هیچ ناکرێت. بەڵام ئێوە ئەمینن کە بتوانن ئیدارەی ئەو کۆمەڵە بکەن؟ ئێمەیش زۆر خەریکبووین

و هیچیشمان پێ نەکراو نەتیجەیش بە باش نەگەڕا، من ناتوانم تێکەڵتان بم، بەفیکری من ناجح نابن، مەنعیشتان ناکەم چونکە واجیبتانە، وە لە لزومیشدا لێتان دوور نابم. شەرتی یەکەم ئەسرارە، سڕتان دەرنەچێ، لە ئێستاشەوە تێتان ئەگەیێنم و بەسڕی پێتان ئەڵێم ئەم نەوعە تەشەبوسانە بە نەزەری ئینگلیزەکان مەرغوب نییە، موکافەحە ئەکرێن. لە دواقسەدا گوتی: کاک مەحمود جەودەت ئەبێ لەسەر خۆ بێت، عەسەبییەت بێ فائیدەیە.

گەڕاینەوە، کۆمەڵ بڕیارەکەی بەجێ هێناو «حزبی پشتیوان» دامەزرا. ئیتر بەباش نەزانرا لەم بابەتەوە ئەمین زەکی بەگ تێکەڵ بکرێ، وە یان پرسیاری لێ بکەن».

ئەمین زەکی بەگ باوەڕی بەو جۆرە ڕێبازە نەبوو، بەلای ئەوەوە، وەک گوتمان، خوێندن و خوێندەواری تاکە چرای ڕێگەی سەرفرازی گەل بوو. لەم بارەیەوە، لەشوێنێکی تری وەڵامەکانیدا ئەحمەد خواجا ئەم سەرگوزشتەیەی بۆ تۆمار کردووین:

«جارێکیان ئەمین زەکی بەگ لەگەڵ خۆی بردمی بۆ وەزارەتی ئەوقاف، ئەوسا ئەو وەزیری ئەوقاف بوو بە وەکالەت. کە دانیشتین فەرمووی: خاڵۆ باوکت باوکمەو تۆیش برامی. بۆ ئێمە ئیمڕۆ چەکبازی و خۆ بە کوشتدان بەکارنایەت، لە شووڕن بێکەس تر کوردە، کەوابوو دەردی دەرمانی ئێمە خوێندنە، عیلم و سەقافەت ئەبێ بەهۆی ڕزگاری. قەسەم بەسەری باوکت ڕۆژێک ئەبێ لە عالەمدا ژێردەستی و ئەسارەت نامێنێ، هیندوو هەموو ڕەشەکانی ئەفریقا دێنە ریزی بەریتانیا، بەڵام ئەویش بزانە کورد لە هەموویان مستەحەقترو لە پێشترە، لە بەر ئەوە من ئەڵێم تێکۆشن بۆخوێندن».

ئەمین زەکی بەگ حەوت جار بووە ئەندامی **«ئەنجومەنی نوێنەران»** (مجلس النواب)، جاری یەکەمیان لەیەکەم خولی ئەو ئەنجومەنەدا بوو کە ڕۆژی شازدەی تەموزی ساڵی ١٩٢٥ دەستی بەکارەکانی کرد، دوا جاریشیان لە خولی دەیەمینی ئەنجومەندا بوو کە ڕۆژی نۆی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣دەستی پێکرد، بەڵام زۆری نەخایاند بەپێی فەرمانێکی تایبەتی کۆشک کرایە ئەندامی **«ئەنجومەنی**

پیران» (مجلس الاعیان) کە ئەندامەکانی لەلایەن مەلیکەوە دادەنران و هەرکەسێک پایەو مەقامێکی تایبەتی نەبووایە بۆ ئەو شوێنە هەڵنەدەبژێردرا.

وەک پەرلەمانتار لە ڕۆژگاری پاشاییدا، یا هیچ نەبێت تا چلەکان، نە لە ناو کورد و نە لە ناوعەرەبدا یەکێک نەبوو بتوانێت شان لە شانی ئەمین زەکی بەگ بدات، دوو ڕاپۆرتی زۆر نایابی پێشکەش کردووە بە ئەنجومەن، **یەکەمیان** دەربارەی خوێندن و پەروەردەیە لە ناوچە کوردەواریەکانداو **دووەمیان** دەربارەی کارو باری لەشکرە. دوو ڕۆژ بەر لە تەواو بوونی خولی یەکەمی ئەنجومەن ڕۆژی بیستو هەشتی کانونی دووەمی ساڵ ١٩٢٨، ئەمین زەکی بەگ نامیلکەیەکی ئامادە کرد بەناونیشانی **«محاسەبەی نیابت»** کە هەمان ساڵ لە بەغدا بەچاپی گەیاندووەو لە سی و یەک لاپەڕەی قەوارە مامناوەندیدا هەر لەسەر بەرگی نامیلکەکەوە ڕووی دەمی کردۆتە **«موەکیلە موحتەرەمەکانی»** و پێیان دەڵێت: **«ئەوی حیسابی پاکە لە محاسەبە بێ باکە»**، ئینجا بەوردی نوێنەری سلێمانی باسی ئەو کارانەی دەکات کە لە گشت بوارەکاندا لە ماوەی دوو ساڵ و نیوی خولی یەکەمی ئەنجومەندا بۆ خزمەتی شارەکەی کردوون و کۆتایی نامیلکەکەی بەم دوعایە دێنێت کە ئیمڕۆکە هەموو کوردێک زۆر لەوسا پتر پێویستی پێیە:

«ئیتر تەمەنام لە قاپی خوای تبارک و تعالی ئەمەیە کە خاسیەتی برایەتی و ئیدراک و فزیلەتی دووربینی و ئیخلاسمان زیاترکاو دڵمان لەگەڵ یەکتریدا چاکو پاک بفەرموێ، لەمسیبەتی حەسەد و غەرەز و لە بەڵای نیفاق و ئیختلاف بە دورمان بکات، والسلام علی من إتبع الهدی، ١٩٢٨/١/٢٦ محەمەد ئەمین زەکی».

بەڵگنامەیەکی نهێنی ئینگلیزەکان بە تایبەتی و بە سەر سوڕمانێکی زۆرەوە باسی **«محاسەبەی نیابت»**ی کردووەو بەرز نرخاندوویەو دەڵێت ئەو جۆرە ڕەفتارە تەنها لە ناو پەرلەمانتارەکانی وڵاتە ڕۆژئاواییە پێشکەوتووەکاندا باوە.

پاش چەند ساڵێک ئەمین زەکی بەگ **«دوو تەقەلای بێسوود»**ی بڵاوکردەوە کە دەربارەی ئەو کۆششانەیەتی لە ئەنجومەنی نوێنەران و دەزگاکانی میریدا بۆچارەسەر کردنی چەند لایەنێکی کەموکورتییەکانی ناوچە کوردەوارییەکان داونی، ئەو کارەی

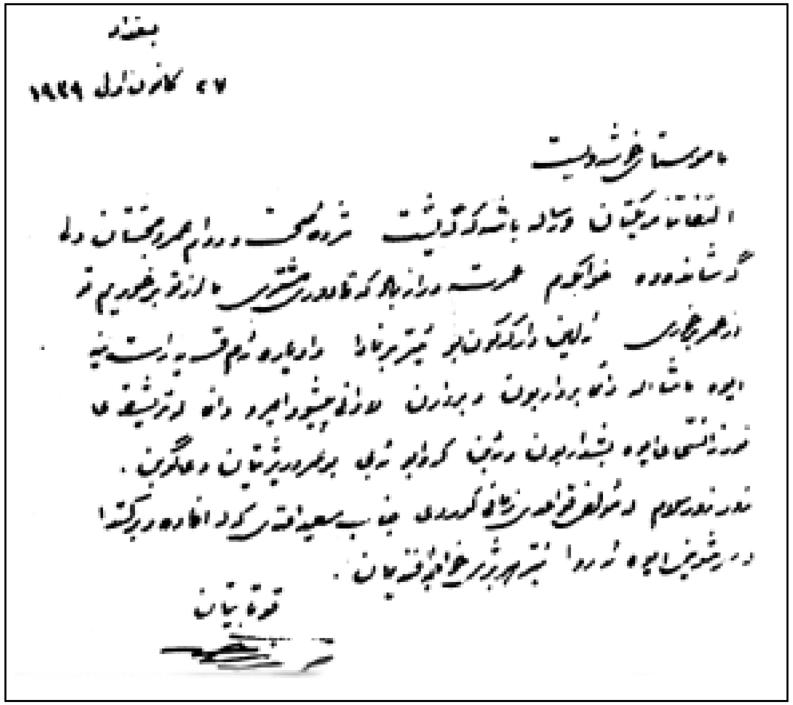
بغداد

٢٧ كانون اول ١٩٤٩

قزلجی [illegible]

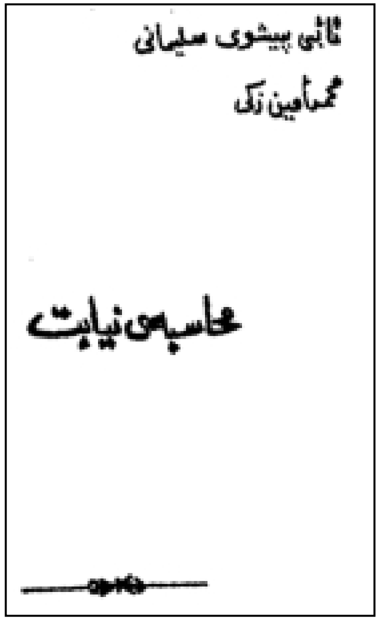

رقی ناپیرۆزی کاربەدەستانی هەڵساندو کتێبەکەیان قەدەغە کرد. چەند بەڵگەنامەیەکی دەگمەنم لەو بارەیەوە دەسکەوتووە، هیوادارم لە دەرفەتێکی تردا بتوانم بێمەوە سەر ئەم باسە.

ئەمین زەکی بەگ، بێ گومان، یەکێکە لە گەورەپیاوە دڵسۆزەکانی کوردو چ ژیانی و چ بەرهەمو خزمەتەکانی تری شایانی هەموو جۆرە بایەخپێدانێکن و ئەم کارە پێویستە هێشتا زۆری بەدەمەوە ماوە. هەر بۆنموونە دەڵێم: بەبۆنەی دەرچونی گۆڤاری **«نزار»**ەوە لەنیسانی ساڵی ١٩٤٨دا رۆژنامە نووسی عیراقی عەلی شاکیر تکریتی دیدەنییەکی تایبەتیی لەگەڵ ساز کردووە کە، **پێم وایە، پێویستی بە خوێندنەوەیەکی مێژوویی و فیکری قووڵە، چونکە بەشێک لە ناوەرۆکی ئەو**

دیدەنییە جێگەی گومانە.

بابەتی نۆیەم*

هەڵوێستێکی جوامێرانەی ئافرەتانی سلێمانی

ساڵانی شەڕی دووەمی جیهان (١٩٣٩-١٩٤٥) برسێتی و نەبوونی باڵیان بەسەر هەموو ناوچەکانی کوردستاندا کێشابوو. زۆربەی هەرە زۆری خەڵک بەدەست گرانییەوە دەیانناڵاند. بەپێی ژمارە هەشتی رۆژنامەی **«الشرارة»** ساڵی ١٩٤٢ نرخی نان لە کەرکوک چوار هێندی نرخی بوو لە بەغدای پایتەخت. هەمان رۆژنامە لە ژمارە بیستی خۆیدا باسی ئەوەی بۆ کردووین چۆن رۆژێکی پایزی ساڵی ١٩٤٢ لە ماوەی تەنها شەش سەعاتدا نرخی تەنێک گەنم لە ناو بازاڕی سلێمانیدا پێنج دینار بەرزبۆتەوە. پێنج دیناری ئەو رۆژگارە پارەیەکی یەکجار زۆر بوو، دەگمەن مووچەی مانگانەی وردە فەرمانبەرانی ئەوسا دەگەیشتە دە دینار. ئەو بارودۆخە سەختە پاڵی بە ژمارەیەک دایک و باوکی نەدارەوە نا دەست لە کۆرپەکانیان هەڵگرن. زۆرنووسی دڵسۆز محەمەد تۆفیق وردی لە لاپەڕە شەشی کتێبی **«شۆڕشی چواردەی تەمووز مێژووی عیراقی گۆڕی»**دا دەڵێ:

بەچاوی خۆم ئەمدی چۆن خەڵکی لەتاو نەبوونی ناچار منداڵەکانیان ئەفرۆشت.

بەپێی گێڕانەوەی **«الشرارە»**ش جاری وا هەبوو کڕیارو فرۆشیاری ئەو زاروڵانە لەناو خۆیاندا رێککەوتنامەی تایبەتییان مۆر ئەکرد.

ئێمە لەم کورتە وتارەدا تا ساڵی ١٩٤٢مان مەبەستە کە دەکاتە نیوەی ماوەی شەڕی دووەم.

(*) لە ژمارە (٨٥)ی گۆڤاری **«رەنگین»**ی ساڵی ١٩٩٥دا لە ل٦-٨ دا بڵاوکراوەتەوە.

رۆژی دووی شوباتی ئەو ساڵە موتەسەریفی سلێمانی مستەفا قەرەداغی لە رۆژنامەی حوکمەت **«الوقائع العراقیة»**دا بەیاننامەیەکی بڵاوکردۆتەوە کە ئەمە دەقییە:

«بیستوومە گەلێک لە خانمانی شاری سلێمانی زۆر بە پەرۆشن بۆ بەشداریکردن لەو باربووە گشتییەدا کە بەپێی بانگەوازی ژمارە ٥٨٤ی رۆژی هەشتی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٢ی وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی و بەیاننامەی ژمارە ٨١٧ی رۆژی سیازدەی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٢ی وەزارەتی کاروباری ناوخۆ بڕیاردراوە بۆ یاریدەی هەژاران ساز بکرێ. لەسەر ئەو داواو ئارەزووە بڕیارماندا لیژنەیەک لەو خانمانەی ناویان لە خوارەوە تۆمار کراوە دامەزرێنرێ بۆ سازکردنی باربوویەکی گشتی بەناوی یاریدەی هەژارانی شاری سلێمانییەوە بەو مەرجەی کارەکەیان لەماوەی حەفتەیەکدا تەواو بکەن، لە ئێوارەی ٣٠ی یەکەوە تا ئێوارەی ٦ی دووی ساڵی ١٩٤٢».

سەرۆکی لیژنە سەعدییە خان بوو، چواردە ئەندامی لەگەڵ بوو کە ئەمە ناوەکانیانە بەڕیز وەک چۆن لەو ژمارەیەی **«الوقائع العراقیة»**دا تۆمار کراون:

«حەپسە خانی هاوسەری حەفیدزادە شێخ قادر، بەهییە خانمی هاوسەری حەفیدزادە شێخ مەحمود، زەهرە خانی هاوسەری عیزەت عوسمان، رەحمەخانی هاوسەری میرزا فەتاح، شوکرییە خانی هاوسەری بەڕێوەبەری پۆلیسی شار جەمیل رەشید، سەدیقە خانی هاوسەری حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا، مەلیحە خانی هاوسەری عەبدوڵڵا نوری، فاتمە خانی هاوسەری حاجی مەلا محیەدین، فاتمەخانی هاوسەری قادر ئاغای حاجی مەلا سەعید، ئەختەر خانی هاوسەری حاجی حەمە ساڵح بەگ، فاتمە خانی هاوسەری حاجی برایم ئاغا، بەهییە خانی کچی سەعید ئەفەندی عوسمان ئاغا، ئامینە خانی هاوسەری مستەفا مەزهەر، فاتمە خانی هاوسەری میرزا کەریمی حاجی شەریف».

ناوەکانی ناو ئەم لیستەیە شایانی پێداچوونەوەو لێدوانێکی خێران. سەرۆکی لیژنەکە سەعدییە خان هاوسەری مستەفا قەرەداغی خۆی بوو، هەرچەندە ئافرەتێکی لێهاتوو بوو، بەڵام لەبەرئەوەی ژنی موتەسەریف بوو کرایە سەرۆک. سەعدییە خان

له بنەماڵەیەکی ناسراوە، کچی مەحمود فەخریی میللییە کە ئەویش کاتی خۆی موتەسەریفی هەولێر بوو، هەروەها دایکی رۆژنامەنووسی بەناوبانگ کامەران قەرەداغییە.

یەکەم ناوی ئەندامەکان حەپسە خانی نەقیبە کە یەکێکە لە شاژنانی کوردستان، ناوی لە تۆماری مێژووی هاوچەرخی کوردا گەورەو دیارە، ژمارەیەکی زۆر لە نووسەرو رۆژنامەنووسان بەرێزەوە باسیان کردووە.

کوردایەتی حەپسە خان لەناو دەیان بەڵگەنامەی نهێنیی ئینگلیزەکاندا رەنگی داوەتەوە، کاک فوئاد عارف هەموو کوردێکی دڵسۆزی خۆش ئەوێ، بەڵام کەم کەس وەک حەپسە خانی نەقیب چۆتە ناو ناخی دەروونییەوە، لە دانیشتنە ئاوەدانەکانی خۆیدا هەمیشە بەرێزو تەقدیرەوە باسی ئەکات.

دووەم ناو بەهییە خانی کاکەمینی عەتارە، دایکی شێخ رەئوف و بابە عەلی و حەلاوە خانە، ئافرەتێکی هێمن و لەسەرخۆ، هاوغەم و هاودەردی شێخ مەحمود بوو.

ئەندامی سێیەمی لیژنەکە زەهرە خانی هاوسەری عیزەت بەگی وەسمان پاشای

جافە، بۆ رۆژگاری خۆی ئافرەتێکی مۆدێرن بوو، ژیانی لە ئەستەمبووڵ بردبووە سەر، کچی مستەفا پاشا یامولکییە کە بە نەمرود ناوی دەرکردبوو، مامۆستای قوتابخانەی **«الزهراء»** بوو کە یەکەم قوتابخانەی کچانە لە مێژووی شاری سلێمانیدا.

چوارەم ناو رەحمە خانی کچی حەسەنە، میرزا فەتاحی مێردی برای میرزا فەرەجی حاجی شەریفە کە بازرگانێکی ناوداری کوردبوو لە بەغداو یەکێک بوو لەنوێنەرانی سلێمانی لە **«ئەنجومەنی دامەزراندن»** (المجلس التأسيسي)دا کە یەکەم دەزگای یاسادانەری عیراقییە.

ماڵی میرزا فەتاحی مێردی رەحمە خان و برای میرزا فەرەج لەکۆتایی ساڵی ١٩١٨وە تا کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩١٩ بارەگای حوکمڕانیی شێخ مەحمود بوو. ئەمین زەکی بەگیش کە ناوەندی ساڵی ١٩٤٨ مەرگ بۆ دواجار هێنایەوە سلێمانی لای میرزا فەتاح میوان بوو، ئەمین زەکی لەگەڵ رەحمە خاندا دوورە خزمن. شەوو رۆژ ماڵی میرزا فەتاح جمەی ئەهات، بەدەیان کەس دەهاتنە خزمەت ئەمین زەکی، پیرەمێرد هەر بۆ نووستن ئەچۆوە ماڵی خۆی، شێخ مەحمود هەرچەندە لە سەرنجی سیاسیی ئەمین زەکی زۆر رازی نەبوو، بەڵام لەداری کەلییەوە بەتایبەتی بۆ بەخێرهاتنی هاتە سلێمانی.

ئەمین زەکی دوای ئەوەی ماڵئاوایی لەسەرچنارو ئەزمڕو سەراوکرد شەوی نۆ لەسەر دەی تەمموزی ساڵی ١٩٤٨ لەماڵی رەحمە خان بۆ دواجار چاوی لێکنا. سەرلەبەری جەماوەری سلێمانی بە ئەوپەڕی پێزانینەوە بە خاکی سەیوانیان سپارد.

لێرەدا دێمە سەر دواناوی لیستەکە چونکە پەیوەندی بەهەمان بنەماڵەوە هەیە، ئەویش فاتمە خانی کچی فەتاح ئەفەندییە، میرزا کەریمی حاجی شەریفی مێردی برا بچوکیی میرزا فەتاح و میرزا فەرەجە، فاتمەخان دایکی ئەمینی میرزا کەریمی چیرۆکنووسە. کەمالی کوڕیشی سەرنووسەری گۆڤاری **«نەورۆز»**و رۆژنامەی **«برا»**بوو کە هەردووکیان دوای شۆڕشی چواردەی تەمموزی ساڵی ١٩٥٨ بۆ ماوەیەک لە سلێمانی پەخشبوون.

پێنجەم ئەندام شوکرییەخانی کچی عاشق ئەفەندیی کەرکووکییە، جەمیل

رەشیدی مێردی بەڕێوەبەری پۆلیس بوو، لەبەر ئەوەی کوردی ئەزانی سییەکان و چلەکان چەند جارێک لە هەولێرو کەرکوک و سلێمانی ئەو پۆستەی پێ سپێردرا. دەڵێن زۆر رقی لە چەپڕەوو چەپڕەوی دەبووەوە.

شەشەم ناوی ئەندامی ناو لیستەکە سەدیقە خانی هاوسەری حەمەی ئەورەحمان ئاغایە کە یەکێکە لە ناودارانی سلێمانی. بیستەکان و سییەکان حەمە ئاغا سەرگەرمی کوردایەتی بوو، چەند جارێک ناوی لەناو بەڵگەنامە تایبەتییەکانی ئینگلیزدا هاتووە، یەکێک بوو لە گیراوەکانی راپەڕینی شەشی ئەیلول، خەزووری خوالێخۆشبوو ئیدریس بارزانییە.

دوای ئەو ناوی مەلیحەخان دێ کە یەکێکە لە خزمانی حەپسە خانی نەقیب، مامۆستا بوو لە قوتابخانەی **«الزهراء»**، عەبدوڵڵا نووریی مێردی بۆی موسڵمان بوو.

هەشتەم ئەندامی لیژنەکە فاتمە خانی هاوسەری حاجی مەلا محیەدینە، واتە دایکی تەها محیەدین و ئەمین ئاغاو قادر ئاغا کە پەنجاکان سەرۆکی شارەوانی سلێمانی بوو.

نۆیەم ئەندام فاتمە خانی هاوسەری قادر ئاغای حاجی مەلا سەعیدی کەرکوکلی زادە، کچی ئەحمەد ئاغای کەرکوکلی زادەو دایکی دوکتۆر سیروانی ئەندازیارە، ئەمانیش لەناسراوانی شارن.

دەیەمین ناو ئەختەر خانی کچی حاجی مەلا محیەدینە، حەمە ساڵح بەگی حەمە عەلی بەگی مێردی دە جار بووە نوێنەری سلێمانیی لەپەرلەماندا، واتە یەک فاسیلە لە شازدەی تەمووزی ساڵی ١٩٢٥وە تاکو سی و یەکی مایسی ساڵی ١٩٤٦ کە دەکاتە ٢١ ساڵ لە تەمەنی ٣٣ ساڵەی ئەو پەرلەمانە. هەرچەندە حەمە ساڵح بەگ لەو ماوە دوورو درێژەدا لەکاتی کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی نوێنەراندا هیچی نەگوتووە، بەڵام یەکێکە لەو شەش نایبە کوردەی شوبات و مارتی ساڵی ١٩٣٠دوو یاداشتی مێژوویی بایەخداریان دەربارەی مافی کورد دایە نوێنەری باڵای بەریتانی (**المندوب السامی البریطانی**)و سەرەک وەزیرانی عیراق. ئەختەر خان دایکی حەمە عەلیی حەمە ساڵح بەگە کە ئێستا سکرتێری جێگری سەرکۆمارە.

یازدەمین ناو فاتمە خانی کچی حاجی سەید مستەفاو هاوسەری حاجی برایم ئاغایە کە هەردووکیان لە بنەماڵە دەوڵەمەندو ناسراوەکانی شارن، فاتمە خان دایکی حەمە سەعید خەفافە کە ئێستا نیشتەجێی لەندەنە، کاتی خۆی یەکێک بوو لە ئەندامە چالاکەکانی ژووری بازرگانی بەغدا.

بەهییە خان کچی سەعید ئەفەندی عوسمان ئاغاش کە دوازدەمین ئەندامە، لە نەوەی خواجا ئەفەندیی بەناوبانگە، برازای ئەحمەد خواجای مێژوونووس و هاوسەری تۆفیق قەزازە، شەفیقە سەعیدی خوشکی یەکێکە لەمامۆستا پێشەنگەکانی ئافرەتی کورد.

دانەرانی لیستەکە لە سیازدەمین ناوی ئەندامی لیژنەکەدا بەهەڵەچوون، لەبریتی ئایشەخان ئامینە خانیان نووسیوە، ئایشە خانی هاوسەری مستەفا مەزهەر کچی سەعید ئەفەندی و خوشکی ساڵح سەعیدە کە ماوەیەک مودیری مەعاریفی سلێمانی بوو. هەرچی مستەفا مەزهەرە کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکان **«مودیری مەعاریفی کوردستان»** بوو، لە کەرکووک دائەنیشت، بەدەرگای ماڵەکەیدا ئەو ناونیشانەی هەڵواسیبوو. مستەفا مەزهەر لەچلەکاندا مودیری مەعاریفی سلێمانی بوو، هەر پێنج کچەکەی، مونیرەو نەسرین و گەلاوێژو پاکیزەو نیهایەت، لە مامۆستا ناسراوەکانی شارن، سەرداری برایان تاقانەیە.

شایانی باسە لەناو هەموو شارو شارۆچکەکانی عیراقدا تەنها ئافرەتانی سلێمانی بەدەنگ بانگەوازەکەی وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی و بەیاننامەکەی وەزارەتی کاروباری ناوخۆوە چوون، بەهەموو ژمارەکانی ساڵی ١٩٤٢ی **«الوقائع العراقیة»**دا چوومەوە، لە شارەکانی دی تەنها پیاوان لیژنەی باربوویان دامەزراندووە. ئەندامانی لیژنەی باربووی پیاوانی سلێمانیش کە لەهەمان کاتدا بەسەرۆکایەتی مستەفا قەرەداغی دامەزرێنرا بریتی بوون لەحاجی سەعید ئاغاو عیزەت بەگی وەسمان پاشاو حەمە ساڵح بەگی حەمە عەلی بەگ و شێخ قادری برای شێخ مەحمودو حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغاو میرزا فەتاحی حاجی شەریف و حاجی برایم ئاغاو قادر ئاغای حاجی مەلا سەعیدو ئیسحاقی عەلەکەو مەحمود ئەفەندیی سەرۆکی شارەوانی.

بابەتی دەیەم*

کۆمەڵەی زەردەواڵە

ڕۆژبەڕۆژ زۆرتر باوەڕ بە بایەخی بێ ئەندازەی بەڵگەنامە مێژووییەکان بۆ زانین و لێکدانەوەی رووداوەکان دێنم. ئەمە بۆچوونێکی گشتییەو بۆ مێژووی هەموو گەلێک دروستە، **بەڵام بایەخی ئەو جۆرە بەڵگەنامانە بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەو گەلانەی دووچاری چەوساندنەوەی نەتەوەیی هاتوون زۆر تایبەتییە، چونکە پاراستنی کەلەپووری سیاسیی ئەو جۆرە گەلانە کارێکی ئاسان نییە.**

جاری وا هەیە لەناو ئەو بەڵگەنامانەدا شتی ئەوتۆ دەدۆزمەوە کە کەسمان هیچمان دەربارەی نەبیستووە. بەڵگەنامەکانی کۆشک و وەزارەتی ناوخۆی ڕۆژگاری پاشایی لەم بووارەدا بایەخیان زۆرەو لە گەلێک ڕووەوە هیچیان لە بەڵگەنامە بەریتانییەکان کەمتر نییە. لەم کورتە وتارەدا چەند نموونەیەکی نوێ دەخەمە بەرچاو.

تۆفیق قەزازی مام و خەزووری سەعید قەزازی بەناوبانگ تا ناوەندی چلەکان کوردایەتی کردووە، یەکێک بوو لە ڕابەرەکانی ڕاپەرینی شەشی ئەیلولی ساڵی ١٩٣٠ لە سلێمانی، لەسەر ئەو ڕاپەرینەو چەند جارێکی تر گیراوەو دوور خراوەتەوە بۆ کەرکوک و مووسڵ و بەسرە. لەبەر ئەوە پتر لە فایلێک لە فایلەکانی وەزارەتی ناوخۆی ڕۆژگاری پاشایی بۆ ئەو بەڵگەنامانە تەرخان کراون کە باسی تۆفیق قەزازو چالاکییەکانی دەکەن. وا دیارە تۆفیق قەزاز دوای بەربوونی بۆ ماوەیەک بە نهێنی یاریدەی لێقەوماوانی شەشی ئەیلولی داوە.

یەکێک لەو فایلانەی کە بەم ناونیشانەوەیە" **«المكتب الخاص، ١٩٤٥، وزارة الداخلية العراق، رقم الاضبارة:٧٩/١٤/٦٣، العنوان: الشخصيات الكردية، الموضوع: السيد توفيق قزاز»** باسی دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی نهێنی زۆر سەیرمان بۆ دەکات کە توفیق قەزاز بەهاری ساڵی ١٩٤٥لە سلێمانی بە ناوی **«کۆمەڵەی زەردەواڵە»**وە دایمەزراندووە. **وا دیارە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە ویستوویانە وەک زەردەواڵە بەو کەسانەوە بدەن کە سەر بە میری بوون.** وەک بەڵگەنامەکە دەڵێت پەخشەیەکی تایبەتیشیان هەر بە ناوی **«زەردەواڵە»**وە هەبووەو ژمارەکانیان بە نهێنی بە ناو شاردا بڵاوکردۆتەوەو گەیاندویاننەتە هەڵەبجەش. فایقی کوڕە گەورەی تۆفیق قەزازو عەلیی پیاوی بە ئەمەک و دڵسۆزی ئەرکی بڵاوکردنەوەی پەخشەکەیان کەوتۆتە ئەستۆ.

بەڵگەنامەکە ناوی ئەندامانی **«کۆمەڵەی زەردەواڵە»**ی بۆ تۆمار نەکردووین، بەڵام چەند جارێک باسی کۆبوونەوەی یەک لەسەر یەکی تۆفیق قەزازو شێخ قادری برای شێخ مەحمود و ئەحمەد تەقی و حەمەی ئەورەحمان ئاغاو کوێخا ئەمین جافەتی و مەلا تایەری خوردەڵۆکی بۆ کردووین، جارێک لەو جارانە لە سەرچنار کۆبوونەتەوەو بۆ ڕۆژی داهاتوو شێخ قادرو حەمە ئاغاو ئەحمەد تەقی بە تایبەتی چوون بۆ کەرکوک. وادیارە ڕابەرانی کۆمەڵە لە هەمووان زۆرتر بایەخیان بە بەگزادەی جاف داوەو ویستوویانە دژی میری هانیان بدەن. لەوەش سەیرتر ئەوەیە کە بەپێی گێڕانەوەی بەڵگەنامەکە **«کۆمەڵەی زەردەواڵە»** پێوەندی بەو کوردانەی بەغداوە هەبووە کە بە ئاژاوەچی و گێرەشێوێن ناویان دەبات.

خاڵی نۆیەمی بەڵگەنامەکە باسی گرتنی توفیق قەزاز لە گوندێکی نزیک سەراوی سوبحان ئاغای نزیک هەڵەبجە دەکات و لە بەندی داهاتویدا هۆی ئەو گرتنەی بۆ باس کردووین کە وا لە خوارەوە بە عەرەبی، لەگەڵ دەسکارییەکی کەمی ڕێنووس و ڕێزمانەکەیدا، وەک خۆی بڵاوی دەکەینەوە:

«بما ان جماعه من اقارب توفيق القزاز قد قامت خفيه باخراج مجله بعنوان(کۆمەڵی زەردەواڵە) **أي مجموعة الزنابير، ويستبان ان هذه الجماعة العصابة هي متفقة مع المفسدين الموجودين في بغداد، ويظهر من فحوى المواد المذكورة أعلاه أن توفيق القزاز قد وضع أساسا للفساد والمشاغبة مابين الاهالي**

(*) لە گۆڤاری **«ڕەنگین»**ی ژمارە(١٢٥)ی حوزەیرانی ١٩٩٩، لە ل٦-٧دا بڵاوکراوەتەوە.

تۆفیق قەزاز
نۆکەری بەریتانیای گەورە لە پێناوی کوردو کوردستاندا

والعشائر، وبدعاياته هذه تسبب اغراء الناس لهدم نظام الدولة، وادارة افسادات، وعلمنا ان بقاء هذا الرجل طلقاً في السليمانية يلد خطراً وخيماً على سلامة الدولة و مصالحها و الأمن العام، وقد يشوش الرأي العام بتحريضاته، فعليه، استنادا الى السلطة المخولة لي بموجب الفقرة السابعة من المادة الخامسة من مرسوم صيانة الأمن العام، وسلامة الدولة رقم ٥٦ لسنة ١٩٤٠ قررنا تبعيده من السليمانية الى البصرة ليبقى تحت الحراسة الى ان يصدر القرار الاخير من هذه المتصرفية. التوقيع: حاكم الجزاء – متصرف السليمانية».

پارێزگاری سلێمانی کە بە خوێنی سەری تۆفیق قەزاز تینوو بوو مەسەلەکە گەورە دەکات و کەینو بەینی تەموینی ئەو رۆژگارە دێنێتە ناوەوەو گەلێک تۆمەت دەداتە پاڵ تۆفیق قەزاز. هەر لەو رۆژانەشدا حەمە ئاغای عەتتار لە ناو شاردا دەکوژرێت و ئەو باسە دەبێتە وێردی سەر زمانی هەمووان، هەر یەکە بە جۆرێک لێکی دەداتەوە. دەستەو دایەرەی تۆفیق قەزازیش دەست هەڵناگرن، بۆ خۆیشی لە بەسرەوە هەر رۆژەی بروسکەیەکی بێزاری دەنێرێت بۆ سەرەک وەزیران لە بەغدا. بەڵام سەیر

ئەوەیە کە بڵاوکردنەوەی پەخشەی نهێنی چ لە بەغداو چ لە ناو شارەکانی کوردستاندا وەک خۆی بەردەوام دەبێت، ئەوەی پارێزگای سلێمانیی ناچار کرد ئێوارەی رۆژی بیست و هەشتی نیسانی ١٩٤٥ کۆبوونەوەیەکی گەورە لە باخچەی شارەوانی ساز بکات و هەر بۆ خۆیشی لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی بایەخداردا پوختەی ئەو باسەی بەم جۆرە بۆ تۆمار کردووین:

«بۆ وەزارەتی ناوخۆی، ژمارە ٧٩٠، رۆژ ١/٥/١٩٤٥

بابەت: سازکردنی کۆبوونەوەیەک

بە بۆنەی تاوانی کوشتنی حەمە ئاغای عەتتارەوەو گرتنی بەشێک لە دەستەی فاسیدو گومانلێکراوو دوورخستنەوەی تۆفیق قەزاز هێمنی گەڕاوەتەوە بۆ لیوای سلێمانی، بەڵام لەبەر بڵاوکردنەوەی پەخشە لە بەغداو گەیشتنی بۆ ئێرە بە پێویستمان زانی خەڵکی بە ئاگا بێنین دەربارەی ئەو گۆبەندو تاوانانەی دەستەیەکی فاسید لە بەغداو کلکەکانیان لە بەغداو لیواکان ناویانناونەتەوە، بۆیەکا خەڵکیمان بانگهێشت کرد بۆ باخچەی شارەوانی لە سەعات شەشی پاش نیوەڕۆی رۆژی ٢٨/٤/١٩٤٥، کۆبوونەوەکە گشتی بوو، باخچەکە بە پیاوان و ژنان تەنراو ناچار بووین ژمارەیەک بڵندگۆ دابنێین و لەکاتی دیاریکراودا وتارێکمان بە رستەی گشتی رێکخراو، بێ ناوهێنانی کەس پێشکەش کردو تێیدا باسی هۆی بانگهێشتنەکەمان کردو شەرحی هەموو لایەنەکانی ئەو رووداوە ناخۆشانەمان کرد کە لە لیوای سلێمانی قەومان (وەک) بڵاوکردنەوەی چەند پەخشەیەکی سەرلێشێوێنەر بۆ رای گشتی لە لایەن دەستەیەکی فاسیدی ناسراوەوە بە نیازی نانەوەی ئاشوبەو تێکدانی ئەمنییەتی لیواو ئاسوودەیی گشتی بۆ وەدەستهێنانی قازانجی خۆیان، دوای ئەوە هەمان دەستە دەستی خۆیان بە خوێنی بێ تاوانان سوور کرد، ئەو کارەی حوکمەت نەیتوانی لە ئاستیا بێدەنگ بێت و ناچار بوو بە توندی بەرەنگاری بێتەوە. دوای ئەوەی هەموو شتێکمان بۆ خەڵکەکە روون کردەوەو لە راستی رووداوەکان تێگەیشتن چەند جارێک پشتگیری خۆیان بەرانبەر عەدالەت و هەنگاوەکانی حوکمەت دەربڕی و لە کۆتاییدا بابژییان بۆ ژیانی خاوەن شکۆ مەلیک و پایەدار جێنشین کرد. بۆ ئاگاداری ئەوەی بوو پێشکەشمان کرد. ئیمزا:

پارێزگاری سلێمانی».

لەم کۆبوونەوەیەدا پارێزگاری سلێمانی توخنی باسی **«کۆمەڵەی زەردەواڵە»** نەکەوتووە، تەنها ئاماژەی بۆ ئەو پەخشانە کردووە کە بە نهێنی لە بەغداو سلێمانی و شارەکانی تری کوردستان بلاودەکرانەوە. کە گەڕامەوە بۆ ژمارەکانی **«ژین»**ی مانگی نیسانی ساڵی ١٩٤٥ دەبینم پارێزگاری سلێمانی سەرجەمی لاپەڕەی یەکەمی ژمارە ٧٨٣ی ڕۆژی بیست وشەشی نیسانی ڕۆژنامەی **«ژین»**ی ئەو ساڵەی تەرخان کردووە بۆ بلاوکردنەوەی باسی ئەو ڕووداوانەی سلێمانی کە باسیانمان کرد، لەگەڵ ئەو هەنگاوانەی میری ناونی بۆ دامرکاندنەوەیان. لەو ژمارەیەی **«ژین»**دا باسی **«کۆمەڵەی زەردەواڵە»** بەم جۆرو شێوازە کراوە کە دەقەکەی وەک خۆی بلاودەکەینەوە:

«تۆفیق قەزاز لە خزمەکانی دەستەیەکی بەدزییەوە بە ناوی کۆمەڵی زەردەواڵەوە ڕێکخستووەو مجەلەیەکیان بەو ناوەوە دەرکردووە، وا دەردەکەوێ کە ئەم یاخیانە لەگەڵ مفسیدەکانی بەغدا یەکن. بەمانەی کە لەسەرەوە نووسراون دەردەکەوێ کە تۆفیق قەزاز بناغەی فەسادو پشێوی لە مەیانەی ئەهالی و عەشایەردا داناوە، کە بە دعایەو چاوچۆیی و تەفرەدانی خەڵکی نیزامی دەوڵەتی تێکبداو فەسادێک بگێڕێ و کە زانرا ئەم پیاوە بە سەربەستی لە سلێمانیدا بمێنێتەوە عاقیبەتێکی خەتەرو وەخیم پەیدا ئەبێ و سەلامەت و ئەمنیەتی عامەو مەسلەحەتی دەوڵەت ئەکەوێتە تەشویشەوەو ڕای عام بەم تەحریضانە دائمییە ئەگۆڕێ، لەبەر ئەوە قەرارمان دا بە دوور خستنەوەی لە سلێمانی و دەستبەسەر بێ لە بەسرە تا قەراری ئەخیر لەم متصرفیەتە دەردەچێ».

هەڵبەت بایەخی سیاسیی **«کۆمەڵەی زەردەواڵە»** شتێکی ئەوتۆ نییە، بەڵام هەرچۆن بێت یەکێکە لە هەزاران لاپەرەی ونی مێژووی گەلەکەمان کە پێویستیان بە گەڕان و خۆماندووکردنی بێ وچانەو مێژوونووسی ورد بۆی هەیە لە ڕێگەی ئەو جۆرە باسانەشەوە بگاتە ئەنجامی بایەخدار.

رزگاری لە کفری

بەر لەوەی جەنگی دووەم کۆتایی بێت رووناکبیرانی کوردیش وەک رووناکبیرانی تری ناوچەکە کەوتنە خۆ ژمارەیەک رێکخراوی نهێنییان دامەزراند کە بوونە دیاردەی دەستپێکردنی قۆناغێکی نوێ لە مێژووی هاوچەرخی گەلی کوردا. **«پارتی رزگاری»** یەکێک لەو رێکخراوانە بوو کە دوای تەواوبوونی جەنگیش ماوەیەک ژیاو دوایی رێگەی بۆ دامەزراندنی ئەو دەستەو رێکخراوانە خۆش کرد کە بوونە هێزی بزوێنی یەکەمی مەیدانی فیکری و سیاسیی کوردستانی عیراق.

تا ئێستا ژمارەیەک لە نووسەرانی خۆمان و دەرەوە زۆروکەم باسی **«رزگاری»** یان کردووە کە هەمان کات ناوی چۆتە ناو یادداشتی دەستەیەک لەو سیاسەتمەدارە کوردانەی رۆڵیان هەبووە لە چالاکییەکانی **«رزگاری»**دا، بەڵام نووسینەوەی مێژووی ئەو رێکخراوە بایەخدارەی کورد هێشتا زۆری بەبەرەوە ماوە، بە تایبەت چونکە، وەک من بیزانم، تا ئێستا هیچ بەڵگەنامەیەکی رەسمی بۆ دیارکردن و لێکدانەوەی چالاکییەکانی **«رزگاری»** بەکار نەهێنراوە، هەرچەندە بەڵگەنامە تایبەتییەکانی دەزگاکانی رۆژگاری پاشایی لە عیراق پڕن لە زانیاری وردو دەگمەن دەربارەی دامەزراندن و پرۆگرام و پێڕەوو ناوی رابەران و ئەندامە چالاکەکان و گەلێک رووی تری ونی **«پارتی رزگاری»**. ئینگلیزەکانیش بەشی خۆیان بایەخیان داوە بە بزووتنەوەی کوردایەتی ئەو رۆژگارەو ئەوانیش لە بەڵگەنامە تایبەتییەکانی خۆیاندا باسی **«رزگاری»**یان کردووە.

یەکێک لە فایلە تایبەتییەکانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆی رۆژگاری پاشایی بۆ **«پارتی رزگاری»** تەرخان کراوەو بە دەیان بەڵگەنامەی بایەخدارو دەگمەنی تێدایە کە ژمارەی لاپەڕەکانیان لە سەد لاپەڕە پترە. بایەخی بەڵگەنامەکانی ناو ئەو فایلە بۆ نووسینەوەی مێژووی هاوچەرخی گەلی کورد لە نرخاندن نایەت. دەتوانرێت لە رێگەی ئەو بەڵگەنامانەوە گەلێک لاپەڕەی ونی خەباتی رزگاری و شێوازی چالاکییەکانی و ناوەرۆکی بەشێک لە پەخشە (**نەشرەکانی**)و ناوی ئەندامە دیارەکانی بەپێی ناوچە جیاوازەکانی کوردستان دیار بکرێت. با بەرکوڵی ئەو فایلە ئەم کورتە وتارە بێت دەربارەی رزگاری و ناوی ئەندامە دیارەکانی لە ناوچەی کفری کە هەمیشە یەکێک بووە لە لانە چالاکەکانی کوردایەتی رەسەن و کەم ناوچەی کوردەواری تر وەک ئەو پاڵپشتی بابان و شێخ مەحمودی کردووە.

سەرجەمی حەوت لاپەڕەی ئەو فایلەی گوتمان بۆ باسی لقی رزگاری لە کفری و دەوروبەری تەرخان کراون کە پڕیانە لە زانیاری وردو دەگمەن. لە رێگەی ژمارەیەک سپڵە کوردەوە، کە ناوی گشتیان تۆمار کراوە، دەزگاکانی میری بەوە دەزانی کە لقێکی فرەچالاکی **«پارتی رزگاری»** لەناو خودی شاری کفری و ژمارەیەک لە گوندەکانی دەوروبەریدا لە کاردان. بەڕێوەبەری گشتی پۆلیسی لیوای کەرکوک دوو جاران، یەکەمیان رۆژی هەشت و دووەمیان رۆژی چواردەی ئەیلولی ساڵی ١٩٤٦، ئەفسەری پۆلیسی شاری کفری لەوە ئاگادار دەکات کە رزگاری گەیشتۆتە کفری و دەوروبەری و داوای لێ دەکات بەپەرۆشەوە بکەونە سۆراخی ئەو باسە. پۆلیس و سیخوڕەکانی ناو شاری کفری بە پەلە بەهەر چوار لادا دەکەونە خۆ. دوو حەفتە ناخایێنێ دەگەنە ئەنجام و بەوە دەزانن رزگاری تەواو پەلی هاویشتووە چ لە ناو شاری کفری خۆیداو چ لەناو ژمارەیەک لە گوندەکانی دەوروبەریدا. رۆژی بیستو یەکی ئەیلولی ساڵی ١٩٤٦ ئەفسەری پۆلیسی کفری یادداشتێکی دووردرێژی چوار لاپەڕەیی دەنێرێت بۆ بەڕێوەبەری گشتی پۆلیسی کەرکوک.

بە پێی پوختەی زانیارییە زۆرەکانی ناو ئەو بەڵگەنامانە حاجی عەلیی حاجی محەمەد سەلیم ئاغای موختاری گەڕەکی سادەی ناو شار سەرۆکی لقی **«پارتی رزگاری»** بوو لە ناوچەی کفری. ئەندامە چالاکەکانی ناو شاریش بریتی بوون لە محێدین حاجی مستەفای بەزاز کە بەرپرسیاری بڵاوکردنەوەی پەخشەکانی حزب

(*) لە ژمارە (١٢١)ی گۆڤاری **«رەنگین»ی**، ١٤ی شوباتی ١٩٩٩،لە ل ٦-٧دا بلاوکراوەتەوە.

بووەو سابیری حاجی فەتحوڵڵای بەزاز کە بەرپرسیاری کاروباری دارایی لق بووەو حەسەنی وەستا ئەحمەدی بەزازو حەسەنی حاجی سەمین کە پێکڕا بەرپرسیاری کاروباری پڕۆپاگەندەو راگەیاندن بوون و حوسێنی وەستا ئەحمەدی بەزازو فەقێ محەمەدی سەعاتچی و حاجی فەتاحی حاجی ئەمینی بەزازو سەعیدی حەمە ڕەشی بەزازو ئەحمەد ڕەشیدی بەقاڵ و سەعیدی بەرگدروو حەسەنی حاجی ئەمینی بەزازو محێدین حاجی محەمەد سەلیم ئاغای برای سەرۆکی لق و شێخ نەجیبی کوڕی شێخ عەلی تاڵەبانی کە ئەوساکە لە کفری فەرمانبەر بووە.

لە دەرەوەی شاریش ئەم ئەندامانە چالاک بوون:

لە زەرداو شێخ عەتاو شێخ موکەڕەمی کوڕانی شێخ جەمالی تاڵەبانی، لە گوندی قەرە بولاغ شێخ نەجیب و شێخ نازیی کوڕانی شێخ وەهابی تاڵەبانی، لە گوندی دوازدە ئیمام عەزیز عەبدولڕەحمان کە هەر بۆ خۆیشی ئیمامی مزگەوت و بەرپرسیاری هێنانوبردنی نامەکانی لق بووە، لە کەلار مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی مستەفای سەید ئەحمەد، واتا مستەفا نەریمانی بەناوبانگ بەرپرسیار بووە، لە سلێمان بەگیش مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی ئەحمەد محەمەد قەرەداغی و ناوی کوڕانی وەستا ئەحمەدی بەزازیش محەمەدو حەسەن و حوسێن هاتووە، یەکەمیان ساڵی ١٩٤٦ مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی بووە لە کەرکوک و کاتی حەوانەکان گەڕاوەتەوە کفری.

دوو لاپەڕەی قەوارە گەورەی بەڵگەنامەکان بۆ باسی شێوازی کارکردنی **«رزگاری»** لە ناوچەی کفریدا تەرخان کراون. جگە لە پرۆگرام و پێڕەوی گشتیی **«پارتی رزگاری»** لقی کفری پێڕۆکەیەکی تایبەتیی بۆ ئەندامەکانی خۆی داڕشتبوو. لەوێدا **«کوردو کوردستان و برایەتی»** دروشمی لقە. بەرپرسی، واتا حاجی عەلیی حاجی محەمەد سەلیم ئاغا، سەرۆکەو پایەو مەقامی لای ئەندامان زۆر بەرزەو کەس لە قسەی دەرناچێت، دەستەی سەرۆکایەتیش لە سێ ئەندام پێکهاتووە، خۆی و دوو ئەندامی کە پێکڕا چوار دەنگیان هەیە- سەرۆک دوو دەنگ و دوو ئەندامەکەش هەر یەکەیان دەنگێک.

جگە لە ناو شار لقی کفری چوار رێکخراوی تری هەبووە. لە شۆڕتەپەو شیرین تەپەو بانە بۆرو کەڵەشێر تەپە کە کەوتۆتە نێوانی قەرە بولاغ و کەلارەوە. هەر یەک لەم چوار رێکخراوە بەرپرسیاری خۆی هەبوو، ئەمانیش لە بەڕێوەبردنی لقدا دەنگی خۆیان هەبوو.

ئەندامانی لق دەبوو خاوەن ڕەوشتی بەرزو دڵسۆزو راستگۆو فیداکار بن و بێ پشوو هەوڵ بدەن بۆ راکێشانی هەموو کوردێکی خاوێن بۆ ناو ریزەکانی رزگاری.

دەستەی سەرۆکایەتی کۆبوونەوەیەکی تایبەتیی بۆ هەر ئەندامێکی نوێ ساز دەکرد،

کۆمیتەی حزبی دیموکراتی کوردستانی عێراق لە مهاباد
پێش ١٩٤٦/٨/١٦

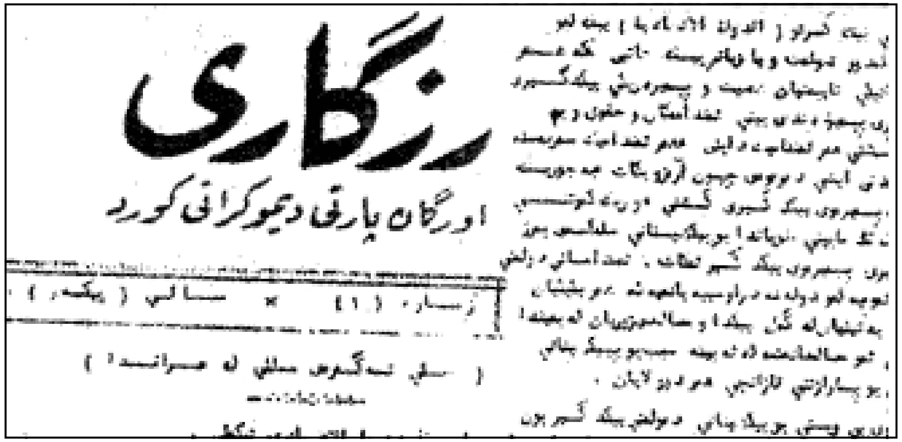

رزگاری

ئورگانی پارتی دیموکراتی کورد

رزگاری ژمارە (١)ی لە ١٩٤٦/٩/٢ دەرچووە

لەو کۆبوونەوەیەدا سەرۆکی لق بانگی کوردایەتیی دەدا بە گوێی ئەو ئەندامەدا کە دوابەدوای ئەو بە خواو بە قورئان، بە شەرەفی خۆی و بنەماڵەی و بە پیرۆزی ئاین و گەل سوێندی دەخوارد هیچ نهێنییەکی رزگاری نەدرکێنێ و تا مردن دڵسۆزی کوردو کوردستان بێت.

بەپێی بەڵگەنامەکان لقی کفری لە نزیکەوە پێوەندیی هەبووە لەگەڵ ڕێکخراوەکانی رزگاریدا چ لە سلێمانی و چ لە هەولێر، وێڕای کۆمەڵەی **«ژ. ک.»** لە مەهاباد، **ئەمەیش بەڵگەو نیشانەی ئاوابوونی قۆناغی گۆشەگیریی ڕێکخراوە کوردییەکانە کە جاران ناوچەیی بوون نەک کوردستانی.** وێڕای ئەوە ئەزموونی رزگاری لە کفری ئاڵوگۆڕێکی بایەخداری تر دەخاتە روو **کە بریتییە لە راکێشانی شار بۆ گوند لە بواری خەباتدا،** واتا راماڵینی پاشماوەی شورەی دەرەبەگی لە نێوان شارو لادێدا، لە نێوان رووناکبیرو گوندنشیندا.

رزگاری لە کفری چالاک و هوشیار بوو، بۆیەکا دەزگاکانی میری ئەندامانی ئەو ڕێکخراوەیان بە وردی خستە ژێر چاودێرییەوەو زەفەریان بە چەند کەسێکیان بردو دەستیان گەیشتە ژمارەیەک پەخشەو بەیاننامەی نهێنییان، بێ ئەوەی بتوانن ریشەکێشی بکەن، یا لە پەلوپۆی بخەن. بەپێی گێڕانەوەی بەڵگەنامەکان تەنها **«شێخ موکەڕەمی کوڕی شێخ جەمالی تاڵەبانی چەند جارێک»** لەسەر رزگاری گیراوەو هەموو جارێکیش **«شێخ وەهابی تاڵەبانی»**ی مامی بەفریایا کەوتووە. کاربەدەستانی کفری پەیتا پەیتا ئەم باس و خواسانەیان دەکردە راپۆرتی نهێنی و ئاراستەی کەرکوک و بەغدادیان دەکردن و جاروبار وێنەیان لێ دەدانە هەولێرو سلێمانیش. دەزگاکانی میریش لەو شارانە، تایبەت وەزارەتی کاروباری ناوخۆو تەحقیقاتی جینائی، واتا ئەمنی ئەوساکە، بە بایەخێکی زۆرەوە مەسەلەکەیان هەڵدەسەنگاندو ئەوانیش لەلایەن خۆیانەوە دەکەوتنە کارو داوایان لە پۆلیسی کفری دەکرد چاوێک بکەنە چوار چاوو هەموو توانای خۆیان بخەنە گەڕ بۆ لەناو بردنی تۆوی رزگاری لە کفری و دەوروبەریدا. بە داخەوە ژمارەیەکی کەم لە نەفام و سپڵەی ناوچەکە دەستیان خستە ناو دەستی ئەو دەزگایانەوە بۆ لەناو بردنی رزگاری لە کفری، **بەڵام بەهۆی وریا بوونەوەی کۆمەڵانی خەڵکەوە ئەو کارە بۆ کەس نەچووە سەرو خەباتی ئەندامانی رزگاری لە کفری بە فیڕۆ نەڕۆیشت.** رزگاری لە کفری رێگەی بۆ بەرەو پێشچوون خۆشتر کرد، هەروەک چۆن بۆ خۆیشی بەری **«پارتی**

هیوا» بوو، سەرجەمی ئەو ئەندامانەی ناویانمان لەم وتارەدا هێناوە کاتی خۆی ئەندامی چالاکی هیوا بوون.

بابەتی دوازدەمین*

لە سەربازە ونەکانمان

لە کتێبخانەی **(کۆڕی زانیاری)** لەگەڵ لاپەڕە زەردەوە بووەکانی ڕۆژنامە کۆنەکاندا خەریک بووم کە لە ژمارەی ڕۆژی شەممەی حەوتی شوباتی ساڵی ١٩٤٨ی ڕۆژنامەی **«النهضة»**ی بەغدادیدا ئەم هەواڵەم بەرچاو کەوت:

«تۆماری نەمریی ناوی ئەو قارەمانە شەهیدانەی بە خوێنی گەشیان ئازادی نیشتمانیان بۆ هێناین».

دوای ئەوە ڕۆژنامەی **«النهضة»** بە ریز ناوی بیست کەسی لەوانەی بڵاوکردۆتەوە کە لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی گەلی عیراق دژی پەیمانی نەگریسی پۆرتسمۆث لە بەغدای پایتەخت بە گوللەی دوژمنانی گەل مانگی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ شەهید کراون. **«النهضة»** وێنەی زۆربەشیانی بڵاوکردۆتەوە. هی وایان تێدایە گەلێک ناسراون، وەک جەعفەری برای **«شاعیری گەورەی عەرەب»** جەواهیری کە ڕۆژی بیست و حەوتی کانوونی دووەم لەو شەڕەدا پێکرا بوو کە بە **«شەڕی شەهیدان»** ناسراوە. **«شەڕی شەهیدان»** لای ئەو پردەوە قەوما کە بەو بۆنەیەوە دوایی ناوی **«پردی شەهیدان»**ی لێ نرا.

نۆزدەمین ناوی ئەو لیستەیە بەر ئێمە کەوتووەو بەم جۆرە تۆمار کراوە:

«١٩ – جوامێر، دانیشتووی بەغدایە، کرێکارە، لە شەڕی خوێنینی سەرفرازی دا شەهید بوو، ناوی خۆی لەگەڵ نەمران دا تۆمار کرد».

کاکە جوامێر تەنانەت ناوی باوکیشی ونە. ئەویش،وەک زۆر ڕەنجی فیداکاریی

(*) لە گۆڤاری **«ڕەنگین»**، ژمارە (٢١)ی ڕێکەوتی تەمموزی ١٩٨٩، لە ل٣٠دا بڵاوکراوەتەوە.

تری کورد، لاپەڕەیەکی ونی مێژووە. بەڵام، کاکە جوامێری جوامێر ئەو شانازییەی بەسە لە ڕۆژگارێکدا بەو ناوە ناسکەی خۆی کردە پێناسی خەباتی بێ وچانی ڕۆڵە دلێرەکانی کوردستانی ئازیز کە ناوی کوردیی تێدا دەگمەن بوو. جوامێر وەک سەربازێکی ون نیشانەی نیشتمانپەروەرێتی خاوێن و ڕەسەنی گەلی کوردە.

بە کاکە جوامێرەوە ژمارەی کوژراوانی کورد لە کاتی ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨دا دەبێتە سێ کەس. یەکەمیان قادر چاوشین بوو کە لە بەغداد پێکراو تەرمەکەی برایەوە سلێمانی و بە ئەوپەڕی ڕێزەوە کیژو کوڕگەلی شار بە خاکی پیرۆزی سەیوانیان سپارد.

دووەمیان برای کوردی فەیلی حوسێن عەلی بوو کە سەرەتا لە کاتی خۆنیشاندانەکانی بەغدادا بریندار کراو ڕۆژی سیازدەی شوبات گیانی سپارد. ئەمیان ناسراو بوو، نوێنەرانی کۆیەو هەولێریش بەشداریی ناشتنیان کرد. ئەوان، **«گەلاوێژ»** وتەنی، لەگەڵ **«کوڕ گەلی کورددا تەرمەکەی حوسێن عەلیی تازە پێگەیشتوویان بردە شارە پیرۆزەکەی نەجەف، ئەو شارە کە ئامۆزای پێغەمبەری لێ میوانەو ئەهلەکەشی ئەهلی دانش و عیرفانە».**

ژمارەیەک لاوی کوردیش لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨دا بریندار کران. لە هەمان ژمارەی ڕۆژنامەی **«النهضه»**دا ئەحمەد وەلی یەکێکە لەو بریندارانەی ناویان هاتووە. بەو جۆرە ئارەق و خوێنی گەشی لاوانی کورد دەوری خۆیان لە کوژاندنەوەی پەیمانی داسەپێنراوی پۆرتسمۆثدا بینی. عەبدولئیلای وەصی لە ژێر فشاری بێ شوماری جەماوەردا ناچار بوو ڕۆژی بیست و حەوتی کانوونی دووەم دەستی وەزارەتی بێزراوی ساڵح جەبر لە کار بکێشێتەوەو دوای ئەوە بە ڕۆژێک داوای لە محەمەد سەدر کرد کابینەی نوێ دامەزرێنێ. وەزارەتی سەدر سەرەتای مانگی شوبات بانگی پووچ کردنەوەی پەیمانی پۆرتسمۆثی دا.

ئاخۆ لەو ڕۆژەوەی جوامێر گیانی خۆی بەخت کرد تا ئێمڕۆکە ژمارەی سەربازە ونەکانی کورد گەیشتبێتە چەند... کەی بێ هەموان، وەک شاعیر دەڵێ: **«بێ ترس سەر داخەین و تاجە گوڵینەکانمان دانێین»**و ژمارەی سەربازە ونە سەربەرزەکانمان بزانین...

بابەتی سیازدەمین*

دەربارەی یاداشتەکانی
ئەحمەد موختار بابان و وێنەیەکی سەیر

دوای کەوتنی میرنشینی بابان ژمارەیەکی زۆر لە بابانەکان گەیشتنە پایەو مەقامی بەرز، تایبەت لەئەستەمبووڵ و لەبەغدا.. ئەو کەسانە بۆ رۆژگاری خۆیان خوێندەواری چاک و وریاو ئاگادارو دونیادیدەبوون، دەستیان دەدا کەلێنێکی کارگێری چاک بۆ دەروازەی باڵا (**بابی عالی**) پڕ بکەنەوە. تەنانەت ئەحمەد پاشای دوا میری بابان پاش نۆ ساڵ لەوەی بە یەخسیری راپێچ کرایە ئەستەمبووڵ سوڵتان ساڵی ١٨٥٦ کردییە والیی یەمەن و ئینجا والیی وان و ساڵی ١٨٦٤یش بەپلەی وەزیری دیسانەوە ناردییەوە بۆ یەمەن و پاشان کردییە والیی ئەرزەڕۆم و دواجاریش بەر لە کۆچی دوایی لەساڵی ١٨٧٥دا کردییە والیی ئەدەنە. مستەفا پاشای کوڕی ئەحمەد پاشا لەلەشکری عوسمانیدا گەیشتنە پلەی بەرزی میرلوا.

عەبدوڵلا موسیب پاشای برا بچوکی ئەحمەد پاشاش بەپلەی وەزیر ساڵی ١٨٧٧ بووە والیی بەسرە. شاری حلە لە رۆژگاری عوسمانیەکاندا بەدەگمەن پارێزگارێکی بەزەبرو بەهەیبەتی وەک محەمەد رەشیدپاشای کوڕی سلێمان پاشای کوڕی ئەورەحمان پاشای بابانی بەناوبانگی بەخۆیەوە دیبوو، خەڵکی ئەو شارە نازناوی خدێوو میریان بەمحەمەد رەشید پاشا بەخشیبوو. لەبەر ئەوە سەیر نییە دوای ئەوەی دەروازەی باڵا دوو جاران ئەو پیاوەی کردە پارێزگاری شاری حلە ئینجا ساڵی ١٨٨٢ ویلایەتی بدلیسی پێ سپارد.

(*) لە ژمارە (١٢٠)ی گۆڤاری **«رەنگین»**ی ساڵی ١٩٩٩دا بلاوکراوەتەوە.

لەناو بابانەکاندا پیاوی دیبلۆماسیی بەناوبانگیش هەڵکەوت، خەلیل خالد پاشای کوڕە گەورەی ئەحمەد پاشای دوا میری بابان چەند جارێک لەبەلکان بووە باڵیۆز، ئەوەی سەرنج رادەکێشێت خەلیل خالد پاشا بۆ ماوەی نزیکەی دە ساڵ لە حەفتاو هەشتاکانی سەدەی نۆزدەمیندا بووە باڵیۆزی دەوڵەتی عوسمانی لە تاران، واتا لە رۆژگاری قاجارێکاندا، کاتێک پەیوەندی نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانی تەواو ئاڵۆز بوو. لەم بوارەدا، **واتا لە مەیدانی دیبلۆماسییەتدا هەمیشە ناوی شەریف پاشا بەزەقی دێتە پێشەوە، چونکە کەم کەس بەرادەی ئەو ناوی بەکێشەی کوردەوە لکاوە.** شەریف پاشای کوڕە گەورەی سەعید پاشای کوڕی حوسێن پاشای کوڕی ئەحمەد ئاغای خەندان زوو ناوی کەوتە ناو ناوانەوە، تایبەت دوای ئەوەیش کە ئامینەی کچی محەمەد عەبدولحەلیم پاشای کوڕی محەمەد پاشای والیی میسری هێنا کە ئەویش بە رەگەز کوردە. لە ساڵی ١٨٩٨وە شەریف پاشا بووە باڵیۆزی دەوڵەتی عوسمانی لە سوید و دوای تەواوبوونی جەنگی یەکەمی جیهانیش بووە نوێنەری کورد لە کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس.

ئەم چەند ناوە **مشتێکن لە خەرواری بابانە ناسراوەکان.** تەنانەت شاعیری گەورەی عەرەبی بە رەگەز کوردیش جەمیل سدقی زەهاوی لە نامەیەکی تایبەتیی خۆیدا کە لە یەکێک لە گۆڤارە میسرییەکاندا بلاویکردۆتەوە، دەڵێت **ئێمە لە بنەماڵەی بابانین و کاتی خۆی باوە گەورەمان لە ناوچەی سلێمانیەوە کۆچی کردۆتە ناوچەی زەهاوی کوردستانی ئێران.**

جا هیچ سەیر نییە ئەگەر پێنج کەس لە بنەماڵەی بابان بوونە وەزیری ئەو دەوڵەتەی بەناوی عیراقەوە دوای بڕانەوەی جەنگی یەکەمی جیهان بەماوەیەک دامەزرا. یەکەم کەسیان حەمدی پاشای بابان بوو کە پیاوێکی زۆر خوێندەوارو یاسازانێکی چاک و خاوەن کتێبخانەیەکی ئاوەدان و دیوەخانێکی کراوە بوو، عەبدولرەحمان نەقیب بەشانازییەوە ناوی خستە لیستی یەکەم وەزارەتی عیراقیەوە کە بۆ خۆی رۆژی ٢٥ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٠ دایمەزراند، بەڵام حەمدی پاشا خۆی لەوە بەگەورەتر دەزانی کە ببێتە وەزیر، بۆیەکا بەشداریی هیچ کام لە کۆبوونەوەکانی ئەو کابینەیەی نەکرد.

ئەو چوار بابانەکەی تر کە لە رۆژگاری پاشاییدا بوونە وەزیر جەمال و جەلال و محەمەدو ئەحمەد موختار بوون. شایانی باسە دەرگەی سەرجەمی وەزارەتەکان لەبەردەم ئەو کوردانەدا ئاوالّە بوو، تەنانەت چ جەلال بابان و چ ئەحمەد موختار بابان بوونە وەزیری بەرگریش، یەکەمیان سالّی ١٩٣٣ دوو جاران لە وەزارەتەکەی رەشید عالی گەیلانیدا بووە وەزیری بەرگری، دووەمیشیان، واتا ئەحمەد موختار بابان سالّی ١٩٥٧ لەوەزارەتەکەی عەلی جەودەت ئەیوبیدا بووە وەزیری بەرگری.

لە رۆژگاری پاشاییدا لەناو کوردا کەس بە رادەی ئەحمەد موختار بابان لەکۆشکەوە نزیک نەبوو، ئەو لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مەلیک فەیسەلّی یەکەمەوە بووە یەکێک لە فەرمانبەرانی کۆشک، لەسەردەمی مەلیک فەیسەلّی دووەمیشدا چەند جارێک بووە سەرۆکی دەربار(دیوان) کە بۆ ئەوسا پایەو مەقامێکی بەرز بوو، **شانی دەدا لە شانی سەرەک وەزیران و دەستی لە زۆر وەزیر پتر دەڕۆیشت.**

لە سالّی ١٩٤٢وە ئەحمەد موختار بابان نزیکەی دە جاران لەگەلّ نوری سەعید و جەمیل مەدفەعی و عەلی جەودەت ئەیوبی و دوکتۆر فازیل جەمالیدا بووە وەزیر، چەند جارێکیش بووە جێگری سەرەک وەزیران و دواجاریش لە مایسی سالّی ١٩٥٨دا بووە سەرەک وەزیران. بەر لەوە ئەحمەد موختار بابان یەکێک بوو لەدادوەرە ناسراوەکانی عیراق، ماوەیەکیش پارێزگاری کەربەلا بوو، بێگومان بیرەوەری و یاداشتی پیاوێکی وا ئاگادار دەبێت زۆر دەولّەمەندو بایەخدار بێت، بۆیەکا زانکۆی ئەمەریکی لە بیروت سەرەتای حەفتاکان بایەخێکی زۆری دابوو بەکۆکردنەوەی بەشێک لە یاداشتەکانی ئەحمەد موختار بابان. ئەوە چەند سالّێکە منیش بەشێک لەکاتی خۆمم بۆ داڕشتنەوەو روونکردنەوەی ئەو یاداشتانە تەرخانکردووە کە پێم وایە کەلێنێکی دیار لە کتێبخانەی مێژوویی عیراقدا پڕ دەکەنەوە.

سالّی پار رۆژنامەی بەناوبانگی **(الحياة)**ی لەندەنی بە شانازییەوە دوو لاپەڕەی دوو ژمارەی یەک لەدوای یەکی بۆ بلاوکردنەوەی ئەو بەشەی یاداشتەکان تەرخانکرد کە دەربارەی سیاسەتمەداری ناسراوی عیراق دوکتۆر فازیل جەمالییە.

ماوەیەک لەمەوبەر بە ئەرشیفی وێنەکان سەرابی کچی ئەحمەد موختار بابانەوە خەریک بووم بەنیازی ئامادەکردنی چەند وێنەیەک تا لەگەلّ یاداشتەکاندا بلاوبکرێنەوە، لەو ئەرشیفەدا وێنەیەکی یەکجار سەیر سەرنجی راکێشام. بایەخی مێژوویی ئەو وێنەیە کەم نییە، بۆی هەیە تیشک بخاتە سەر سروشتی سیاسی و جۆری رەفتاری رژێمی پاشایی کە زۆر لایەنی ئاتاجی پێداچوونەوەو هەلّسەنگاندنن، ئەمەی لای خوارەوەیش پوختەی مێژووی ئەو وێنەیەیە.

رۆژی پازدەی کانوونی دووەمی سالّی ١٩٤٨ لە بەندەری پۆرتسمۆث، کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە، سالّح جەبری سەرۆک وەزیران بەناوی عیراقەوە پەیمانێکی نوێی لەگەلّ ئینگلیزەکاندا مۆرکرد، ئەوەی بووە هۆی بەرپابوونی راپەڕینێکی گەورە کە سەرانسەری ولاتی گرتەوە. شوێنی کورد لەو راپەڕینەدا دیارو بەرچاوبوو، هەموو شارەکانی کوردستان بەجارێک خرۆشان، لۆنگریگی شارەزا دەربارەی سلێمانی لەم بارەیەوە نووسیوییە دەلّێت:

«ئەو پەیمانە بەهێزەی سالّی ١٩٤٨ لەنێوان نەتەوە پەرستان و کۆمۆنیستانی کوردی سەر بە رووسدا بەسترا ئاژاوەیەکی بێ کۆتایی لەسەر شەقام و قوتابخانەکانی شاری سلێمانیدا نایەوە».

دانیشتوانی سلێمانی هەر رۆژەی خۆ نیشاندانێک، کۆبوونەوەیەک یا مانگرتنێکیان ساز دەکرد. لە گەرمەی رۆژانی راپەڕینەکەدا نیشتمانپەروەرانی سلێمانی بەنامەیەکی تایبەتی ئەم داخوازییانەیان خستە بەردەمی وەزارەتەکەی سالّح جەبر:

١- دانی مافە دیموکراسیەکانی گەل.
٢- رێگەدان بەژیانی پارتایەتی سەربەخۆ.
٣- رێگەدان بەدامەزراندنی جڤاتی کرێکاران.
٤- ئازادکردنی گشت بەندە سیاسییەکانی ولات.
٥- لابردنی پەیمانی سالّی١٩٣٠.

نێرەرانی نامەکە بەم جۆرە کۆتاییان پێ هێنابوو: **«دانیشتوانی شارەکەمان دەست لە خەباتی خۆیان هەلّناگرن هەتاوەکو ئەم داخوازییانە جێبەجێ دەکرێن»**. بۆ هەمان

مەبەست شوبات و نیسانی ساڵی ١٩٤٨ چەند وەفدێکی تایبەتی لە کوردستانەوە هاتنە بەغدا. ڕۆژی سیازدەی شوبات نوێنەرانی هەولێرو کۆیە پێکڕا ڕژانە سەر شەقامەکانی بەغداو دوای سەردانی گۆڕی شەهیدان لەگەڵ دانیشتوانی پایتەختدا بەشداریی ناشتنی نیشتمانپەروەری کورد حوسێن عەلی یان کرد کە بەر لەوە لە یەکێک لە خۆپیشاندانەکانی بەغدادا بریندار کرابوو.

ڕۆژی ٢٦ی شوباتیش وەفدێکی پێنج سەد کەسی لە زاخۆو ڕانیەو سلێمانییەوە گەیشتنە بەغدا. گۆڤاری **«گەلاوێژ»** بەم جۆرە ئەو باسەی بۆ تۆمارکردووین.

«١٩٤٨/٢/٢٦ کوڕ گەلی سلێمانی گەیشتن، تەنها ئەوان (٣٠٠) کەسێک بوون. لەگەڵ لاوانی زاخۆو ڕانیە یەکیان گرت. کە کۆبوونەوە دیمەنی (٥٠٠) کوردی جوامێری دلێری دڵ بریندارت دەدی.. لەدەشتی مەلیک فەیسەڵدا لەپاش ئەوە کە ریزیان بەست ڕووەو گۆڕستانی (باب المعظم) بەشارع ڕەشیدا لە سەعات دوو نیوی پاش نیوەڕۆوە بەڕێکەوتن... لە پێشەوە بەیداخی عیراقی، لە پاشا هەندێ لە پیاو ماقوڵ و ریش سپییەکان بەجلوبەرگی کوردییەوە چوار چوار بەشوێن بەیداخەکەوە، ئینجا بەیداخی پۆستەی سلێمانی، ڕانیە، زاخۆ بەشوێن ئەوانا کچانی کورد چەپکە گوڵیان بەدەستەوە، لەپاشا لاوان بەجلوبەرگی کوردی و بەیداخی پرسەوە... ئەمانە کە بەم ڕێکوپێکییە ڕێکخرابوون هەر لە بەینی بیست هەنگاوێکدا دوو کورد، یەکێک لەلای ڕاست و یەکێک لەلای چەپ بەجلوبەرگی کوردی و بەفیشەک و دەمانچەی برنەوەوە ئەڕۆیشتن.. عالەمی بەغدا هەر لەساحەی مەلیک فەیسەڵەوە تا گۆڕستانی (باب المعظم) بە ژن و پیاوەوە ئەمبەرو ئەوبەری شارع ڕەشیدیان گرت و سەیری ئەم دیمەنو نمایەشەیان دەکرد، سەعات چوار گەیشتنە گۆڕستان و چوونە ژوورەوە».

دەقاودەق وێنەی ئەم گێڕانەوە وردە لای سەراب خانی کچی ئەحمەد موختار بابان هەڵگیراوە. بەڵام سەیرەکە ئەوەیە کە سەرابی کچی سەرۆکی دیوانی کۆشک یەکێکە لەو کچە کوردانەی لەو خۆپیشاندانەدا بەشدارییان کردووە. سەراب ئەو کچە دە دوازدە ساڵانەیە کە بەڕێکوپێکی و مات مات لە پێشی پێشەوەی وەفدەکەی سلێمانییەوە دەڕوات. لە ریزی پێشەوە، لە دوای سەرابەوە جەلیل

هۆشیارو ئەحمەد حەسەن قادرو حەمەی وەستا قادری شیرگەرو فیکرەت ڕەئوف دەبینرێن، ئەو دوانەیش کە لافیتەکەیان هەڵگرتووەو دەمانچەیان بەقەدەوەیە ئەمین ئاغای حاجی مەلا محیەدینی برای تەها محیەدین و کەمالی حاجی شەفیقی برا گەورەی دکتۆر جەلالی حاجی شەفیقی سەرۆکی زانکۆی سلێمانین.

شایانی باسە پاش ماوەیەک ساڵح جەبر بەمیوانی دەچێتە ماڵی ئەحمەد موختار بابان، لەوێ سەراب دەبینێت، کە باوکی پێی دەڵێت ئەوە سەرابی کچمە ساڵح جەبر پێی دەڵێت: **جەناب زۆر چاکی دەناسم، دەزانم ئەو کچەی لە پێش خۆپیشاندانەکەی سلێمانییەوە دژی ئێمە دەڕوات سەرابە کە وێنەکەی بەگەورەیی لای ئارشاک لەسەر شەقامی ڕەشید هەڵواسراوە.** ئەوساکە ئارشاک بەناوبانگترین وێنەگری بەغدا بوو.

بابەتی چواردەمین*

چەپڕەویی بازرگانێکی گەورەی کورد

میرزا فەرەجی حاجی شەریف یەکێک بوو لە بازرگانە هەرە گەورەکانی کوردستان، باوباپیرانی لە قەڵاچوالانەوە هاتبوونە سلێمانی. ئەوساکە ئەوەی خوێندەوار بوایە میرزایان پێ دەگوت. حاجی شەریف هەر زوو، لە ناوەندی سەدەی نۆزدەمینەوە، رێگەی بازرگانیی توتنی لە نێوان سلێمانی و بەغدادا گرتە بەر، خوا موەفەقی کرد، دەوڵەت و سامانێکی زۆری بەسەردا رژاند. دوای کۆچی خۆی فەرەج و فەتاح و کەریم و محیەدین، کە هەر چواریان میرزایان پێوەیە، جێگەیان گرتەوە. میرزا فەرەجی برا گەورەیان بووە دەمڕاستیان، بۆیەکا لە هەموویان زۆرتر ناوو شۆرەتی دەرکرد. کار گەیشت بەوەی بازاڕی کوردستان، لەبەر مەوادی تەسکی، ئیتر بەتەنها دادی سەروەت و سامانی میرزا فەرەج نەدات، بۆیەکا رووی کردە بەغداو لەوێشەوە پەلی هاویشت بۆ بازاڕەکانی دەرەوەی وڵات و کەوتە هاوردنی کەلوپەلی جیاواز، تایبەت شەکرو چا.

میرزا فەرەج پەیوەندیی بە گشت گەورە پیاوانی عیراقەوە هەبوو، چ کوردیان، چ عەرەبیان. سەرەتا لە گەڵ شێخ مەحمود زۆر رێک بوو، تەنانەت خانووە گەورەکەی ئەو لە گەڕەکی گوێژە کرایە بارەگای شێخ، لە نزیکیشەوە پەیوەندی لەگەڵ مەلیک فەیسەڵی یەکەم و نوری سەعیدو جەعفەر عەسکەری و یاسین هاشمی و رەشید عالی گەیلانی و ئەمین زەکی بەگ و حیکمەت سلێمان و گەورە پیاوی تردا

(*) لە ژمارە (١١٢)ی ئایاری ١٩٩٨ی گۆڤاری **«رەنگین»**دا بڵاوکراوەتەوە.

هەبوو. کە دەورووبەری کۆتایی سییەکان حیکمەت سلێمان دوورخرایەوە شاری سلێمانی ماڵەکەی میرزا کەریمی برای میرزا فەرەجیان بۆ تەرخان کرد.

میرزا فەرەج بووە یەکێک لە نوێنەرانی سلێمانی لە **«ئەنجومەنی دامەزرێن»** (المجلس التاسيسي) دا کە یەکەم پەرلەمانی عیراق بوو، ساڵی ١٩٢٤ یەکەم دەستووری بۆ وڵات دانا. دوای ئەویش بووە ئەندامی یەکەم **«ئەنجومەنی نوێنەران »** (مجلس النواب) کە رۆژی شازدەی تەمووزی ساڵی ١٩٢٥ یەکەم کۆبوونەوەی خۆی ساز کردو رۆژی سێی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٧یش دوا کۆبوونەوەی. بایەخی مێژوویی ئەو خولی یەکەمەی **«ئەنجومەنەی نوێنەران»**، کە خودی مەلیک فەیسەڵ بانگی دەستبەکاربوونی راگەیاند، زۆرە، سێ ناسراوی کوردی تر لەگەڵ میرزا فەرەجدا نوێنەری سلێمانی بوون، ئەمین زەکی مێژوونووس و ئەحمەد موختار جافی شاعیرو حەمە ساڵح بەگی حەمە عەلی بەگ.

میرزا فەرەج خاوەنی یەکێک لە خانە بازرگانییەکانی بەغدا بوو، خانەکەی کەوتبووە سەر شەقامی ئەمین کە ئێستا پەیکەرەکەی رەسافیی بە سەردا دەنوارێ، سەرەتای ئەو بەشەی شەقامی ئەمین بە چێشتخانەی تاجیرانی بەناوبانگ دەستی پێدەکرد کە ئەویش خاوەنەکەی کورد بوو، دوای ئەو خانەکەی میرزا فەرەج دەهات، ئینجا خانی ئەحمەد ئاغای کەرکوکلی زادەو دوای ئەو مۆزەخانەکە بوو کە ئێستا کراوەتە **«مەتحەفی بەغدادی»**، لەو بەریشەوە خانەکەی عەبدوڵڵا لوتفی بوو کە هەموویان کورد بوون و شوێنیان لە ژیانی ئابووریی سەرجەمی عیراقدا دیار بوو. ژمارەیەک لە رووناکبیرە ناسراوەکانمان ئەوخانەی میرزا فەرەج بۆیان بووە شوێنی ژیان تا لە بەغدا خوێندنی باڵایان تەواو کرد، لەوانە عەلی سائیبی کوڕی جەمیل سائیب و فایق هوشیارو جەمالی میرزا فەتاح و ئەحمەدی میرزا کەریم کە هەموویان بوونە پارێزەرو کارگێری ناسراو. شایانی باسە حەپسە خانی هاوسەری میرزا فەرەج خوشکەزای پیرەمێردی شاعیر بوو.

میرزا فەرەج تا دەهات دەوڵەمەندتر دەبوو، ناوو شۆرەتی زۆرتر دەردەکرد، کۆشکەکەی لەسەر دیجلە، لە ئاستی مەدینەی طبی ئێستادا، ببووە دیوەخانێکی گەورە پیاوانی هەمەڕەنگ. محەمەد مەهدی کوببە کە سەرۆکی **«پارتی**

میرزا فەرەج

سەربەخۆیی» (حزب الاستقلال) بوو هاوڕێیەکی نزیکی میرزا فەرەج بوو، کوببە بۆ خۆی لە لاپەڕە دووسەدو چل و یەکی بیرەوەرییەکانیدا بە تایبەتی باسی ئەوەی کردووە.

کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ محەمەد مەهدی کوببە بووە وەزیری ئازوقەپێدان **«تەموین»** لە وەزارەتە بەناوبانگەکەی محەمەد سەدردا. ئەرکی سەر شانی کوببە ئاسان نەبووە، **ئەوساکە برسێتی زۆری بۆ خەڵکەکە هێنابوو، قات و قڕ بوو، نە گەنم، نە جۆ، نە برنج دەست نەئەکەوت، شەکر ببووە دەرمانی چاو، زۆربەی ئەو شتانە وەک ساڵانی جەنگ بە کۆبۆن دابەش دەکران. هێنانی شەکر لە هەندەرانەوە ببووە کێشەیەکی گەورە.** وەزارەتی ئازوقەپێدان لەگەڵ ئینگلیزەکاندا رێکەوتبوو دەستو برد بیست هەزار تەن شەکری لەندەنی بگەێننە عیراق، تەنی بە سی و هەشت دینار. کوببە لە یاداشتەکانیدا دەڵێت رۆژێکیان لە باڵوێزخانەی بەریتانیاوە پێیان راگەیاندم کە دەبێت بۆ هەر تەنێک دوو دینار زیاد بکەین، واتە چل هەزار دینار بخەینە سەر ئەو پارەیەی بۆ کڕینی بڕی یەکەممان تەرخان کردبوو کە بۆ ئەو رۆژگارە پارەیەکی یەکجار زۆر بوو، کەچی ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا پاش یەک دوو رۆژ دیسان پێیان راگەیاندین کە نرخی تەنێک شەکر لە لەندەن گەیشتۆتە چل و سێ تا چل و چوار دینار. کە پێم گوتن ئێمە ئامادەین بەو نرخە شەکرەکەتان بکڕین و بەو رەفتارەتان ناچارمان دەکەن رووبکەینە وڵاتی تر، لە وەڵامدا گوتیان لای ئێمە نەبێت شەکری سپی لە شوێنێکی تر دەست ناکەوێت.

محەمەد مەهدی کوببە لەسەر قسەکانی دەڕوات و دەڵێت: **منیش ناردم بەدووی بازرگانی ناسراوو هاوڕێی نزیکمدا میرزا فەرەجی حاجی شەریف تا بزانم ئەو دەڵێت چی.** میرزا فەرەج پێی دەڵێت: **پێم وایە دەتوانن شەکری سپی لە وڵاتی شوورەوی بکڕن و من لەو بارەیەوە لەگەڵ مولحەقی بازرگانی باڵوێزخانەی شوورەویدا قسە دەکەم.** بۆ رۆژی داهاتوو میرزا فەرەج لەگەڵ مولحەقدا دێنە لای کوببە، کابرای سۆڤێتی ئامادەیی خۆی نیشان دەدات چەند شەکریان دەوێت هێندەیان پێ بفرۆشن بە نرخێکی لەبار. **کارەکە لەگەڵ سۆڤێتەکاندا سەر ناگرێت، چونکە ئەوساکە تا بڕیارێکیان دەردەکرد گیانی پیاویان دەردەهێنا، زۆر بەداخەوە ئەو وڵاتە گەورەیە خۆی خۆی لە ناو زەلکاوی ئەوراقی رۆتیندا خنکاند!!**، بەڵام پۆڵۆنییەکان، کە هێشتا تووشی ئەو دەردە کوشندەیە نەهاتبوون، یەکسەر بەدەنگ عیراقەوە دێن، دەستوبرد بیست هەزار تەن شەکر، تەنی بەسی و شەش دینار بۆ دەگەێننە بەندەری بەسرەو بەو جۆرە، وەک کوببە دەڵێت، توانیویانە باری گرانی سەرشانی عیراق لەسەدو شەست هەزار دینار قوتار بکەن .

پاش چەند رۆژێک کۆبوونەوەی ئەنجومەنی وەزیران دەبێت، محەمەد مەهدی کوببە دەڵێت: لە سەرەتای کۆبوونەوەکەدا (**مصطفى العمری**) وەزیری کاروباری ناوخۆ راپۆرتێکی دایەرەی ئەمنی بەسەردا دابەشکردین، کە سەیر دەکەم لەو راپۆرتەدا ناوی پتر لە بیست کەسی تێدایە کە گوایە کۆمۆنیستن و داوا دەکات لەسەر ئەوە **«کلک و گوێ»** بکرێن، دەبینم یەکێک لەو ناوانە بازرگانی بەناوبانگ میرزا فەرەجی حاجی شەریفە. هەڵبەت سیخورێکی نەفامی گوێرەکە میرزا فەرەجی لەگەڵ مولحەقی بازرگانی شوورەویدا بینیوە لە گەرمەی خزمەتێکی گەورەیدا بۆ خۆی و بۆ برسی و هەژارانی عیراق، کە بێگومان ئەوخوێڕییە بۆ خۆیشی هەر یەکێک بووە لەو قوڕ بەسەرانە، **بەڵام وایزانیوە شانە هەنگوێنی لە کلۆرە داردا دۆزیوەتەوە، بە پەلەپرۆزکێ قۆستوویەتییەوەو کردویە بەو راپۆرتە ناپیرۆزەی. بەوەی باش بوو ئەوساکە یاسا ڕێزی هەبوو، ئەگینا لەوانەبوو جارێکی تر کەس میرزا فەرەج نەبینێتەوە**، هەر چەندە، ئەوەی من بیزانم، لە یەکێک لە برازاکانی بەولاوە کەسێکی تر لە بنەماڵەی شەریف رۆژێک لە رۆژان توخنی بیروباوەڕی مارکسی